

13

॥ श्रीः ॥

भेदसा आ ज्यम्

श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यः

परपक्षनिराकृत्यादिवहुविधप्रबन्धप्रणेतृभिः

श्री कोलियालम् स्वामिनः

इति

जगति शिष्यातैः

श्रीरङ्गरामानुजमहादेशिकैः

विरचितम्

तत्रायमादिमः

वेदान्तभागः

तिरुपति श्री बाणीमुद्रणालये

मुद्रितः

(विष्णु) कृष्णमीनानुराधायां

प्रकाशितः

1942.

॥ श्रीः ॥

भेदसांम्राज्यम्

श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यः
परपक्षनिराकृत्यादिवहुविधप्रबन्धप्रणेतृभिः

श्री कोलियालम् स्वामिनः

इति

जगति विद्यमानैः

श्रीरङ्गरामानुजमहादेशिकैः

विरचितम्

तन्नायमादिमः

वेदान्तभागः

तिरुपति श्री बाणांमुद्रणालये

मुद्रितः

(विष्णु) शृण्मनीनानुराधायां

प्रकाशितः

1942.

मूल्यम्]

[१ - ८ - ०]

॥ श्रीः ॥

प्रज्ञावैराग्यवार्धिर्जयति बहुवरग्रन्थकृत् सुप्रसिद्धो
योऽयं श्रीरङ्गरामानुजयतिनृपतिस्तस्य पट्टचन्दपूर्त्तौ ।
तच्चातुर्मास्यसङ्ख्याविलसदधिकृतिर्भेदसाम्राज्यसंज्ञे ।
तद्ग्रन्थे मुद्रितस्तत्पदकमलनतैरेप वेदान्तभागः ॥

शोधनिका .

पुट. - पङ्क्ति. -	शुद्धं.	पुट. - पङ्क्ति. -	शुद्धं.
२ २०	गीता	६४ १७	नन्दे
५ १	वदज्ञा	६५ १	जीवपरमेद
७ ७	ष्टः, लब्ध्वा विद्यामेतां- योगविधिञ्च कृत्स्नं, ब्रह्म-	६६ ८	'अहं ब्रह्मास्मी'
७ २३	प्राप्यत्वस्य	६६ २५	उपास्यं
८ २६	प्रकरणे	६७ २४	परमा
९ २	कैकार्थ	७० २	आनन्त्यं
१० ५	मेति मत्वा	७० ३	मायात्म
१७ १९	च्छिन्नास्तु	७२ १०	बहुर्थ
१९ १४	रप्यन्धु	७३ १२	क्षत्वात्
२२ २४	एव, आन -	७४ २३	त्मना
२४ १९	ब्रह्म व्यतिरिक्तसर्व-	७५ ११	नन्तरमे
२४ २०	राणामपि-	७६ १५	परयो
२६ २१	त्वत्तत्र	७६ २४	व्याप्तम्
२९ ५	आत्मभू-	८० २१	विरोधा
३० २४	विष्ट	८१ ८	दुःखभयं
३३ १७	स्मिन्	८२ १२	ध्यायितेशानं
३१ ३	कार्यकर	८२ १७	दुर्धर्षस्त
३६ ८	पर्यायेषु प्रत्येकं मधु	८३ २१	देत्यलम् ।
३६ २१	निशेषण	८४ २०	सम्बन्ध
३९ २२	त्याग	१०३ १०	इत्युच्यत इत्यर्थः प्रतीयते।
४० १८	द्राव्य	१०५ ५	गृहमिति शरीरत्वपर्यव-
४१ ५	महासलिलत्व		सायि स्वा
४१ ७	कारण ब्रह्मत्वा	१०५ १६	गत्वेत्यन्त्रान्वेति । परमा-
४१ ११	यत् 'इत्या		त्मानं प्राप्येत्यर्थः । प्रथमा-
४८ ११	आहूय		न्तत्वे
६३ १२	बामृता	१०५ २१	यत्र गत्वेत्यादिनि
६४ १५	तथा	१०५ २५	सूरिनेत्र
		११४ २२	जीवपरैवव-

॥ श्रीः ॥

श्रीमते वेदान्तरामानुजमहादेशिकाय नमः

श्रीमते रङ्गरामानुजमहादेशिकाय नमः

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः

श्रीमते भगवद्रामानुजाय नमः

भेदसांज्यम्

श्रीकान्तप्रमुखान् वेदचूडादेशिकमध्यमान् ।
वेदान्तलक्ष्मणाभिख्ययतीन्द्रान्तान् गुरुन् भजे ॥
दृष्टस्वमहिमानम्रपाश्वस्थपतिसेविनाम् ।
पञ्चावर्ती श्रियं वन्दे स्वातन्त्र्यविभवोज्ज्वलाम् ॥
यद्विचिविभवाद्विष्णुर्विज्वरो विश्वविग्रहः ।
विभाति विमचित्ते तं विनतोऽस्मि यतीश्वरम् ॥
प्रतिवादिघटागर्वनिर्वापणपटीयसीम् ।
वन्दे विद्यामयीं काञ्चिद्देवतां देवताधिकाम् ॥
अतसीगुच्छसच्छायं श्रीमद् वेङ्कटभूषणम् ।
यत्स्वान्तवासि तं वन्दे रङ्गरामानुजं मुनिम् ॥
मन्दोऽपि यत्कटाक्षेण युधो भवति तत्क्षणात् ।
गुरुश्च, नौमि तं वेदचडालक्ष्मणयोगिनम् ॥
वेदान्तगीतामृधाणां परपक्षविरुद्धता ।
सर्वेषां सुखबोधाय सङ्ग्रहेण प्रदर्शयते ॥

वस्तुतस्सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहिते अतएव निर्विशेषे
चिद्रूपे परस्मिन्ब्रह्मणि सर्वोपि प्रपञ्चः शुक्ताविव रजतमध्यस्तः, अत-
एव शुक्तिरूपाधिष्ठानयाथार्थ्यज्ञानेन रजतमिव 'तत्त्वमसी' त्या-
दिवाक्यजन्येन साक्षात्काररूपेण निर्विशेषब्रह्माहमस्मीत्येवमात्मकज्ञानेन
बाध्यत इति मिथ्याभूत एव । रजताध्यासहेतुभूतशुक्तिगतसादृश्यादि-
दोषस्थानापन्नश्चात्र प्रपञ्चाध्यासहेतुभूतो दोषः भावरूपाज्ञानादिशब्दि-
तानाद्यविद्यैव । इत्थंच निर्विशेषब्रह्मण एवानाद्यविद्यासंबन्धः, तन्नि-
बन्धनः अहं नाना इति आत्मनि विविधप्रपञ्चवैशिष्ट्याध्यासः,
तन्मूलकस्सुखदुःखानुभवश्च बन्धः । सोऽपि वस्तुतोऽविद्यमानतया
मिथ्याभूतः । निरुक्तज्ञानविशेषेण, विद्यमानशरीरानुवृत्तावपि, ईदृश-
बन्धनिवृत्तिरेव मुक्तिः । सापि ब्रह्मण एव । तदयं तन्मते तत्त्वहितपुरु-
षार्थविवेकः — निर्विशेषं ब्रह्माविद्यावशात्स्वयमेव ब्रह्ममीति, अविद्या-
निवर्तकं ज्ञानं 'तत्त्वमस्या' दिवाक्यजन्यमविधेयम्, तेन मिथ्याभूता-
विद्यातत्कार्यनिवृत्तौ भ्रान्तिराहित्येन शुद्धचैतन्यस्थितिर्मुक्तिरिति ।
तच्च ब्रह्म समस्तज्ञानागोचरः, समस्तशब्दावाच्यं च । अत एव
यत्किञ्चित्प्रमाणार्थानसिद्धि न भवति । अपितु स्वप्रकाशतया स्वयमेव
सिद्धम् । एवं नित्यशुद्धशुद्धमुक्तस्वप्रकाशनिर्विशेषब्रह्मात्मैक्यमेव सोप-
बृंहणास्सर्वे वेदान्ताः प्राधान्येन प्रतिपादयन्ति । तत्समानार्थमेव गीता-
शास्त्रं ब्रह्मसूत्रजालं च इतीयं मृपावादिनां मतप्रक्रिया ॥

एवमङ्गीकारे सर्वा अप्युपनिषदः, कृत्स्नं गीर्तिशास्त्रं, समग्रं ब्रह्म-
सूत्रजातं च विरुध्यन्त इति कृत्स्नविरोधप्रकाशावश्यकतायामपि स्था-
लीपुलाकनीतिमनुकन्यानाः त्रिष्वपि कांश्चिदेव स्फुटतराविरोधानत्र
प्रकाशयामः । विवेचनचतुराः विमन्सरा विद्वांस एव विशेषतः प्रमा-
णमेतत्सारासारयोरिति प्रतीमः ॥

तथाहि - सर्वोपनिषदपेक्षया प्रथमपरिगणितायां ईशावास्यो-
पनिषदि प्रथमोऽयं मन्त्रः 'ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां
जगत् । तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः मा गृधः कस्यस्विद्धन'मिति । अत्र पूर्वार्थं
तावत्परमतविरुद्धं सुपलभ्यते । इदं सर्वं जगत् सर्वनियन्त्रा व्याप्यं
स्वास्मिन् स्वेन वासनीयं वा इति तदर्थस्त्वरसतः प्रतीयते । उपबृंहणञ्च
'मया ततमिदं सर्वं'मित्यादि । अत्र सर्वनियन्तृवाचकेनेदपदेन जगच्छ-
ब्दनिर्दिष्टस्य सर्वस्य परमात्मनियाम्यत्वं, तत् एव तस्य सत्यत्वं, परमा-
त्मनस्तान्नियन्तृत्वं, तत् एव तदौपयिकज्ञानशक्त्यादिकल्याणगुण-
गणवत्त्वं, ईदृशपदवाच्यत्वं, ईशेशितव्ययोः स्वाभाविकभेदश्च अविदि-
ततदीयविलक्षणवेदान्तार्थजातस्य शिष्यस्य श्रवणकाले धियमधि-
रोहति । नक्षेत्रेष्वर्थेषु कस्यापि केनापि हेतुना बाधलेशमपि प्रत्येति
कदाऽपि प्रत्येता । मातापितृसहस्रेभ्योपि वत्सलतरम्, अत एवात्मो-
ज्जिजीवयिषया प्रवृत्तं शास्त्रं कथमीदृशं बहुविधानर्थहेतुं भेदजातं पूर्व-
मेव विविधभेदभ्रमसागरे पारिप्लवमानं प्रत्युपदिशेत् । उपदिशद्वा समु-
ज्जीवयेत् । अतः प्रथमोपनिषत्प्रथममन्त्रप्रथमभाग एव परेपामत्यन्तप्रति-
कूलः । पररीत्या 'सर्वमिदं न वस्तुसदृहीयाः, परमात्मा एक एव परमा-
र्थतोऽस्ति, सर्वमिदं तद्भ्रान्तिसिद्धमित्येव गृहीयाः' इत्येवंरूपेण-
लुपदेशेन भवितव्यम् । यस्तावदर्थः प्रेक्षावता स्वानर्थहेतुः पूर्वगृहीतः,
तन्निरसनपूर्वकं वस्तुतत्त्वोपदेशो हि वत्सलतरकृत्यम् । न तु पूर्वसिद्धभ्र-
मादधिकभ्रमोत्पादनम् । ततश्च सर्वमपि प्रपञ्चं स्वतन्त्रतया
गृहीतवतश्शिष्यस्य, जगतः ईश्वरपारतन्त्र्योपदेशेन स्वातन्त्र्यग्रहणं प्रति-
पेक्षत्याचार्य इत्येवाभ्युपगन्तव्यम् । यत्तु ईशा = इदं सर्वं अहमेवेति
स्यात्मभावनया, सर्वमिदं जगत् - कर्तृत्वभोक्तृत्वादिरूपं विकारजातं,
वास्यं - आच्छादनीयं, निरसनीयमिति व्याख्यानं, तत् अति-
क्लिष्टं, ईशा, भुञ्जीथाः इति पदद्वयप्रतिपन्नजीवपरभेदविरुद्धं, विविधे-
शितव्यसापेक्षेन प्रतीतिविरुद्धं, निर्युक्तिकं, निष्प्रमाणं, अनन्यथासिद्ध-

बहुप्रमाणपदबीदवीयश्चेत्युपेक्ष्यम् । किं बहुना, 'स्वेनात्मना ईशा'
इतीदं सर्वात्मना स्वार्जितमेवेति विशेषविद्भिर्विज्ञेयम् ।

अत्रेदं बोध्यम् - अस्यामुपनिषद्यष्टादशैव मन्त्राः । तत्र द्वितीयो
मन्त्रो नवमाद्याश्च कर्मदेवतोपासनादिपरा इति, प्रथमः तृतीयाद्यष्टमा-
न्ताश्च मन्त्रा निर्वेशेषतत्त्वपरा इति च परेषां मतम् । तत्र प्रथमस्य न-
निर्विशेषपरत्वमित्यवोचाम । उपरि पदसु मन्त्रेषूपि न जगदपलापः कापि
प्रतीयते; प्रत्युत सर्ववस्तुव्यापित्वादिकमेवोच्यते; विशिष्य चाष्टमान्ते
घुष्यते - 'कविर्मनीषी परिभूस्स्वयंभूर्याधातध्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्व-
तीभ्यस्समाभ्यः' इति परमात्मनोऽनवद्यस्य सर्वज्ञत्वसत्यजगत्सृष्ट-
त्वादिः कल्याणगुणः । एवञ्च सर्वत्र क्लेशेनैव तदिष्टतत्त्वपरत्वमारो-
प्यमिति स्थिते किमिति द्वितीयादीन् मन्त्रांस्त उपेक्षन्त इति न विशः ।
तत्रापि हि, 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः कश्चित् । एवं
त्वयि न । इतोऽन्यथाऽस्ति । न कर्म । लिप्यते नरे तत्' इत्येवं कुसृतिः
प्रसृतिं लभते । यद्यत्र स्वरसयोजनाविद्याताद्विद्वेषः, कथंतरां सर्ववा-
च्यार्थमङ्गेन प्रथमादिमन्त्रेषुसंभावितार्थारोपः? एवं प्रथमद्वितीयमन्त्रयोः
भुज्जीयाः, मागृथः, त्वयि इत्येवं मध्यमपुरुषपुष्पच्छब्दाभ्यामेकाधिका-
रिविषयत्वे विस्पष्टे किमिति विभिन्नाधिकारिकल्पना? तर्हि कृत्स्नेयमुप-
निषदनाग्राताद्वैता प्रसज्यत इति चेत् - तत् एव त्यज्यतामद्वैतवाद इति ॥

एवं केनोपनिषदि 'केनेषितं पतति प्रेषितं मनःकेन प्राणः प्रथमः प्रैति
युक्तः । केनेषितां वाचमिमां यदन्ति चक्षुश्श्रोत्रं कउ देवो युनक्ति' ॥ 'श्रोत्रस्य श्रोत्रं
मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणः । चक्षुषश्चक्षुरतिमुष्य धीराः
प्रेयाश्माल्लोकादमृता भवन्ति' ॥ इति प्रथमद्वितीयौ मन्त्रौ । तत्र प्रथमः सर्व-
वाच्यविरक्तस्य शिष्यस्य ब्रह्मजिज्ञासापर इति परैरेव व्याख्यातः ।
तस्य चायमर्थः प्रतीयते - मनोवाक्चक्षुश्श्रोत्रमुखप्राणाः केन देवेन
प्रेरितास्सन्तस्वस्वकार्याणि कुर्वन्त इति । तस्यनोत्तरं 'श्रोत्रस्य श्रोत्र'
मित्यादि । अस्यचायमर्थः पूर्वोक्तानां तत्तत्कार्यजननशक्तिहेतुभूतः

परमात्मा कश्चन वर्तते, यं शास्त्रतो यथावद्ज्ञात्वा तदुपासननिष्ठाः लोकान्तरं प्राप्य मुक्ता भवन्तीति । यथावस्थितमुक्तिहेतुभूतोपासनविषयः परमात्माऽकर्मवश्यः पूर्वोक्तानां प्रेरक इत्युक्तं भवति । मुमुक्षूपास्यो मोक्षप्रदश्चात्मान्मारायण एव इन्द्रियादितनत्पदार्थान्तिर्यामी संस्तत्तत्प्रेरको हृषीकेश इति फलितार्थः । ' इन्द्रियाणि मनो बुद्धिस्त्वं तेजो बन्धं भूतिः । वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च ' इत्याद्युपवृंहणानुगुण्यात् । इदंचोत्तरमत्यन्तप्रतिकूलं परमते । चक्षुरादीन्द्रियाणां प्राणस्य च को देवः प्रवर्तक इति अतत्त्वविदस्तत्त्वबुद्धस्तया प्रज्ञे प्रवर्त्यमानमर्थस्वरूपं प्रवृत्तिं प्रवर्तयितारश्चाभ्युपगम्य तस्य मुक्तिहेतुभूतोपासनविषयपुरुषविशेषरूपत्योपदेशासङ्गतेः ! ' केन कं पश्येत्, केन कं विजानीयात् ' इत्यादिबत्, कानि नामेन्द्रियादीनि कः वा प्रवृत्तिः, को नाम प्रवर्तकः, आत्मैव तत्त्वं; निर्विशेषब्रह्मभ्रान्तिविलसितं हि सर्वमिदम् इति खलूपदेष्टव्यं तन्मते गुरुणा ।

यत्त्वत्र व्याख्यानं — ' श्रोत्रादौ आत्मभावं कृत्वा तदुपाधिस्तन् तदात्मना जायते । अतिमुच्य — श्रोत्रात्मभावं परित्यज्य, धीराः — तस्यागहेतुभूतविशिष्टधीमन्तः ' इति, तस्येदं तात्पर्यमवगम्यते — इन्द्रियात्मभ्रमस्तंसारहेतुः, त्यक्तेदृशभ्रमा एव मुच्यन्त इति । तत्र न नो विद्वेषः; प्रमेयशरीरस्यावाधितत्वात् । परन्तु मन्त्रस्येदृशतात्पर्यकल्पनं क्लिष्टं प्रकरणविरुद्धञ्च । प्रष्टा हि इन्द्रियात्मभेदं, चेतनस्यैव देवस्य प्रवर्तयितृत्वञ्च विज्ञानानस्तद्विशेषमेवाकांक्षति ; न तु प्रवर्त्यमेव प्रवर्तकं भ्राम्यन् पृच्छति । अतः प्रवर्तकविशेषज्ञापन एव तात्पर्यं वर्णनीयम् ; नत्विन्द्रियात्मभेदज्ञापने । तथाचेदिदं कृतप्रश्नस्योत्तरं न भवेत् ; प्रवर्तकदेवताविशेषप्रश्ने प्रवर्त्यप्रवर्तकभेदोपदेशस्यासङ्गतेः । एवमर्थवर्णनेऽपि तत्त्वोपदेशप्रकरणे ब्रह्मव्यतिरिक्तदेहेन्द्रियादिप्रपञ्चमिथ्यात्वं उपदेष्टव्ये आत्मन इवेन्द्रियादेरपि सत्यत्वपर्यवसायी इन्द्रियात्मभेदोपदेशस्तत्सर्वथा परंपरामसंगत एव । अतिमुच्येत्यस्यचाकाण्डे श्रोत्राद्यात्मभावं परित्यज्येत्यर्थः

वर्णनापेक्षया तं श्रोत्रादिप्रवर्तयितारं ज्ञात्वेत्यर्थवर्णनस्यात्यन्तोचितत्वात्
विदित्वेत्यध्याहारकेशाभावाच्च निरुक्तार्थ एव युक्तः । अध्याहारापेक्षया
लक्षणाया लघीयस्त्वात् । आह्वयोरिवतीत्युपसर्गस्य बलाद्धातोर्धा-
रणाद्यर्थान्तरपरत्वमप्युपपद्यते । धातुशक्यार्थरक्षणाभिनिवेशे 'चक्षुषश्चक्षु'
रित्यन्तेन 'यश्चक्षुषि तिष्ठन् — दिव्यो देव एको नारायण' इत्याद्यनुसा-
रेण देवताविशेषस्यैव प्रवर्तकत्वप्रतिपादनसिद्ध्या मुमुक्षूपास्यातिरिक्त-
स्याग्न्यादेः देवतान्तरस्य श्रुत्यन्तराऽऽपातप्रतीतप्रवर्तकत्वशङ्कां
परित्यज्येत्यर्थ एवोचिततमः । अत्र 'अस्मात्लोकात्प्रेत्यामृता भवन्ती'
त्यनेन तदभिपता जीवन्मुक्तिर्निरस्ता भवति । एतेनेयमप्युपनिषत्
उपक्रम एव परमतविरुद्धेत्युपपादितं भवति ।

एवमुपर्यपि देवानामन्येषामसुरविजयादौ स्वतन्त्रकर्तृत्वभ्रम-
निरासाय ब्रह्म कदाचिदाविर्भूय अभिवाग्यादेस्तत्तत्कार्यदाहादानादा-
वपि स्वातन्त्र्येण सर्वैवाशक्तत्वमज्ञत्वञ्च प्रदर्शयामास । अहङ्काराधि-
को देवेन्द्रोऽपि उमायास्त्रिया मुखेन तत्त्वं प्रतिबोधित इति श्रुतिः
श्रावयन्ती देवाधिराजं सर्वान्तर्यामिणं दर्शयति । अतश्चासुरविजयादौ
साक्षात् तत्तद्देवावेशेन च मुख्यकर्ता विष्णुरेव प्रागुक्तो हृषीकेशः परं
ब्रह्मेति सिद्धम् । तदेवं सर्वजगन्निपमनादिगुणविशिष्टपरब्रह्मसत्यत्वे स्पष्टे
नात्रोपनिषदि निर्विशेषवादस्यावसरः । एवं प्रतिमन्त्रमप्यत्र तन्मतविरो-
धो द्रष्टव्यः ॥ २ ॥

३ कठोपनिषदपि — 'अणोरणीयं न महतो महीयानात्माऽस्य जन्तोर्निहि-
तो गुहायाम् । तमक्रतुः पश्यति र्यात्तश्चोको धातुः प्रसादाग्माहिमानमात्मनः ॥'
'यमेवैष वृणुते तेन नम्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तन् स्नाम्' । 'गुहां प्रविष्टौ'
'सोऽध्वनः परमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्' । 'बुद्धेरामा महान् परः ।
महतः परमव्यक्तं अव्यक्तापुरुषः परः' । 'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽस्मा न प्रकाशते' ।
'ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तच्छ्रेष्ठेच्छान्त आत्मनि' । 'महतः परं ध्रुवं नि-
चाध्य तं सृष्टुमुखात्प्रमुच्यते' । 'महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति'

‘य इदं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकात् । ईशानं भूतभव्यस्य’ । ‘यतश्चो-
देति सूर्यः’ । ‘यथोदकं शुद्धे शुद्धमासितं तादृगोव भवति । एवं मुनेर्विज्ञानत
आत्मा भवति गौतम’ । ‘एकं बीजं बहुधा य. करोति तमात्मस्थं’ । ‘नित्यो नि-
त्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति । कामान् । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति
धीरास्तेषां शान्तिश्शास्वती नेतरेषाम्’ । यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति नि-
स्तृतम्’ । ‘भयादस्याग्निस्तपति’ । ‘तयोर्ध्वगायन्मतावमेति’ । ‘सदा जनानां
हृदये सन्निविष्टः’ ^{पञ्चम्या निद्राप्रतिता मोहानिद्रि} । ^{ज्ज्ञेयं कृतं} । ^{व्रक्ष प्राप्तो विरजोऽभूद्विमुक्त्युः} । इत्येव कात्स्न्येन परमता-
त्यन्तविरुद्धोपलभ्यते । एभिर्वार्यैः कस्यचिदात्मनः जीवात्मान्तर्या-
मित्वस्य तथा जीवशोकनिवृत्तिहेतुभूतदर्शनविषयत्वस्य, स्ववरणकर्षा-
भूतजीवप्राप्यत्वस्य, युगपज्जीवेन सह हृदयगुहावर्तित्वस्य, स्वप्राप्तिसाध-
नीभूतशरीरेन्द्रियादिविजयनिवन्धनविज्ञानसंपन्नशुचिपुरुषविशेषप्राप्यत्व
विष्णुपदवाच्यत्वादेः, जीवाधिकशरीराधिकत्वस्य, गूढत्वेन सकलचेतना
न्तर्वर्तित्वस्य, जीवादधिकत्वस्य, मुक्तिहेतुभूतदर्शनविषयत्वस्य, उपासक-
शोकनिवृत्तिहेतुभूतमननकर्मत्वस्य, हृदयगुहायां फलभोक्तृजीवात्मसमी-
पवर्तित्वस्य तथा भूतभव्यसर्वेशितृत्वस्य, भाव्यवस्थाविरोधिपूर्वावस्था-
श्रयत्वरूपस्य प्रमाणप्रतिपन्नस्य सूर्यपदोपलक्षितसर्वप्रपञ्चोपादानत्वस्य,
स्वोपासकस्य जीवस्य स्वसाम्यप्रदत्वस्य, महदादिरूपेण प्रधानपरि-
णामहेतुत्वस्य, अनेकनित्यचेतनाभिमततत्तत्फलप्रदाननिरतत्वनित्यत्व-
चेतनत्वादेः तथा आत्मान्तर्यामितया स्वोपासकस्यैव शाश्वतशान्ति-
हेतुत्वस्य, अग्निमूर्यादिसमस्तचेतनवर्गस्य तच्छासनानिवृत्तौ किं भवि-
ष्यतीत्येवंरूपभयनिवन्धनकम्पनहेतुत्वस्य, मूर्धन्यनाडीविशेषाक्षिप्ता-
न्तपुरुषविशेषप्राप्यत्वस्य, पुनरपि सकलजनहृदयनिविष्टरूपेण तदन्त-
रात्मत्वस्य, लब्धात्मविद्यायोगविधिकपुरुषविशेषणार्थं ^{तत्त्वस्य} गुणतस्त्वरूप-
तश्च निरतिशयबृहत्त्वाविशिष्टत्वस्य च स्वरसतः प्रतिपादनात् जीवपर-
योस्वाभाविकभेदः, परस्यान्तःप्रविश्य सर्वनियन्तृत्वं, तदुपासनाद-
भूतत्वप्राप्तिः, तस्याश्च मूर्धन्यनाडीनिष्क्रमणानन्तरभावित्व तत्साम्या-

पाप्मरूपत्वे इत्येवंरूप पराभिमतविरुद्धतत्त्वहितपुरुषार्थविशेषप्रतीतेः ॥

‘अणोरणीयाऽमहतो महीयान्’ इत्यस्य यद्व्याख्यानम् — ‘अनेन अणुत्वाद्यध्यासाधिष्ठानत्वमुच्यते, अन्यथा परस्परविरोधा’ इति — तच्च, ईदृशा-
त्यन्तविरुद्धोभयविधाध्यासाधिष्ठानत्वस्यापि निर्विशेषे प्रत्यग्नि विरुद्ध-
त्वात् ; अध्यासाधिष्ठानत्वस्य शब्दतः कथमप्यलभाच्च; विरोधपरिहा-
रायोभयत्र लक्षणाकल्पनस्यायुक्तत्वाच्च । अतोऽणुतरत्वमत्र ‘य आत्मनि
तिष्ठ ’ नित्यादिप्रमाणप्रतिपक्षाणुरूपजीवानुप्रवेशौपायिकप्रतिघातानर्ह-
त्वरूपनिरतिशयसूक्ष्मत्वम् । महत्त्वं विभुत्वमेव । महत्पदश्चात्र विभुभि-
न्नाधिकपरिमाणवत्परम् । एवं स्वरसार्थाङ्गीकारे न विरोधगन्धोऽपि ।
अध्यासस्यैव निष्प्रमाणतया लक्ष्यार्थाप्रसिद्धिश्च परमते ॥

यदपि — ‘यमेवैव वृणुते’ इत्यस्य व्याख्यानं — ‘स्वात्मानमेव सा-
धकः प्रार्थयते । तेनैवागन्ता वरित्वा स्वयमात्मा लभ्य’ इति । तदपि न ।
वरतुतः पररीत्या प्रार्थयितुप्रार्थनीययोरभेदेऽपि यं, एषः, तेन,
इत्येवं कश्चित्प्रकारविशेषमादाय भेदानिर्देशात्, यत्तदोरेकार्यकत्वाच्चि-
त्याच्च वरणीयस्यैव तच्छब्देन बोधनीयतया तस्य प्रार्थयितुपरत्ववर्ण-
नायोगात् । तथाङ्गीकारेपि परेपामर्थानुपपत्तिस्थिता; साधकत्वाव-
स्थस्य वरणीयप्राप्त्यत्वासङ्गतेः । सेयं परेपामुभयतस्पाशा रज्जुः ।
इदञ्च वाक्यं मुक्तिसाधनतया वाक्यान्तरविहिते ज्ञानविशेषे प्रीतिरू-
पत्वविधायकमित्येतदन्यत्र स्पुटम् ।

यदपि ‘गुहां प्रविष्टावात्मानाः’ इति सूत्रानुगुण्यलिप्तया ‘ऋतं
पिबन्ता’ इत्यस्य जीवपरविषयतया व्याख्यानं, तदपि तन्मतोऽसङ्गतम् ।
परमात्मनस्तत्पक्षे जीवभावेनैव गुहावेशाभ्युपगमाज्जीवपरो प्रविष्टाविति
साहित्येन निर्देशायोगात् । न हि ब्रह्मजीवो संसरत इति निर्देश उप-
पद्यते । सूत्रेऽप्यात्मानाविति तन्मतरात्माऽनुपपन्नमिति तदवसरे वक्ष्यते ।

यदपि ‘बुद्धेरामा महान्’ इत्यादेर्व्याख्यानं, ‘बुद्धपक्षेया हेरण्य-
गर्भतत्त्वं परं, तदपेक्षया अभ्यक्तं, तदपेक्षया परमात्म’ इति — तदपि न, कारणे-

अस्मिन् परमपदप्राप्त्यौपयिकार्षोपदेशः क्रियते । ' इन्द्रियेष्व ' इत्यादेः
 ' यच्छेत् ' इत्यादेशश्च तदौपयिकार्थपरत्वं तत्तत्पदार्थप्रत्यभिज्ञानादाश्रय-
 णीयम् । तत्र पूर्वत्र वशीकार्येषु तस्मात्तस्मात्परमुपदिश्यते; परत्र वशी-
 करणप्रकारः! इत्थञ्च हैरण्यगर्भतत्त्वस्य का प्रसक्तिरत्रेति । ततश्च आ-
 त्मा महानिति जीव उच्यते; मूलप्रकृतिवाचिनाऽव्यक्तपदेन तत्परि-
 णामभूतं शरीरमित्येवाश्रयणीयम् । शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेरिति च
 सूत्रकारः । एवं ' आत्मनि महति ' इत्येतदपि जीवपरमेव व्याख्यात-
 न्यम् । उभयत्र अर्थादिषु प्राचीनेषु अव्यक्तविषये चाश्रुतस्यात्मशब्द-
 स्यान्नैव श्रवणात्तस्य चेतनपरत्वमेवावश्याङ्गीकार्यम् । परेषां प्रत्यगात्म-
 भूतत्वस्यार्थादीनां सर्वेषामपीष्टत्वादत्रैव तत्प्रयोगो निर्युक्तिकस्स्यात् ।
 तस्य सर्वोपलक्षणत्वे सर्वेभ्यः परे अव्यक्त एव तदुक्तिरुचिता । ' ज्ञान
 आत्मनि ' इत्यत्राप्यात्मपदं जीवपरमेव, अन्यथाऽर्थासङ्गतेः । आत्मनि
 वर्तमाने ज्ञान इत्यर्थः । किञ्च सर्वेषामपि प्रत्यगात्मभूतत्वं निष्प्रमाणं
 प्रकृतासङ्गतञ्च । प्रत्यगात्मभ्रान्तिविषयत्वं तु न तत्पदमुच्यार्थ इति ।
 यदपि एव सर्वेभ्यस्त्यादेर्व्याख्यानं, ब्रह्मादिस्तं वपर्यन्तक्षेत्रेषु
 मायाच्छन्नतया जीवः आत्मतया न प्रकाशते । अहं परमात्मेति न
 जानातीत्यर्थ इति — तदपि न । भूतशब्दस्य ' न हिंस्यात्सर्वा भूतानि ' ।
 ' भ्रामयन् सर्वभूतानी ' त्यादाविवाचेतनविशिष्टचेतनपरत्वस्वारस्यात्,
 आत्मेत्यस्य एव इत्येतद्विशेष्यसमर्पकताया एव स्वरसत्त्वान्, ' अद्यप्या
 नुष्या तु दृश्यत ' इत्युक्त्या ' न प्रकाशत ' इति प्रकाशसामान्यस्यैव नि-
 वेध्यत्वावगमान् ; तत्रात्मतयेत्यध्याहारे तस्यैव दोषत्वाच्च । ततश्च स-
 र्वचेतनान्तर्यामितया वर्तमानोऽपि परमात्मा अजितेन्द्रियाणां न प्रका-
 शते । जितेन्द्रियाणां तु परमात्मव्यतिरिक्ताविषयिण्या बुद्ध्या वि-
 षयीक्रियत इत्येवार्थस्स्वरसः, प्रमाणान्तरानुगुणः, प्रकृतोपयुक्तश्चेति ।

यच्च व्याख्यानं — ' निचात्य त ' मित्यस्य, ' तादृग्रह आत्मानमह-
 गभ्ये ' ति—तस्य, ब्रह्म परमात्मतया ज्ञात्वेत्यर्थकत्वे स्वाभिमतसिद्धिः ।

एकैकज्ञानं हि मोक्षसाधनतयाऽभिमतम् । अस्माकमविरोधश्च ! स्वाभि-
न्नतयेत्यर्थकत्वे तच्छब्दासामञ्जस्यम् । स हि यच्छब्दनिर्दिष्टमर्थान्तरमेव
परामृशेत् । ज्ञानमात्मानि महतीति पूर्वप्रस्तुतजीवात्परत्वमप्यत्रैव मह-
तःपरमित्युच्यत इति तद्विरोधश्च ।

एवं 'विभुमात्मानं मत्वे'त्यत्र 'आत्मभावेन साक्षादहमस्मि परमा'मेति,^{मत्या}
इति विवरणमपि 'पृथगात्मानं प्रेरितारञ्च मत्वे'त्यादिप्रमाणविरुद्धं, अस्व-
रसञ्च ।

यदुक्तं 'य इद'मित्यत्र, जीवात्मानं कालत्रयस्येशितारं यो वे-
देति । तन्न, शुद्धचैतन्याभेदज्ञानस्यैव मोक्षसाधनतया कालत्रयेशित्रभे-
दज्ञानस्यातथात्वात् ; अन्तिकादित्यस्य सर्वथा वैयर्थ्यञ्च तन्मते ।
अतः जीवात्मानं, हृदये तत्समीपे अन्तर्यामितया वर्तमानं सर्वनिय-
न्तारञ्चेत्येव तदर्थो वाच्यः । 'गुहां प्रविष्टौ' 'द्वा सुपर्णा' इत्याद्यै-
कार्थ्याच्च । अत्रेदमवधेयम् — 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं प-
रिप्लव्जाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वादात्तिं अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति ॥' इति
वचनान्तरम् । 'य इमं मध्वदं वेद अःत्मानं जीवमन्तिकात् । ईशानं भूतमव्यस्य'
इति अत्र परिदृश्यमानं वचनम् । उभयमिदं युगपदुद्धौ कृत्वा पश्यन्तु
भवन्तः अस्य, जीवात्मानं सर्वेशानतया यो वेदेति व्याख्यानं कथं
वर्तत इति ।

यच्चोक्तं यतश्चोदेतीत्यत्र, 'यस्मात्प्राणादुदेती'ति । तच्च न,
प्रसिद्धप्राणस्य हिरण्यगर्भस्य वा सूर्योत्पत्त्यपादानत्वादेरप्रसिद्धत्वात् ।
देवादिसकलभूतजातोपादानत्वेन बहुश्रुतिप्रतिपन्नस्य नारायणस्यैव
सूर्योपादानत्वस्यापि वक्तव्यतया यच्छब्दस्य तत्परताया एवावश्या-
वयणीयत्वात् ।

यथोदकमित्यत्र यदुक्तं, 'वेदेनोपदिष्टमात्मैकत्वदर्शनम्'इति, तत् मूल-
स्थताद्वयपदात्यन्तविरुद्धम् । एतदार्थप्रायेणैव तत्पदं न सम्यगव्याख्यातम् ।

यत्तु 'एकं बीज'मित्यत्र व्याख्यानम् आत्मानं विशुद्धविज्ञान-

रूपमिति । तत्र, शुद्धस्य जगद्धीजत्वायोगेन बीजपदार्थत्वासंभवात् । बीजपदं हि उपादानकारणवाचि । 'यो बीजमि' त्युक्तौ तयोर्भेदस्य स्वरसंसिद्धत्वाच्च । 'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्' । 'मयाध्यक्षेण प्रकृतिःसूयते सच्चराचरम्' । 'अध्यासिता तेन' ; 'तेनैवाधिष्ठिता जगत्' इत्याद्यनुसाराद्धीजपदं तपः पदवाच्यप्रकृतिपरमित्यङ्गीकार्यत्वाच्च । विरुद्धत्वाभिप्रायेणैव बीजपदं न व्याख्यातम् । 'विशुद्धविज्ञानरूप' मित्येतत्तु न बीजपदव्याख्यानं भवितुमर्हति । बीजपदं हि अहुरादिपरिणामि बीजतुल्यस्थूलजगत्परिणामिसूक्ष्मवस्तुपरम् । विवर्तोपादानं तु बन्ध्यासुतसोदरम् ।

यदपि तमात्मस्थमिति तस्य 'स्वशरीरद्वयाकाशे चैतन्याकारेणाभिव्यक्त' मिति विवरणं, तत्र । 'यो विज्ञाने तिष्ठन्' 'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्याद्यनुसारेण जीवान्तर्यामित्वस्यैव स्वरसतः प्रतीतेः, ईदृशकुसृष्टिकल्पनाया निष्प्रमाणत्वाच्च ।

नित्यानां बहूनां चेतनानां नित्य एको यश्चेतनः कामान्विद्धाति, तमात्मस्थमिति स्वारसिकार्थे प्रतीयमाने यद्व्याख्यानं 'नित्यो नित्याना' मित्यादेः— 'विनाशिनामविनाशी', प्रलये विनश्यत्सर्वं यत्र शक्तिशेषं विलीयते, सोऽभ्युपगन्तव्यः । आत्मचैतन्यनिमित्तमेव चेतयितृत्वमन्वेषाम्, अग्निनिमित्तमिव दाहकत्वमनग्नीनाम् । अतस्सोऽस्ति पर इत्यभ्युपगन्तव्यः । कर्मफलमपि सेवाफलमिव तत्स्वरूपाद्यभिज्ञेन दीयमानमभ्युपगन्तव्यमिति तदभिज्ञः परोऽस्ती' ति । तच्छ्रोत्राणामाश्चर्यरसमेवाऽऽवहति, क्लिष्टत्वादनुपपन्नत्वाच्च । अत्र 'चेतनश्चेतनानामित्यनुरोधेन नित्यानामिति च्छेद एव हि युक्तः । पृथ्व्यन्तानां प्रथमान्तानाञ्च विशेषणविशेष्यभावे स्वारसिके तद्भेदेनार्थवर्णनञ्चान्याय्यम् । एवं शक्तिशेषं विलयेऽपि जीवानां पृथग्भावे अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसंगः । सर्वत्र लयस्याधारसापेक्षतया प्रलये नित्यस्यावश्यकत्वेऽपि अविद्याया एव तत्त्वमुचितम्, परिणाम्युपादाने हि कार्यलयो लोके दृष्टः । एवमात्मन्यपि चैतन्यमात्रे मुख्यं

चैतन्याश्रयत्वरूपं चेतनत्वं दुर्वचमिति तस्याप्यन्यचेतनाविशेष एव । एवमेको बहूनामित्यस्य पूर्वोक्तांशद्वयसरूपार्थवर्णनं न दृश्यते । लोके च सेवाफलं बहुभिरेकस्मै दीयमानमपि स्वस्वरूपाभिन्नमवगमयत्येवेति ।

यच्च व्याख्यानं 'तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेती' त्यस्य, अपकृष्टब्रह्मविदां, विद्यान्तरनिष्ठानाञ्च ब्रह्मलोकभाजामभिविद्यानिष्ठस्य वा गतिरियमुच्यते, उत्कृष्टब्रह्मविदोऽत्रैवायुतत्वश्रवणात् सर्वव्यापिब्रह्मप्राप्तौ गत्यनपेक्षणाच्चेति, तच्च, उत्कृष्टब्रह्मविद एव 'अस्माच्छरीरात्समुत्थाय' 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये' इत्यादिप्रमाणसहस्रेण शरीरविमोक्षणानन्तरमर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मप्राप्तिप्रतिपादनात्, 'अत्र ब्रह्म समश्नुते' इत्यस्य उपासनकालिकब्रह्मानुभवविषयत्वस्यावश्याश्रयणीयत्वात्, ब्रह्मणस्वरूपेण व्यापित्वेऽपि देशविशेषावच्छिन्नविलक्षणाविग्रहविशेषादिविशिष्टब्रह्मप्राप्ति तत्पूर्वकस्वाभाविकगुणाष्टकाविर्भावादेरेव मुख्यमुक्तिरूपतायाः 'शरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणामिनिष्पद्यते' इत्यादिप्रमाणप्रतिपन्नत्वेन तदर्थं गतेरवश्यापेक्षितत्वाच्च । पूर्वं 'अत्र ब्रह्म समश्नुते' इत्युक्त्वा 'शतश्रेकाचे'ति देशान्तरप्राप्तिपूर्वकामृतत्वनिगमनात् अत्र लभ्यमानामृतत्वापेक्षया पश्चाद्भावि देशान्तरेऽमृतत्वं मुख्यमिति प्रदर्श्य 'विमुक्तश्च विमुच्यते' इति पूर्वोक्तविवरणपरत्वावगमाच्च । एतेन गत्यागमस्य गतिश्रवणसामर्थ्येनैव परिच्छिन्नब्रह्मप्राप्तिकामविषयकत्वमेव वक्तव्यम्, न प्रकरणादपरिच्छिन्नब्रह्मप्राप्तिकामविषयत्वम्, लिङ्गापेक्षया प्रकरणस्य दुर्बलत्वादिति निरस्तम्, विरोधे सत्येव बलाबलविचारप्रवृत्तेः, अत्र च परिच्छिन्नदेशविशेषगतिपूर्वकपरिपूर्णब्रह्मप्राप्तेरेव मुक्तित्वाभ्युपगमेन गमनापेक्षणाद्विरोधगन्धाभावादिति ।

एतदुपनिषदन्ते परमप्राप्यस्य ब्रह्मशब्देन प्रतिपादनमेकमेव निर्विशेषब्रह्मवादिपरमतनिश्चयेनिरसनायालम् । 'बृहति बृंहयति तस्मादुच्यते परं ब्रह्म' इत्यादिप्रमाणेन स्वरूपतो गुणतश्च निरतिशयबृहत्त्व-

विशिष्टस्यैव तद्वाच्यत्वगदित्यलमातिचर्चया ॥ तत्सिद्धं कठोपनिषदपि
क्रात्स्न्येन परमतविरुद्धेति ॥ ३ ॥

एवं प्रश्नोपनिषदपि परप्रतिकूलैव परिदृश्यते । तत्रोपक्रमे 'कु-
तो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्ते' इति परं ब्रह्मान्वेषमाणेन प्रश्नः कृत उप-
पलभ्यते । तस्य च 'प्रजाकामो वै' इत्यादिना प्रजापतिसकाशात्सर्वमुत्पन्न-
मिति विस्तरेणोत्तरमुक्तपाचार्येण । ततश्च जगत्सत्यमित्यध्यवसीयते ।
न हि मिथ्याभूतस्योपादानपक्षः, प्रजापतिरूपादानमित्युत्तरं वा युज्यते ।
अध्यासाधिष्ठानमेव खलु प्रपञ्चम् । शिष्येण जगत्सत्यत्वभ्रमेण तथा
प्रश्नेऽपि तत्त्वविदाऽऽचार्येण तत्प्रतिषेधपूर्वकमधिष्ठानं खलु निर्विशेषं
वक्तव्यम् । तदेवोक्तमिति चेन्न, अपतीतेः । लोके शुक्तेः रजतो-
पादानत्वव्यवहारस्याऽऽपण्डितपामरं कापि कोणेऽनुपलम्भेन तद्वाक्य-
स्य तादृशार्थप्रत्यायकतायाश्शक्यं कनिर्णयत्वात् । प्रमाणान्तरानुगुण्येन
तस्य तदर्थकत्वोपपत्तिरिति चेन्न, निर्विशेषं ब्रह्म जगदध्यासाधि-
ष्ठानं, रज्जुरिव सर्पाध्यासाधिष्ठानमित्यर्थकयावयवकलस्याप्यद्यापि
भवताप्युपनिषत्सु तदुपबृंहणे वा संनिपन्नेषु नुपलम्भान् । प्रत्युत
मृत्पिण्डघटादेः, वटवृक्षजतवृक्षादेरेव च, तत्रतत्र कार्यकारणविषये दृ-
ष्टान्ततयोपन्यासात् । ब्रह्म विवर्तोपादानमिति तु केवलस्वेच्छामूलम्;
न शास्त्रमूलम्; शास्त्रे ब्रह्मणि वा अन्यत्र वा, विवर्तोपादानत्वव्यवहा-
रादर्शनात् । अतस्तस्य तथैव स्वेन ज्ञातस्य स्थूलस्य जगत्समूहमावस्थं
परिणाम्युपादानमेव वस्तु हिरण्यगर्भस्यापि कारणभूतं शिष्येण पृष्टम् ।
ब्रह्मैव तादृशं सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टमुपादानमिति तदुत्तरमित्येवास्थेयम् ।
कारणवाक्यान्तरैककण्ठ्याच्च । न ह्यत्रत्यप्रजापतिश्चन्द्रश्चतुर्मुखपरो भ-
वितुमर्हति, 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं' मित्यादिना तस्यापि कार्यत्वाव-
गमात् । 'कारणं तु ध्येय' इति कारणविज्ञानं हि मोक्षसाधनम् । प्रष्टा
च परं ब्रह्मान्वेषते, नत्वरम् । किञ्च अत्रैव दशममन्त्रे 'आत्मानमधि-
ष्याऽऽदित्यमभिजयते । एतैः प्राणानामायतनमेतदमृतममयमेतत्परायणमे-

तस्मान्न पुनरावर्तन्त इत्युक्त्याऽप्यस्योपक्रमवाक्यस्य परमात्मपरत्व-
मविचाल्यम् । साक्षान्मुक्तिकामं, परं ब्रह्मान्वेषमाणं प्रत्युत्तरदानावसरे
आत्मानमन्विष्यादित्यं प्राप्नुवन्ति, प्राणसहचरितसर्वजीवानामाधारभूत
ममृतत्वाभयत्वविशिष्टं परमप्राप्यमेतदात्मतत्त्वं प्राप्य न पुनरावर्तन्त
इत्युक्ताद्युभयोरेकविषयतायास्स्वरससिद्धत्वात् । परं ब्रह्मान्वेषमाणा
इत्यन्विष्यमाणतयोपक्रान्तं परं ब्रह्म ह्यत्रात्मानमन्विष्येत्यात्मपदेनोच्यते;
एतद्ज्ञानान्मुक्तिश्च । सा तु 'कारणन्तु ध्वेय' इत्युक्त्या परमकारण विज्ञा-
नादेवेति । उत्तरत्र तत्रतत्र प्रजापतिशब्दस्य संवत्सरादिशब्दसामा-
नाधिकरण्यं, 'तस्मादिमाः प्रजाः प्रजायन्त' इति तत्तत्पदार्थावस्थप्रजा-
पतिसकाशात्ते अर्था उत्पद्यन्त इति वचनञ्च, प्रजापतिशब्दस्य हि-
रण्यगर्भपरतां निवारयति, परब्रह्मकार्यभूते तस्मिन् तद्वाचकचिदचि-
द्वाचकशब्दसामानाधिकरण्यस्य, तत्तद्वाचकानां तत्पर्यन्तत्वस्य च हेतु-
भूतानां सर्वोपादानत्वसर्वशरीरित्वादीनामसंभवात् । प्रकारान्तरेण
हिरण्यगर्भवाचकस्यैतदुपपादनं तु हिरण्यगर्गस्यापि दुश्शकमित्यलम् ।

एवं चतुर्थप्रेक्षणे जीवपरात्यन्तभेदस्फुटतरमुपलभ्यते । तत्र 'स
यथा सोम्य वयांसि असोवृष्टं संप्रतिष्ठन्ते । एवं ह वै तत्सर्वं पर आत्मनि सं-
प्रतिष्ठते' इति चेतनाचेतनरूपकर्तृकरणकर्मात्मकस्सर्वोपि प्रपञ्चः पर-
मात्माश्रित इत्युक्तम् । इममेवार्थमुत्तरप्रश्नशेषो विस्तरेण प्रतिपादयति ।
तत्र 'पृथिवी च पृथिवीमात्रा च' त्यादिकं पूर्वं सर्वशब्दसङ्गृहीतमचेतनां
शं चिद्वृणोति ; 'एष हि द्रष्टे' त्यादिकं चेतनांशम् । 'स परेऽक्षरे आत्मनि
संप्रतिष्ठते' इत्येतच्च, अनयोर्द्वयोरपि परमात्माश्रितत्वं 'पर आत्मनि
संप्रतिष्ठत' इति पूर्वमुक्तं परमात्मनोऽक्षरशब्देन स्वरूपस्वभावविकार-
राहित्यप्रतिपादनपुरस्सरं प्रकाशयति । तद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्य चेत-
नस्याचेतनस्य वा तदधीनविकारवत्त्वाच्च तद्देदनेन मुक्तिप्रत्याशा; पर-
मात्मन एव सर्वकार्यकारणत्वाच्चदेदनेनैव मुख्यमुक्तिरित्यक्षरपदाभि-
प्रायः । अत्र स इति तच्छब्दः 'पृथिवी च' 'एष हि' इत्याभ्यामुक्त-

चेतनाचेतनरूपप्रपञ्चपरः । स यो ह वै तदित्यादिकं तु सर्वाधार-
तया पूर्वोक्तस्य परमात्मनः अच्छायत्वाशरीरत्वादिपरत्वौपयिकोपास्य-
गुणविशेषप्रतिपादनपूर्वकं तादृशगुणाविशिष्टपरमात्मोपासनस्य सार्वज्ञ्य-
सर्वकामयुक्तत्वरूपां मुक्तिं फलमाह । श्लोकस्तूक्तार्थक इति सुस्पष्टम् ।
अतोऽत्र परं ब्रह्म जिज्ञासमानमत एव परममुक्तिकामं शिष्यं प्रति सर्व-
चेतनाचेतनाधारत्वादिगुणाविशिष्टपरमात्मोपासनं मोक्षसाधनतयोपदि-
ष्टमाचार्येणेत्यस्यार्थस्य दुरपलपतया, जीवपरावत्यन्तभिन्नौ गुणजा-
तञ्च पारमार्थिकं, अचेतनप्रपञ्चोपि तथैवेत्यंशो निष्कम्पसिद्धिक
इति ध्येयम् । अत्रा चेतनस्येव चेतनस्यापि परमात्मनि संप्रतिष्ठितत्वे
उच्यमाने, 'जलाधारशोषणे सूर्यप्रतिबिम्बस्य सूर्ये प्रवेगवत् ब्रह्माणे जीव-
प्रवेश उच्यते' इति व्याख्यानं, स्वसिद्धान्तश्रद्धाविजृम्भितमत्यन्तास्व-
रसं सर्वप्रमाणविरुद्धमुपपत्तिविहीनञ्चेति बोध्यम् । न हि प्रतिबिम्ब-
स्य विम्बे प्रवेशो नाम कश्चित्, वस्तुन एवाभावात् ! तत्सत्त्वाभ्युप-
गमेपि स्वच्छद्रव्यविम्बोभयसन्निकर्षार्थीनसत्ताकस्य तस्य, तयोः अ-
न्यतरस्य वाऽपगमे सत्ताभाव एव. नतु विम्बे प्रवेशः, निर्युक्तिकत्वात्,
तथाव्यवहाराभावात्, अविशेषादन्यत्रापि प्रवेशाभ्युपगमप्रसङ्गाच्च,
तस्मान्निर्गमनाभावाच्च । अत इदं प्रकरणं परेषामत्यन्तप्रतिकूल-
मिति ॥ (४) ॥

मुण्डकोपनिषदपि सर्वात्मना पराभिमतप्रमेयात्यन्तप्रतिकूलेति
प्रत्यक्षम् । तत्र 'नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिप-
श्यन्ति धीराः ॥' 'वृक्ष इव स्तम्भो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्'
'गर्धोर्णनाभिस्तृजते गृह्यते च यथा पृथिव्यामोपधयस्संभवन्ति । यथा सतः
पुरुषाकेशलोमानि तथाऽक्षरासंभवतीह विश्वम् ॥' 'यत्सर्वज्ञसर्वविद्यस्य ज्ञान-
मयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमक्षयं जायते ॥' इत्यादि प्रथममुण्डक-
प्रथमखण्डे, 'तदेतासत्यम् । यथा सुदीप्तात्पावकादिशुःखिङ्गास्मदह्नशः
प्रमथन्ते सरूपाः । तथाऽक्षराद्विधास्सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति'

‘एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्गोतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥’ ‘अतस्समुद्रा गिरयश्च सर्वे अस्मात्स्यन्दन्ते सिन्धवस्सर्वरूपाः । अतश्च सर्वा ओषधयो रसश्च येनैष भूतैस्तिष्ठते द्यन्तरात्मा ॥’ इति द्वितीयमुण्डकप्रथमखण्डे, ‘यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमाशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥’ इति तृतीयमुण्डकप्रथमखण्डे, ‘यथा नद्यस्स्यन्दमानास्समुद्रे अस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥’ इति तत्रैव द्वितीयखण्डे च श्रूयते । एभिर्वाक्यैः, नित्यत्वविभुत्वादिगुणविशिष्टं सर्वजगद्व्यापि सर्वजगदुपादानं स्वाभाविकसर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्टं सर्वजगद्व्याप्यधिकरणं विशिष्य समुद्रगिर्याद्युपादानं, उक्तसर्वोपादानत्वहेतुभूतसर्वान्तरात्मत्वविशिष्टं परमात्मरूपं तत्त्वं, उक्तसर्वजगदुपादानत्वतन्निमित्तत्वादिनिरतिशयगुणाप्राकृतस्वासाधारणादिव्यमङ्गलविग्रहविशिष्टपरब्रह्मसाक्षात्काररूप उपायः, पुण्यपापरूपकर्म, तत्कृतवहुविधनामरूपप्रहाणपूर्वकं परमपुरुषेण परमसाम्यापत्तिलक्षणदिव्यपुरुषप्राप्तिरूपः पुरुषार्थश्च प्रस्पष्टं प्रतीयते । केनापि प्रमाणेन कयापि युक्त्या वा, नास्यार्थजातस्य बाधलवोऽपि वक्तुं शक्य इति । यत्तत्रैव श्रुतं, ‘विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्ययं सर्वं एकीभवन्ति’ इति ‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती’ इति च, तत् जीवस्य नामरूपप्रहाणेन परमात्मना सुदृढसंयोगपरं व्याख्येयम्, ‘नामरूपाद्विमुक्त’ इति अत्रैव सदृष्टान्तविशेषं पूर्वोक्तयोर्विवरणात् । न हि नदीसमुद्रजलयोस्स्वरूपत एवमं शक्यशक्यम्, किन्तु नामरूपप्रहाणमेव तत्र । दृष्टान्तोपन्यासेन प्रतिपिपादयिषितेऽर्थे आदरातिशयो हि व्यज्यते ।

यच्च ‘नित्यं विभु’ मित्यत्र विभुपदव्याख्यानं ‘विविधं ब्रह्मादिस्थावरान्तप्राणिभेदैर्भवतीति विभु’ इति । तत्र ब्रह्मादिस्थावरान्तरूपेण निर्विशेष निरवयव नित्यशुद्धब्रह्मणः परिणामायोगात् । तथासति यादवप्रकाशमतप्रवेशप्रसङ्गात्, तथाऽनभ्युपगमेनापसिद्धान्तश्च, सुदृढ-

योरिव स्वरूपपरिणामस्थले कार्यकारणयोस्ताजात्यस्यावश्यकतया जगद्ब्रह्मणोस्सत्यत्वमिध्यात्वान्यतरमसङ्गाच्च । जगदध्यासाधिष्ठानं भवतीत्यर्थस्तु न पूर्वोक्तविवरणवाक्यात्प्रतीयते । नचानिर्वचनीये प्रमाणमस्ति । ततश्चैवं व्याख्यानमसमञ्जसमेवेति ।

यदपि व्याख्यानं 'यथोर्णनाभि' रित्यत्र, 'यथा ऊर्णनाभेस्तच्छ-
रीराव्यतिरिक्तास्तन्तवः, यथा च पृथिव्याः व्रीह्यादिस्थावरान्तास्तदव्यतिरिक्ता ओ-
षधयः, यथा च जीवतः पुरुषात्तद्विलक्षणानि केशलोमानि जायन्ते, तथा विल-
क्षणं सलक्षणञ्च जगदक्षराज्जायत' इति - न तत्रास्माकं किञ्चिदपि वक्त-
व्यमस्ति । सर्वथाऽस्पदिष्टत्वात् । परन्तु व्याख्यानमिदं कथं तदभिमत-
साधकमिति न जानीमः । न च श्रुतिरजतादिदृष्टान्त इह दर्शितः । नून-
मयमन्यथा नेतुमशक्य इत्यभिप्रायेणैव मन्त्रस्य पदार्थविवरणमात्रं कृत-
मिति मन्यामहे । अत्राक्षरशब्देन सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टब्रह्मण उपादानात्
तत्राक्षरशब्दार्थत्रये विशेष्यांशस्य ब्रह्मणः, विशेषणीभूतस्याचिदंशस्य
निदंशस्य च कारणत्वप्रकारः दृष्टान्तत्रयेण क्रमेण दर्शयत इत्यपि सुव-
चम् । अन्यदन्यत्र । एवं 'यस्तर्जज्ञ' इति मन्त्रव्याख्यानमपि लेशतोऽपि
न तदनुकूलं दृश्यते, अपित्वस्मत्सिद्धान्तानुकूलमेव ।

यदपि 'यथा सुदीप्ता' दिति मन्त्रपूर्वार्थं यथावद्व्याख्याय
'तथाऽक्षरा' दित्युत्तरार्थव्याख्यानं तत्तात्पर्यवर्णनञ्च, 'भावाः जीवाः,
यथा घटादिपरिच्छिन्नासुपिरभेदां घटाद्युपाधिप्रभेदमनु आकाशाद्वदन्ति, एवं
नानानामरूपकृतदेहोपाधिप्रभेदमनु जीवा अक्षरात्प्रजायन्ते । तत्रैवाक्षरे देहोपा-
धिविलयमनु लीयन्ते, घटादिविलयमन्विषु सुपिरभेदाः । यथाऽऽकाशस्य सुपि-
रभेदोत्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वं घटाद्युपाधिकृतमेव, तद्वदक्षराद्यापि नामरूपकृतदेहो-
पाधिनिमित्तमेव जीवोत्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वं' मिति । तदेतदतिविचित्रं व्या-
ख्यानवैभवम् । श्रुतस्य दृष्टान्तविशेषस्य स्वप्रतिकूलत्वधिर्यैव दृष्टान्त-
न्तरं स्वमनीषया कथञ्चित्सम्पाद्योपन्यस्तम् । तदप्यत्यन्तदुःस्थत्वाच्च
क्षणमपि जीवितुमर्हति । आकाशस्य घटरूपोपाध्यवच्छिन्नसुपिरभेदो-

त्पत्यपादानत्वतल्लयाधिकरणत्वयोस्सर्वथाऽसंभवात्, लोके 'आका-
शासुपिरमुपचते, तत्र लीयते' इति कुत्रापि व्यवहारादर्शनात्, युक्ति-
विधुरत्वात्, उपलम्भविरोधाच्च । घटाकाशसंयोगे, निरवच्छिन्न आकाशे
घटाशुपाध्यन्तर्गतांशः परिच्छिन्नतया गृह्यते । स एव सुपिरभेद
इत्युच्यते । घटादिनाशे तत्संयोगाभावेन तथा न गृह्यते । तत्र वस्तुतो
घटादिगत एव परिच्छेदस्तदवच्छिन्नांशभेद आरोप्यते, न तु तच्छि-
द्रमाकाशाज्जायते तत्र लीयते वा इतीयमेव वस्तुस्थितिः । सर्वानुभव-
सिद्धमिममंशमपलप्य अनुपपन्नमनुपलब्धिपराहतश्चाकाशस्य सुपिरभेदो
त्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वं सिद्धवत्कृत्य दृष्टान्तविशेषोपन्यासः उपन्यसितु-
रतिसाहसिकत्वमतिमात्रस्वसिद्धान्तश्रद्धाञ्च स्फोरयतीति विद्वांसो
विदाधुर्वन्तु । अत्र स्वसिद्धान्तानुरोधेन आकाशस्य घटाशुपाधिकृतं
सुपिरभेदरूपत्वमिव देहाशुपाधिकृतमेव ब्रह्मणो जीवरूपत्वमिति वक्तव्ये
'अक्षराद्भावाः प्रजायन्ते' 'तत्र चैवापियन्ति' इति श्रुतिविरोधपरि-
जिहीर्षयैवाप्रसिद्धतरार्थसिद्धवत्कार इति रहस्यम् ।

यच्च 'एतस्माज्जायते प्राण' इत्यादेर्व्याख्यानं 'यस्मादेव पुरुषानाम-
रूपमीजोपाधिलक्षिताज्जायते अविद्याविषयविकारभूतो नामधेयोऽवृतात्मकः प्रा-
णः, न हि तेनाविद्याविषयेणानृतेन प्राणेन सप्राणत्वं परस्य स्यात्, अपुत्रस्य
स्वप्नदृष्टेनेव पुत्रेण पुत्रित्वं, अतोऽस्य निरुपचरितमप्राणादिमत्त्वं' मिति । एव
मुपर्यपि र्यत् 'तस्मादग्नि' रित्यादेः 'अतस्समुद्रा' इत्यन्तस्याक्षरोपादा-
नत्वपरस्य व्याख्यानं प्रपञ्चमिध्यात्वप्रतिपादनपरत्वेन-तदुभयमपि
सर्वात्मनाऽसंवद्धम् । प्रथममन्त्रोक्तचेतनाचेतनात्मककृत्स्नभावसृष्टि-
प्रपञ्चनरूपत्वादस्य कृत्स्नखण्डस्य । 'एतस्माज्जायते प्राण' इत्यादिना
प्राणादिकारणत्व उच्यमाने प्रकरणस्य प्राणादिमिध्यात्वपरत्ववर्णन-
स्यात्यन्तविरुद्धत्वाच्च । प्राणाद्यसत्यत्वेनाक्षरस्य प्राणादिमत्त्वरहित्ये
प्रतिपिपादायिपिते, प्राणादयो ब्रह्मण्यध्यस्ताः, अविद्याविषयाः, मि-
ध्याभूताः इत्यादिरूपेण तत्प्रतिपादनस्यैवोचिततया, परस्मात्प्राणा-

दयो जायन्ते इत्युक्तेऽस्य प्राणत्वादिभ्रमापादकत्वेनात्यन्तासंगतेः । त-
 तश्च 'अप्राणः' 'अमना' इतरेतत् प्राणायत्तस्थितिं मनआयत्तज्ञान-
 ङ्च निषेधति । 'पश्यत्यचक्षुस्त शृणोत्यकर्ण' इत्याद्यैकाध्यान् । प्राणमन-
 सोरपि तत्कार्यत्वात्तत्संकल्पायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिकत्वाच्च न तदा-
 यत्तस्थित्यादिकत्वं तत्कारणस्य सम्भवतीत्युपपादयन्नेव मन्त्रोऽयं
 प्रथमोक्तविश्वसृष्टिं प्रपञ्चयतीत्यभ्युपगन्तव्यम् । 'तस्मादग्निस्समिधः'
 'तस्माद्वचस्साम' 'तस्माच्च देवाः' 'तस्मात्सप्त प्राणाः' 'अतस्समुद्रा गिरयः'
 'अतश्च सर्वा ओषधयः' इति पुनःपुनरत्यादरेण प्रतिमन्त्रं पञ्चम्य-
 न्तेन प्रस्तुतमक्षरमुपादाय तस्य तत्तत्पदार्थोपादानत्वे प्रतिपादिने 'सर्व-
 ष्वैतत्परस्मादेव पुरुषात्सर्वज्ञात्प्रसूतं, अतो वाचारम्भणं विकारो नामधेयमनृतं,
 पुरुष इत्येव साय' मिति प्रकरणतात्पर्यवर्णनं कथमिति चित्रीयते
 चेत्तः । 'वाचारम्भण' मित्यादिकन्तु तत्तत्प्रकरणानुगुणं तदभिमतसाधकं
 व्याख्यास्यते । किञ्च 'कस्मिन्नु भगवां विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवती'
 त्युपक्रमगतप्रश्नस्योत्तररूपेण प्रवृत्तमिदं प्रकरणमिति भवद्भिरप्यभ्युप-
 गम्यते । इत्थञ्च कार्यवर्गस्य मिथ्यात्वे कारणाविज्ञानेन कथं प्रप-
 ङ्चविज्ञानं सिद्धयेत् । वस्तुनोऽभावे ज्ञानविषयत्वस्य दुरूपपादत्वात् ।
 न हि लोके शुक्त्यादिविज्ञाने उत्पन्ने रजतादिविज्ञानमुत्पन्नमुप-
 लभ्यते, उपपद्यते वा । कार्यकारणयोरेकद्रव्यत्वे हि तदुपपत्तिः । कस्य
 वा सत्यमिथ्यार्थयोरैक्यं सुसम्पादं स्यादिति । अत्रेदमवधेयम् — अत्र
 प्रथमतः कस्यैकस्य विज्ञानेन सर्वं विज्ञातं स्यादिति प्रश्नः । तदुत्तर-
 रूपेण प्रवृत्ते सन्दर्भे, 'अक्षरपुरुष एव सर्वस्यान्तरात्मतया तिष्ठति । अ-
 त एवाक्षरात्पुरुषात्सर्वं जायते । अतस्सर्वमिदं पुरुष एव । अतोऽक्षर-
 पुरुषज्ञानेन तस्माज्जातं सर्वं ज्ञातं भवति' इत्युक्तमुपलभ्यते । 'यथा
 सोम्य एकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्या' दित्यादिकञ्च धु-
 त्यन्तरम् । लोके मृत्सकाशाज्जातो घटः मृदात्मक इत्युपलब्धिर्व्यवहा-
 रौ । एकमृत्पिण्डारब्धानां घटशरावादीनां तत्पिण्डज्ञानेन तदेकयात्तद्व्य-

त्वेन ज्ञातता । तथा व्यवहारश्च घटशरावादिकमुद्दिश्य 'इदं सर्वं पूर्वादि
केषलमृत्तिकात्वेन ज्ञातमेव मन्ये' इति । एवं कार्यकारणयोरैक्ये लभ्यस-
त्यत्वे चैव कारणज्ञानोत्पत्त्या कार्यज्ञानोत्पत्तिः; अनीदृशशुक्तिरजता-
दिस्थले तदनुत्पत्तिः । एवं सति 'सर्वमक्षरादुत्पद्यते, अतोऽक्षरव्यतिरिक्तं
सर्वं मिथ्या । इत्थञ्चाक्षरज्ञानेन सर्वं विज्ञातं भवती' त्येतत्प्रकरणविवरणं सर्व-
थाऽनुपपन्नमिति । एतेनैव एतदुपनिषदि परोक्तं विरुद्धमन्यदपि
निरस्तं वेदितव्यम् ॥ ५ ॥

माण्डूक्योपनिषद्यपि न परपरिकल्पितप्रमेयशरीरानुकूलमंशं प-
श्यामः; प्रत्युत तत्प्रतिकूलमेव । तत्र हि 'ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं; तस्यो-
पपञ्चाख्यानं भूतं भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव । यच्चान्यत् त्रिकालातीतं तदप्यो-
ङ्कार एवा' इति प्रथमतश्चक्ष्यते । इदं सर्वं जगत् ओङ्काररूपम्, ओङ्का-
रवाच्यमित्यर्थः । इदमेव विवृणोति 'भूत' मित्यादिवाक्यशेष इति
'तस्योपपञ्चाख्यान' मिति श्रुतिरेव प्रतिपादयति । विशिष्टवेपेण वा, स्व-
रूपतो वा, अभूद्भवति भविष्यतीत्येवंरूपेण तत्तत्कालपरिच्छिन्नञ्चेतना-
चेतनात्मकं जगत्, उक्तरीत्या कालत्रयपरिच्छेदरहितमच्युतस्वरूप-
स्वभावकं सदैकरूपं परमात्मस्वरूपञ्च ओङ्कार एवेति तदर्थः । प्रण-
वान्तर्गताकारेण सर्वरसकस्य भगवतः, उकारेण देव्याः, मकारेण तदु-
भयक्षेपभूतस्य जीवोपलक्षितसर्वप्रपञ्चस्य च वाच्यत्वादिति
इत्थञ्चास्माद्वाक्याच्चेतनाचेतनात्मकप्रपञ्चसद्भावः, तदवच्छेदककाल-
त्रयसद्भावः, ब्रह्मणस्त्रिकालातीतत्वरूपधर्मसद्भावः, ओङ्काररूपवाच-
कसद्भावश्च प्रतीयते । एते चार्थास्तस्या एवेति चोत्सर्गसिद्धम्,
वाचकलेशादर्शनात् । एवमत्र आत्मनश्चतुष्पात्त्वं प्रक्रम्य वैश्वानरतै-
जसप्राज्ञरूपपादत्रयं, तेषां पादानां जागरितस्वप्नसुषुप्तस्थानतां, तत एव
तत्तत्स्थानानुभाव्यानुभावित्वरूपप्रपञ्चवैशिष्ट्यञ्च प्रतिपाद्य पश्चात् प्रण-
वेऽप्यकारोकारमकाररूपाणि मात्राशब्दितान्यक्षराणि विभज्य तेषां
क्रमेण प्रागुक्तपादभयात्मत्वकण्ठोक्त्यापि प्रपञ्चसत्त्वमेव स्पष्टं नुध्यते ।

एवं पादत्रयेण चेतनाचेतनात्मकप्रपञ्चवैशिष्ट्योत्पन्नन्तरमेव च, 'एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोन्तर्गम्येष योनिस्सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूताना' मिति सकलप्रपञ्चनिर्वाहव्यापृतस्यैव प्रागुक्ततां स्पष्टयति । न ह्यत्र निर्विशेषपरतया व्याख्यानसंभव इति स्फुटम् ।

यच्च सर्वज्ञेयब्रह्म अयमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पादि 'त्युपरितनवा-
क्यम्, तच्च परानुकूलम् । 'सम्बुद्धास्तोऽग्रेमाः-एतदात्म्यमिदं सर्वम्' 'सर्वं
खल्विदं ब्रह्म तज्जला' नित्यादिश्रुत्यन्तरानुसारात्, सर्वं समाप्नोति ततोऽ-
सि सर्वः' 'सर्वगत्यादनन्तस्य स एवाहमवस्थितः' 'अन्यद्वच राजन्स परस्तथा-
न्यः पञ्चविंशकः । तत्स्थात्वादनुगच्छन्ति ह्येक एवेति साधवः' ॥ 'विष्णोस्सका-
शाद्बुद्धं जगत्तत्रैव च स्थितम् । स्थितिर्भयमकर्ताऽसौ जगतोऽस्य जगच्च सः ॥'
इत्याद्युपबृंहणशतानुसाराच्च सर्वमिदं ब्रह्मकार्यत्वाद्ब्रह्मान्तर्यामिकत्वाच्च
ब्रह्मात्मकम्; अयं जीवत्मा च विशिष्टत्रयेण ब्रह्मकार्यत्वात्स्वरूपतो
ब्रह्मान्तर्यामिकत्वाच्च ब्रह्मात्मकः, सोऽयं परमात्मा वक्ष्यमाणपादचतुष्ट-
यविशिष्ट इत्येव व्याख्येयत्वात् । अत्र हि सर्वस्य यादृशं, तादृशं आत्म-
नोपि ब्रह्मसामानाधिकरण्यमिति दर्शयते । अनेन च 'भूत'मित्यादिना पूर्वो-
क्तं चेतनाचेतनात्मकं जगत् त्रिकालातीतब्रह्मवत्तेन सहोपादानमात्रात्स्व-
तन्त्रमिति न भ्रमितव्यं, सर्वात्मना परतन्त्रत्वादित्युक्तं भवति । अ-
न्यथा 'एतद्ब्रह्मे' ति सामानाधिकरण्येन जगद्वाप्रत्यक्षाशयां पुनरपि
'चतुष्पादि' ति निर्विशेषे पादचतुष्टयवैशिष्ट्याभिधानासङ्गतेः ।

यदपि 'नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञम्' इत्यादिना तुरीयभादनिरूप-
णम्-तत्रापि न तन्मत्तानुकूल्यमेव प्रतीयते; प्रातिकूल्यमपि; 'न प्रज्ञानध-
न' मिति आत्मनश्चिद्रूपत्वाभावस्य 'नाप्रज्ञ' मिति द्वावृत्त्वाभाव-
विरहस्यचोक्तः । एवं तस्यैवात्मनः 'स आत्मा स विज्ञेय' इत्यात्मत्व-
विज्ञेयत्वाभ्यामुपसंहाराच्च । आप्नोतीति ह्यात्मा, ततश्च व्याप्यसर्व-
पदार्थसाचिव्यमात्मन उक्तं स्यात् । विज्ञेयत्वञ्च विशेषेण ज्ञेयत्वम्; तच्च
'अयमीदृशाकारवा' नित्याकारकज्ञानविषयत्वमेव । ततश्चानेकविशेष-

विशिष्टत्वं, ज्ञानविषयत्वञ्चेति परमतविरुद्धद्वयं दुर्वारमापतितम् । कथ-
मिदं तदभिमततुरीयस्य स्यादिति । इत्थञ्च तत्तदंशानामन्यथा-
व्याख्याने 'नान्तःप्रश्न' मित्यादिकमेतदनुरोधेन प्रमाणान्तरानुरोधेन
च किं न व्याख्यायते ? अतश्चात्र विजातीयानेकसद्भावस्य स्पष्ट-
त्वात् अद्वैतपदमप्यत्र स्वात्यन्तसजातीयद्वितीयाभावपरमेव । व्याख्यात-
तथैव सर्वमिदं व्यूह-परविषयतया पूर्वाचार्यैरित्युपरम्यते । येत्वत्रोपनि-
पदि केचन श्लोकाः दृश्यन्ते, ते, गौडपादाचार्यप्रणीता इमे श्लोका इति
परैरेवोक्तत्वाच्चन्मत उपनिषद्विरोधप्रदर्शनप्रवृत्तैरस्माभिर्न स्पृश्यन्त
इति ॥ ६ ॥

तैत्तिरीयोपनिषदपि परमतविरुद्धेति प्रतिपाद्यते । यद्यपि सर्वा-
स्वप्युपनिषत्सु परमतविरुद्धांशस्यास्मन्मतानुकूलांशस्य च भूयस उप-
लम्भेन सर्वमनूय तदुभयप्रदर्शनमवश्यकर्तव्यम्, तथापि ग्रन्थ-
विस्तरमिषा तत्रतत्र किञ्चिदेवोक्त्य प्रदर्श्यत इति मन्त-
व्यम् । तत्रानन्दबल्लभाभ्युपक्रम एव 'ब्रह्मविदामोति पर' मिति सङ्ग्रहेण
परं ब्रह्म, वेदनरूपं तदुपासनं, तत्प्राप्तिश्च प्रतिपादितम् । एतत्त्रयमेवो-
त्तरसन्दर्भो विवृणोति । अत्र प्राप्यप्राप्तोर्भेदस्वाभाविकः प्रतीयते ।
उपरिचात्र प्रकरणे एतदपवादकं किञ्चिदपि नोपलभ्यते । प्रत्युत एत-
दुत्तम्भकमेव तत्रतत्र परिदृश्यते । अनन्तरञ्च 'सोऽऽनुते सर्वान् कामान्
सह श्रद्धया विपश्चिते' ति प्राप्यस्वरूपं विवृतम्, प्राप्तिश्च । सकलकल्या-
णगुणविशिष्टं ब्रह्म प्राप्यम् । तादृशब्रह्मानुभव एव प्राप्तिरिति तदर्थः ।
'तस्माद्वा एतस्मा' दित्यादिना तस्य ब्रह्मणस्सर्वोपादानत्वं, सर्वान्तरत्व-
श्च विस्तरेण प्रतिपाद्यते । तत्प्रतिपादनावसरे पुनरपि जीवब्रह्मणोर्भेदः
'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय' इत्युक्तः । अत्र
विज्ञानमयो जीव, एव, आनन्दमयः परं ब्रह्मेतीदं परपक्षनिराकृतौ
प्रथमपरिच्छेदे विस्तरेणास्माभिः प्रतिपादितम् तथैव द्रष्टव्यम् ।
इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च । तासृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् । तदनु-

प्रविश्य । सच्च लब्धाऽभवत् । ' इत्यादिना ब्रह्मणश्चेतनाचेतनयोरनुप्रवेशेन तदात्मकत्वम्, तथात्वेऽपि निर्विकारत्वञ्च प्रतिपादितम् । ननु ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वेन ' इदं सर्वमसृजते ' त्यादिना प्रपञ्चसृष्टिः, ब्रह्मणस्तत्रानुप्रवेशः, तच्चिन्मन् चेतनाचेतनरूप-प्रपञ्चात्मकत्वञ्च कथमुच्यते इत्यत्राह— ' यदिदं किञ्च तत्सत्यमित्याचक्षते ' इति । कृत्स्नवेदेदान्ततदुपबृंहणपुराणादिविदः न्यायविचक्षणाः, यदिदमुपलभ्यते चेतनाचेतनात्मकं जगत्, तत् सत्यमेव, न मिथ्याभूतं, कालत्रयेऽप्यबाधान्, शास्त्रेषु तथैव प्रतिपादनाच्चेत्याचक्षते इति तदर्थः । अनन्तरञ्च ' तदात्मनं भवमकुरुते ' त्युक्तम् । अनेन कार्यरूपत्वमपि ब्रह्मण एवेति सुस्पष्टमुपलभ्यते । इदं सर्वात्मना परमतविरुद्धम् । मिथ्यार्थस्य ब्रह्मात्मकत्वायोगात् । न हि तैरपि सत्यभूतं ब्रह्म मिथ्याभूतजगदात्मना परिणमत इत्यभ्युपगम्यते ; मायैव परिणमते, ब्रह्म तु विवर्तोपादानमित्येवाभ्युपगमात् । अनन्तरञ्च ' सैवानन्दस्य भीमासा भवती ' ति सादरमानन्दविचारं स्वयमेव प्रस्तुत्य भगवती श्रुतिः ' ते ये शतं प्रजान्तेरानन्दा, स एका ब्रह्मण आनन्द ' इति ब्रह्मसम्बन्धिनमेकमानन्दं शतगुणितप्राजापत्यानन्दतुल्यं प्रतिपादयन्ती प्रक्रान्तमानन्दविचारं परिसमापयति । ततश्च ब्रह्मस्वरूपवत्तद्धर्मभूत आनन्दविशेषोऽपि स्वाभाविकस्सत्यश्चेत्यकामेनाप्यभ्युपगन्तव्यम् । ब्रह्मसम्बन्ध्यानन्दस्वरूपप्रतिपादनायैव सावतरणमस्य सन्दर्भस्य प्रवृत्तत्वात् । एवं ' अस्माल्लोकात्प्रेत्ये ' त्युपक्रम्य ' एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामती ' त्युक्त्या पराभिमता अत्रैव मुक्तिर्निरस्ता भवति । ' यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ' त्येतत्तु ब्रह्मणस्सकाशाद्वाङ्मनसनिवृत्तिप्रतिपादनद्वारा ब्रह्मणो निर्विशेषत्वप्रतिपादनपरमिति स्मर्तुमप्यशक्यम्, अनुपदमेव ' आनन्दं ब्रह्मणो विद्वा ' निति तस्य आनन्द-वैयत्वयोः प्रतिपादनात् । यत्तत्र श्रीशङ्कराचार्यस्तत्रतत्रान्यथा व्याख्यातम्, तत्किञ्चिद्विचार्यते । ' सैवाऽऽनन्दस्य भीमासा भवती ' ति सर्वगुणप्रधानभूतानन्दगुणकथनो-

पक्रमः । अत एवास्य प्रकरणस्यानन्दबल्लीति विशिष्य नाम । 'स एको ब्रह्मण आनन्द' इत्यादिना मीमांस्यमानानन्दस्वरूपकथनम् । अनन्तरं 'स य एवंविद्' 'अस्मात्लोकात्प्रेत्य' 'आनन्दमपमुपसंक्रामती' ति पुनरपि निरुक्तानन्दादिगुणविशिष्टब्रह्मोपासकस्य तादृशब्रह्मरूपफलनिर्देशः । एतत्सर्वार्थसङ्ग्राहकं 'ब्रह्मविदामोति पर' मित्येतद्वाक्यमुपक्रमोपक्रमभूतं पूर्वमेव प्रदर्शितम् । एवमत्यन्तस्वरसे बाधलेखराहिते प्रकरणार्थे सर्वेषां स्वानुभवसाक्षिकं जाग्रत्यपि यदवतारणमस्य प्रकरणस्य — 'अज्ञाननिवृत्त्यर्थं विधूतसर्वोपाधिविशेषात्मदर्शनार्थमिदमारम्भते ब्रह्मविदामोति परमित्यादीति, तत् प्रकरणेऽस्मिन्कस्य वाक्यस्य पदस्य वा कीदृशमर्थमभिप्रेत्येति न जानीमः । 'ब्रह्मविदामोति पर' मित्युपक्रमवाक्य एवौपचारिकार्थकत्वं यदुक्तम्, तदसङ्गतम् उपक्रमएवौपचारिकप्रयोगस्यायुक्तत्वात्, मुख्यार्थग्रहणे बाधकाभावाच्च । 'सोऽनुत्' इत्यादिना सकलगुणविशिष्टब्रह्मानुभवरूपत्वविवरणविरोधाच्च । परमार्थब्रह्मस्वरूपं नास्तीत्यभावदर्शनलक्षणया अविद्यया अनात्मभूतान्नमयादीनामात्मत्वप्रतिपत्तौ, अन्नमयादिभ्यो नान्योऽहमस्मीत्यभिमान एव ब्रह्मणोऽनास्तिः । परमार्थतः सर्वात्मभूतं ब्रह्मास्तीति दर्शनरूपया विद्यया निर्विशेषब्रह्माहमस्मीति ज्ञानमेव ब्रह्मण आप्तिरिति हि तत्र तैर्निष्कृष्टम् । एवं सत्येतद्विवरणविरोधो दुष्परिहर इति । यत् तद्वाक्यविवरणं सर्वशून्यत्वपर्यवसायि व्याख्यानिर्माणचतुराणाम्, 'सह — युगपत् । एक्योपलब्ध्या ब्रह्मस्वरूपाव्यतिरिक्तया; याग-बोचाम, सत्यं ज्ञानमनन्तमिति, एतत्तदुच्यते ब्रह्मणा सहेति । ब्रह्मभूतो विश्वान् ब्रह्मस्वरूपेणैव सर्वान्कामान्निरवशिष्टान्भोगान्भुङ्क्ते' इत्यादि । तन्नूनमेतद्वाक्यं सर्वथा स्वाभिमतार्थपरतया व्याख्यातुमशक्यमिति व्यनक्ति । इदं ध्रुतिवाक्यमपि व्याख्या च कथं तदभिमतां निर्विशेषब्रह्मभावात्मिकां मुक्तिं प्रतिपादयति; प्रतिकूलोपलम्भात् । 'ब्रह्मभूतः ब्रह्मस्वरूपेणैव' त्युक्तिमात्रेण न हि सा सिद्धयेन्, निरवशिष्टान्भोगानित्यस्याप्युक्तेः ।

सः, सर्वान्, कामान्, विपश्चिता, ब्रह्मणा सह, अश्नुते, इतीमानि सप्त पदानि श्रूयन्ते । किमेतेषां पृथक्पृथक्किञ्चिदर्थपरत्वमस्ति न वा; अस्मि चेत्, मुक्तेस्सर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्टब्रह्मणा सह मुक्तस्य सर्वभोगानुभव- रूपताया एव प्रतीत्या न तदभिमतमुक्तिसिद्धिः । व्याख्यातृभिश्च सर्वेषामपि पदानां सार्थक्यमेवाश्रितम् । न चेत्, स्फुटं वैयर्थ्यमिति ।

यत्त्वस्य चाक्षस्य स्वाभिमतमुक्तिपरत्वप्रत्याशया व्याख्यानमा- नन्दगिरीये-‘ये सुब्रह्मविशेषाः हिरण्यगर्भाद्युपाधिषु भोग्यत्वेनाभिमताः तेषां सर्वेषां ब्रह्मानन्दाव्यतिरेकाद्ब्रह्मभूतो विद्वान् सर्वानेवानन्दानश्नुत इत्युपचारेण बहुवचन- मिल्यर्थ’ इति । तदतितादसम्, ‘सर्वान्कामानश्नुत’ इत्यस्मात् अपरिच्छिन्नमेक- मानन्दमश्नुत इत्यर्थप्रतीतेस्सर्वथैवालभ्यमानत्वात् । यदमठकुमूलाद्यव- च्छिन्नगगनबहुत्वाभिप्रायेण ‘सर्वाणि गगनानी ’ ति व्यवहारस्य कुत्रा- प्यदर्शनात् । सर्वशब्दबहुवचनोभयावगतस्वाभाविककामबहुत्वव्या- गायोगात् । शास्त्रैकगम्यनित्यशुद्ध ब्रह्मणः लोकसिद्धतत्तत्क्रियाविशेष- यनादवत्त्वादिजन्य-शास्त्रमूलहेयत्वानर्थावहत्वादिप्रतिपत्तिविषय- मुख- समुद्राद्याव्यतिरिक्तत्वस्यापामाणिकत्वादनुपपन्नत्वाच्चेतनानात्वब्रह्मण- न्यथासिद्धप्रमाणविरुद्धत्वाच्च । एवं व्याख्यानेऽपि ‘भक्षिने- ऽपि लघुने न शान्तो व्याधि’ रिति न्यायेन स्वसमीहिनासिद्धिश्च ; मुक्तः अखण्डमानन्दमनुभवतीत्युक्तेऽपि मुक्तेर्वहुविधभेदसाचिष्यप्रसङ्गान् । ब्रह्मरूपाखण्डकेवलानन्दतया स्थितिर्हि तन्मते मुक्तिः । महता यथासेन कर्तृकर्मक्रियाणां मध्ये कर्मरूपस्यानन्दस्यैकवसम्पादनेऽपि कर्तृक्रिययोः कयाऽपि युक्त्याऽनपोदितत्वेन तद्रूपभेदस्य मुक्तावनपायान् । ‘ब्रह्मणा सहे ’त्युक्तौ ब्रह्मणेत्यस्य ब्रह्मभूत इति, सहेत्यस्य युगपदिति नार्थवर्णनं भोवत्कर्णान्नुदमेव ! परजीवभेदे श्रुतिलोकसिद्धे, ‘सहयुक्तेऽप्रधाने ’ इति शास्त्रे च जागरुके विद्वान्ब्रह्मणा सह काम्यमानांस्तद्गतान् सर्वान् गुणाननुभवतीति यथाश्रुतार्थे सर्वभोग्यजातविशिष्टं ब्रह्मानुभवतीति फलितार्थे च स्वरसे न युक्तं श्रुतिकदर्थनम् । किञ्च ‘ब्रह्मणे ’ त्यस्य

ब्रह्मभूत इत्यर्थाभ्युपगमेऽपि न स्वेष्टमुक्तिसिद्धिः, 'विपश्चिते' ति ब्रह्म-
विशेषणसत्त्वेन सर्वज्ञत्वरूपविपश्चित्वस्यापि तदानीमपरिहार्यत्वात् ।
निर्विशेषब्रह्मभावेऽत्र विपश्चिते तद्वैयर्थ्यं ह्यवर्जनीयमित्यलम् ।

'यदिदं किञ्च तत्सत्यमित्याचक्षत' इत्यत्र यद्व्याख्यानं 'यस्मात् यत्कि-
ञ्चेदं सर्वं सच्छब्दवाच्यं ब्रह्माभवत्, तद्व्यतिरेकेणाभावात्तत्परिविकारस्य ।
तस्मात्तद्ब्रह्म सत्यमित्याचक्षत' इति । अनेन 'यदिदं किञ्च' त्यस्य सत्यक्षि-
रुक्तानिरुक्तादिभिरभेदेनान्वयोऽङ्गीकृत इति प्रतीयते ; 'यत्किञ्चेद' मिति
पूर्ववाक्यार्थानुवादकोट्युक्तवाक्यार्थस्याप्युपादानात् । इदञ्चायुक्तम् । 'सत्
त्यब्रह्मभव' दित्यादेः 'सत्यगभव' दित्यन्तस्य निराकाङ्क्षतया तेन सह
पार्थक्येन तदनन्तरमुपात्तस्यान्वयवर्णनासम्भवात् । अपिच 'तत्सत्य'
मित्यत्र तच्छब्दस्य यत्तदोर्नित्यसंबन्धेन यच्छब्दसापेक्षतया पूर्वं यच्छ-
ब्दस्य च श्रवणात्तयोः परस्परान्वय एवावश्याङ्गीकार्यः । न हि लोके
'घटार्द्रमृण्मयोद्दिश्यते' योऽयम्, तं देवदत्तमाचक्षत' इत्यादौ 'योऽय'
मित्यादेर्वाक्यान्तरान्वयः प्रतीयते । अत एव क्रिष्टगत्याश्रयणं,
सयच्छब्दाद्युपात्तं यदिदं चेतनाचेतनात्मकं जगत् तत्सर्वं कालत्रये-
ऽप्यबाधितत्वेन सत्यमिति तत्त्वविद् भाचक्षत इति स्वरसप्रतीतार्थप्रदे-
पमूलमेवेति ।

यच्च 'आनन्दमयमात्मानमुपसंक्रामती' त्यस्य प्राप्तुमाप्त्यैक्ये कर्म-
कर्तृभावविरोधमाशङ्क्य महता प्रयासेन 'या हि ब्रह्मविशया स्वात्मप्राप्तिरुप-
दिश्यते साऽविद्याकृतस्यान्नादिविशेषात्मन आत्मत्वेनाध्यारोपितस्यानात्मनोऽपे-
क्षार्था' इति अक्षययाश्रयनात्मस्वात्मद्वयभ्रमनिवृत्तिरूपोपसङ्क्रान्तिपरतया
व्याख्यानम् — तदप्यनुपपन्नम् — 'एवंविदात्मानमुपसङ्क्रामती' त्युक्ते
अस्यार्थस्य केनाप्युपायेन सम्पादयितुमशक्यत्वात्, स्वाभाविकजीव-
परभेदग्राहिप्रमाणशतविरोधान्, 'अस्माल्लोकात्प्रत्ये' त्यंशस्य वैयर्थ्य-
प्रसङ्गात्, तत्परिकल्पितप्रमेयशरीरस्य प्रमाणपदवीद्वीयस्त्वाच्च । किं
बहुनोक्तेन, महता सन्दर्भेण गुणभूतानन्दस्य मीमांसनात् 'स एको ब्रह्म-

ण आनन्दः ' ' आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानि ' त्यनन्यथासिद्धव्यतिरेकनिर्देशात् ' आनन्दमयमात्मानमुपसङ्गामति ' ' आनन्दमयमात्मानमुपसङ्गम्य ' इति प्राचुर्यार्थकमयदश्रवणाच्चात्र प्रकरणे आनन्दोपलक्षितस्य ब्रह्मसंवन्धिनस्सकलकल्याणगुणजातस्य प्राधान्यतस्तात्पर्यविषयत्वावगमेन स्वप्नेऽपि तस्यागस्मरणायोगात् सकलकल्याणगुणविशिष्टं ब्रह्मोपासीन-शरीरान्निष्क्रम्य तादृशमेव ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थ एव प्रतिपिपादयिषित इत्यविचाल्यमिदम् । विस्तरोऽस्मत्कृतपरपञ्चनिराकृतौ दृष्टव्यः । पष्ठः प्रश्नस्तु नारायणोपनिषत् सर्वपरविद्योपास्यं सर्वान्तर्यामिणं नारायणमद्भुतगुणाकरं प्रतिपादयतीति तत्र परमतविरोधस्सुस्पष्टः ॥ ७ ॥

एवं बृहदारण्यकोपनिषदपि परप्रतिकूलेत्यत्र न विशयलेशोऽपि विचारयतां संभवति । तथाहि-तत्र तृतीयाध्याये चतुर्थब्राह्मणे 'तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत असौनामायमिदंरूप इति तदिदमप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौनामायमिदंरूप इति । स एष इह प्रविष्ट आनखाग्नेयः, यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितस्याद्विष्वम्भरो वा विष्वम्भरकुलाये तं न पश्यत्यकृतनो हि स ' इत्यादिकं ध्रूयते । अस्य वाक्यस्य कारणवाक्यत्वञ्च ' सदेव सोम्येदमग्र आसीत् ' ' असद्वा इदमग्र आसीत् ' ' आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् ' ब्रह्मवा इदमग्र आसीत् ' इत्यादिकारणवाक्यान्तरसारूप्यात्सुस्पष्टम् । कारणञ्च ' स कारणं करणाधिपाधिप ' इत्यादि प्रमाणाज्जीवातिरिक्तश्चेतनविशेष इत्यास्थेयम् । अव्यक्तपर्यायोऽव्याकृतशब्दोऽत्र, 'तमसो भूतादिः ' 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बर्हिः प्रजा जनयन्तीं सरूपाः ' 'आत्मान्मायी सृजते विद्वमेतत् ' 'मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिःसूयते सचराचर ' मित्यादिप्रमाणात्परिदृश्यमानस्थूलावस्थप्रपञ्चस्य कारणभूतां तत्सूक्ष्मावस्थां तमःप्रधानाक्षराव्यक्तादिपदवाच्यां त्रिगुणात्मिकां प्रकृतिमाचष्ट इत्यपि तत एव सारूप्यादास्थेयम् । तादृशाव्यक्तस्य चेतनविशेषं प्रति शरीरत्वं ' यस्याव्यक्तं शरीरं यस्य पृथुःशरीर ' मित्यादिश्रुतिसिद्धम् । तत्परिणामभूतस्थूलावस्थप्रपञ्चस्यापि ' यस्य पृथिवी-

शरीर' मित्यादिना तत्त्वं सिद्धम् । शरीरवाचकानाञ्च शरीरिपर्यन्तत्वं
 ' चत्वारः पञ्चदशरात्रादेवत्वं गच्छन्ती ' त्यादिशास्त्रात् , ' देवदत्तोऽहं जा-
 नामी ' त्याद्यवाधितलोकव्यवहाराच्च सिद्धम् । एवं सर्वशरीरितया,
 सर्वकारणतया च प्रमाणप्रतिपन्नश्चेतनविशेषो नारायण इत्यपि ' एको
 ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः नारायणाद्ब्रह्मा जायते ' इत्यादिभृतिसि-
 द्धम् । इत्थञ्च ' तद्वेद ' मिति वाक्यस्य परिदृश्यमानस्थूलवस्थजगे-
 च्छरीरकं नारायणाख्यं ब्रह्म, तर्हि तदा सृष्टेः प्राक्काले अतिसूक्ष्माव-
 स्थप्रकृतिशरीरकमासीत् । तादृशं ब्रह्म पञ्चान्महदहङ्कारादिक्रमेण स्थू-
 लप्रपञ्चविशिष्टमात्मानमकरोदित्यर्थ एवाऽवश्याङ्गीकार्यः । अस्याव्या-
 कृतशब्दस्य तच्छरीरकपरमात्मपरत्वे ध्रुत्यन्तरपर्यन्तानुधावनमसहमा-
 ना धुतिरेवेयं तत्र युक्तिं प्रदर्शयति - ' स एष इह प्रविष्ट आ नखाग्नेम्य '
 इत्यादिना । तस्य चायं भावः-अव्यक्तपरिणामभूते स्थूलप्रपञ्चे ' आ-
 त्मेवेदमप्र आसी ' दिति अत्रैव प्रस्तुतस्यात्मनोऽव्याकृतशब्दितस्यान्त-
 र्यामितया कात्स्न्येन प्रविष्टत्वात्कारणदशायामपि तत्प्रवेशस्य सिद्धत-
 याऽव्याकृतस्य तच्छरीरत्वेनात्मपर्यन्तत्वं स्थितमेवेति । तत्र प्रवेशे दृष्टा-
 न्तद्वयमाह - ' यथा क्षुर ' इत्यादिना । ' अन्तः प्रविष्टश्चारता जनानां सर्वा-
 स्मे ' ति ध्रुत्यन्तरञ्च । एवं सर्वान्तर्यामिणं तिलतैलवद्वाह्विच-
 सर्वव्याप्तं परमात्मानं यो न जानाति सोऽसत्कल्प इति ' तं न पश्य-
 त्यकृत्स्नो हि स ' इत्यस्यार्थः । अत्र ' स ' इत्युक्त्या य इत्यध्याहार्यम् ।
 ' प्राणजेव प्राणो नाम भवति वदन् वागि ' त्यादिकं भगवतो नामरूपव-
 स्वात्मकं कार्यप्रपञ्चरूपत्वमुक्तमेव प्रतिपादयति । एवमेव सर्वेषामपि
 कारणवाक्यानामर्थोऽभ्युपगन्तव्यः, सर्वज्ञास्वाप्त्ययन्यायात् । एवं
 स्थितेऽपि महता ग्रन्थसन्दर्भेण यदुक्तमत्र श्रीशङ्कराचार्यः, तत्सारा-
 शमात्रमर्थत उद्धृत्य किञ्चिदुच्यते । ' अत्र सत्पदमप्रत्यक्षबीजावस्थजगत्य-
 रम् । इदम्पदं व्याकृतनामरूपान्मकसाध्यमाधनलक्षणजगत्यपरम् । तदिदं-
 पदयोः परोक्षप्रत्यक्षावस्थजगद्वाचकयोस्मामानाधिकरणगतपरोक्षप्रत्यक्षावस्थस्य ज-

गत ऐक्यमवगम्यते । अत्र निर्हेतुककार्यसिद्धयनुपपत्त्या सामर्थ्यादाक्षितो नियन्ता
जनयिता कर्तेति तद्वतकरणव्यापारेण, जगतसथूलतया व्यक्तीमायः । नामरूपात्मकं
जगदिदमेवमज्ञाताद्वक्षण उत्पन्नमिति ब्रह्मात्रमेव, यथा जलार्थं फेनादि जल-
मात्रम् । अत एव ब्रह्मज्ञानवाच्यञ्च । स्वतोनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः परः अव्या-
कृते आत्मभूते नामरूपे व्याकुर्वन्ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु देहेषु कर्मफलाश्रयेष्वशनाया-
दिमसु प्रविष्टः । प्रागुत्पत्तेरनुपलब्ध आत्मा पश्चात् कार्ये सृष्टे शुद्धेरन्तर उपलभ्य-
मानो जलादौ सूर्यादिप्रतिबिम्बवत् कार्यं सृष्ट्वा प्रविष्ट इव लक्ष्यते । एतादृशप्रवेश
एवात्र 'स एष इह प्रविष्ट' इति, स्थलान्तरे 'तदेवानुप्राविशत्' अनेन जीवे-
नात्मनानुप्रविश्ये 'स्यादबुध्यते' इत्याद्यर्थोऽत्र वर्णितः । अत्र ब्रूमः 'त-
च्चेद' मित्यत्र तत्पदपरामृष्टं वस्तु किं विवक्षितम्, किं केवलाज्ञानं, उत
शुद्धब्रह्म, अथाज्ञानविशिष्टं ब्रह्म? आद्ये द्वितीये च अपसिद्धान्तो बाध-
श्च । न हि तावन्मात्रस्य जगत्कारणत्वमिष्यते । शुद्धस्य परिदृश्यमान-
स्थूलप्रपञ्चाभेदो बाधितश्च । अज्ञातब्रह्मोत्पन्नत्वोक्तिविरोधश्च । तृतीये
सामर्थ्यात्कर्वाक्षेपकथनमसङ्गतम् । विशिष्टे विशेष्यांशस्य कर्तृरूपत्वो-
पपत्तेः । शुद्धस्य न तत् संभवतीति चेत् - तर्हि विशिष्टकार्यं प्रत्यन्य-
स्यैव कस्यचित्कर्तृत्वमेष्टव्यमिति शुद्धचैतन्यस्याजागलस्तनायमान-
त्वप्रसङ्गः । शुद्धचैतन्यसन्निधानमात्रमज्ञानस्य कार्यरूपेण परिणाम-
हेतुरिति न वैकल्यादिप्रसङ्ग इति चेन्न - तथासत्यज्ञातब्रह्मोत्पन्नत्व
व्यवहारायोगात् । अज्ञानमात्रोत्पन्नं हि तदा कार्यम् । अत्र (४ - १)
'स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोचरे' इति वाक्यव्याख्यानावसरे 'यस्मादात्मन-
स्थावरजङ्गमं जगदिदमग्निविष्कुलिङ्गवद्गच्छरति, यस्मिन्नेव च प्रलीयते जलबुद्बुद-
वत्, यदात्मकञ्च वर्तते स्थितिकल्ले, तस्यात्मनो ब्रह्मण' इति तैरेवोक्तत्वा-
त्कार्यस्यापि ब्रह्मात्मकत्वाभ्युपगमप्रतीतेस्तद्विरोधश्च । नञ्ज्ञानमात्रस्य
जगद्रूपेण परिणामे तस्य जगदात्मकत्वोक्तिसम्भव इति । सन्निधान-
मात्रस्य नित्यत्वेन नित्यसर्गप्रसङ्गश्च । कर्तुरभावात्तदप्रसङ्ग इति चेन्न-
कदाचिदविद्यमानस्य कर्तुर्विना कारणमुत्पत्त्ययोगात् । कारणं विद्यत

एवेति चेत्-तर्हि नित्यं, अनित्यं वा; आद्ये नित्यसर्गप्रसङ्गो दुर्वारः ।
 अन्त्येऽपि तदुत्पादकं वक्तव्यम् । शुद्धचैतन्यस्यैव तदुत्पादकत्वे पूर्व-
 मपि तदुत्पत्तेरवर्जनीयतया नित्यसर्गप्रसङ्ग एव । शुद्धस्योत्पादकत्वमपि
 न संभवति । तस्य तत्संभवे जगदुत्पादकत्वमेव तस्याभ्युपगन्तुं युक्त-
 मिति कर्त्रन्तराद्यभ्युपगमो व्यर्थः । अन्यदेव कर्तृत्पादकमिति चेत्तत्रा-
 प्युक्तविकल्पेनानवस्था । एवं कर्तृनित्यत्वानित्यत्वयोरपि दोषो वो-
 ध्यः । किञ्च शुद्धचैतन्यातिरिक्तः कर्ता किं सत्यः, उत मिथ्या-
 भूतः । आद्ये अद्वैतहानिः । अन्त्ये तस्याध्यासाधिष्ठानं वक्तव्यम् । चैत-
 न्यमेवाधिष्ठानमिति चेत् । कर्तुः कर्तृत्वविशिष्टचैतन्यात्मकतया स्वस्य
 स्वाध्यासाधिष्ठानत्वायोगात् । कर्तृत्वमात्राध्यासे तुल्यन्यायतया सर्व-
 जगदध्याससंभवेन कर्त्रन्तरवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । सर्वजगदध्यासेनैवोपपत्तौ
 न हि सर्वजगत्कर्ता कश्चिदपेक्षणीय इति ।

यदुक्तम् 'अज्ञाताद्ब्रह्मण उत्पन्नं ब्रह्ममात्रं तदज्ञानवाध्यञ्चे' ति-तद-
 युक्तम् । न हि भवन्मते यादवप्रकाशमत इव जलात्फेनमिव ब्रह्मण इदं
 मुत्पन्नम् । विवर्तोपादानं ब्रह्मेति हि त्वन्मतम् । तथासति फेनस्य फेन-
 त्वावस्थाग्रहाणपूर्वकं सलिलत्वेन स्थितिबज्जगतोऽपि स्थूलरूपत्वग्र-
 हाणेन कारणात्मना स्थितेरभ्युपगन्तव्यतया जगद्ब्रह्मणोरैक्येन जगत-
 स्सत्यत्वप्रसङ्गश्च । अज्ञानाख्यदोषवशेन ब्रह्मणि जगदध्यस्तमिति
 वदन्नेव कथमज्ञाताद्ब्रह्मणो जगदुत्पत्त्यत इति वदतीति न विद्मः । स्व-
 रूपपरिणाम सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टपरिणामवादिनावेवेत्थं व्यवहर्तुमर्हतः,
 'ब्रह्मणो जगदुत्पत्त्यत' इति । अत एव न तदज्ञानवाध्यत्वमपि वक्तुं युक्तम् ।

यदपि 'स एव इह प्रविष्ट' इत्यत्र प्रविष्टपदार्थवर्णनम् - तदप्य-
 सङ्गतम् । अत्यन्तास्वरसत्त्वात् 'यः प्रार्थय्यां तिष्ठन्' 'य आत्मानि ति-
 ष्ठन् य आत्मानमन्तरो यमयति' 'अन्तःप्रविष्टुश्चास्ता जनानां' 'ईश्वरसर्व-
 भूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । आत्मयसर्वभूतानी' त्यादिप्रमाणसहस्रेण चे-
 तनमचेतनश्चान्तःप्रविश्य परमात्मा नियच्छतीत्यर्थसिद्ध्या प्रतिविम्ब-

वृत्तान्तस्य कुत्राप्यदर्शनाच्च । कर्मवश्यानां सर्वेषां चेतनानां तत्तत्कर्मानु-
गुणदेहविशेषभाजां देहैकदेशहृदयाख्यप्रदेशविशेषावच्छिन्नस्सन् परमा-
त्मा तत्तत्कर्मानुगुणं सङ्कल्पमात्रेण तान् प्रवर्तयतीतीश्वरस्सर्वभूताना-
मित्यस्यार्थः । न हि परमात्मा अवरात्मनि तं नियच्छंस्तिष्ठतीत्युक्ते
परमात्मा बुद्ध्याद्युपाधौ प्रतिविम्बित इति तद्वाक्यार्थं कोऽपि प्रतीया-
दिति । अत्र देहानां कर्मफलाश्रयत्वाशनायादिमत्त्वयोः कथनमप्यनु-
पपन्नम्, तयोश्चेतनधर्मत्वात् । नूनमियमुक्तिश्चेतनान्तरप्रद्वेषकृतैवेति ।

यत्तत्रैव ब्राह्मणे उपक्रमे 'स हाऽयमीक्षांचक्रे यन्मदन्यन्नास्ति कस्-
मान्नु विभेभीति, तत एवाऽस्य भयं वीयाग....द्वितीयाद्वै भयं भवती' ति वाक्यविव-
रणं, 'मद्वयतिरिक्तवस्त्वन्तराभावात्कुतो हेतोर्मम भयं जातम् । द्वितीयवस्तुसत्त्वे हि
मयसंभव इति तत्त्वज्ञानमवाप । तत एवाऽस्य भयं नष्टम् । द्वितीयाद्वि भयं भ-
वति, तदभावे कथं तद्वेदि' ति — तदप्यनुपपन्नम् । तस्य हिरण्यगर्भ-
स्याद्वैतसाक्षात्काराद्भयनिवृत्त्यभ्युपगमे अनुपदमेव तस्यैव 'नैव रेम'
इत्यादिना अरतिरिंसाप्रतिपादनविरोधात् । न हि तत्त्वदर्शिनस्तत्स-
म्भवः । प्रारब्धवशात्तदनुवृत्त्यङ्गीकारे भयमपि तथैवानुवर्ततेति भय-
निवृत्तिकथनमनुपपन्नमेव स्यात् । तथाचायमर्थो वाच्यः — प्रथमतो
हिरण्यगर्भस्त्वस्यासहायत्वं दृष्ट्वा भीतो बभूव । अनन्तरं मदन्यस्य क-
स्यचिद्दिरोधिनस्सत्त्वे खलु तस्माच्चेतव्यं, न पुनरसहायत्वमात्रेणेति
पर्यालोचयामास । ततोऽस्य भयं नष्टम् । लोकेऽपि विरोधिदर्शनादेवा
सहायस्य भयं भवति, नासहायत्वमात्रेणेति । इत्थञ्चात्राद्वैतसाक्षात्कार-
कथाया न प्रसक्तिः । तस्मान् 'द्वितीयाद्वै भयं भवती' ति वाक्यमात्रम-
वलम्ब्य भयनिवृत्तिकथनस्थलेषु सर्वत्र स्वव्यतिरिक्तवस्त्वन्तराभावो
विवक्षित इति वादोऽत्यन्तबलवज एवेति ध्येयम् ॥ ८ ॥

अस्यामेवोपनिषदि चतुर्थाध्याये पञ्चमब्राह्मणे, परमात्मनस्सर्व-
चेतनाचेतनान्तर्यामितया तद्वैलक्षण्यं स्वाभाविकं विस्तरेण प्रतिपाद्यते ।
तत्र हि चतुर्दश पर्यायाः सन्ति । तत्र त्रयोदशभिस्सर्वाचेतनोपलक्षण-

तथा पृथिव्यादिकतिपयाचेतनान्तर्यामित्वं तद्वैलक्षण्यञ्च प्रतिपाद्यते ।
 चतुर्दशेन जीवान्तर्यामित्वं तद्वैलक्षण्यञ्च । तत्रायं प्रथमः पर्यायः ' इयं
 पृथिवी सर्वेषां भूतानां मधु, अस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु, यश्चायमस्या
 पृथिव्या तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शरीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पु-
 रुषः, अयमेव स योयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्व ' मिति । एवमेव सर्वेऽपि प-
 र्याया दृश्यन्ते । अत्र पृथिवीपदस्थाने जलादिवाचकतत्त्वपदानि, तथा
 ' अध्यात्म ' मित्यस्मादनन्तरभूयमाणशरीरपदस्थाने तेजोमयादिपदसा-
 मानाधिकरण्येन तत्रतत्र मधुत्वेन रूपिततत्त्वपदार्थसम्बन्धर्थान्तर-
 विशिष्टयत्किञ्चिदर्थवाचकतत्त्वपदप्रयोगः इतीदमेव वैपम्यम् । अस्य-
 चायं निष्कृष्टोऽर्थः । पृथिवी सर्वभूतमधु, सर्वमपि भूतं पृथिवीमधु ।
 पृथिव्या भूतानाञ्चोपजीव्योपजीवकभावेन परस्परमधुत्वम् । अस्यां
 पृथिव्यामन्तर्यामितयाऽवस्थितस्त्वयंप्रकाशज्ञानमयो मरणादिधर्मशून्यो
 यः पुरुषः, यश्चायमध्यात्मं शरीरान्तर्यामी तेजोमयत्वादिविशि-
 ष्टः पुरुषः, अयमेव सः, यस्तावत् ' आत्मा वा अरेद्रूप्य ' इत्यात्मतया
 निर्दिष्टः । पृथिवीशरीरान्तर्यामी द्रष्टव्यतयात्मपदनिर्दिष्टश्चैक एवेति
 यावत् । ' एतदमृत ' मित्यादिना निर्दिष्टं ' सर्वं खल्विदं ब्रह्मे ' ति निर्दि-
 ष्टश्चेदमेव ब्रह्मेति । उत्तरपर्यायेष्वप्येवमवार्थस्तत्तदानुगुण्येनोक्तः ।
 एवमनेन प्रथमपर्यायेण पुरुषविशेषस्य पृथिवीशरीररूपाचेतनद्वयान्त-
 र्यामित्वमुक्तं भवति । एवमुपरितनपर्यायेष्वपि प्रतिपर्यायं जलरेतसो-
 रभिवाचो बहिषुतद्विशेषप्राणयोरित्येवं द्वयोर्द्वयोरचेतनयोरन्तर्यामित्वं
 तस्य प्रतिपाद्यत इति ध्येयम् । इदमेव ब्राह्मणं ' यः पृथिव्यां तिष्ठ ' वि-
 त्याद्यन्तर्यामिब्राह्मणं विवृणोति । अत्र पुरुषस्य पृथिव्यादौ स्थितिमात्र-
 मुक्तम् । तत्र तु स्थितस्य पुरुषस्य पृथिव्याद्यन्तरत्व-तद्वेश्यत्व-तच्छ-
 रीरकत्व-तन्नियन्तृत्वान्मुक्तानीति । इत्यञ्च तदनुरोधेनात्र पुरुषस्य
 पृथिव्यादौ वर्तमानत्वं तदन्तर्गतामित्वेनैवेति बोध्यम् । एवं पृथिव्यादि-
 मानुषपर्यन्तपर्यायैः परमात्मनोऽचेतनवैलक्षण्यं प्रतिपाद्य चतुर्दशेन

चेतनान्तर्यामितया तद्वैलक्षण्यं प्रतिपादयति - अयमात्मा सर्वेषां भूताना-
मित्यादिना । पूर्ववदेवार्थः । अत्र पर्याये मधुत्वेन रूपितजीवात्म-
सामान्यातिरिक्तस्य जीवत्वेन सदृशस्य परमात्मनियाम्यस्य तत्सम्ब-
न्धिनः कस्यचिद्वस्तुन एवाभावेनाध्यात्ममित्याद्यनुक्तिः । अचेतनत्व-
व्याप्यपृथिवीत्वादिपुरस्कारेण तत्रतत्राचेतनविशेषोपादानात् शरी-
राद्यचेतनविशेषान्तरस्य पुरुषनियाम्यत्वोक्तिसंभवति । अत्र तु जी-
वात्मत्वरूपसामान्यधर्मपुरस्कारेणैव जीवात्मनः अयमात्मेत्युपादानाच्च
तदतिरिक्ततत्सम्बन्धिजीवात्मविशेषसम्भव इति कथं तदुपादाय तस्य
नियाम्यत्वमुच्येत । अत्र मधुत्वेन रूपितवस्तुन अध्यात्मानन्तरमुपादेय-
वस्तुनञ्च परस्परसादृश्यप्रयोजकत्वेनाचेतनत्वमेव श्रुतिविवक्षितमिति
गम्यते, तस्यैव सर्वत्रानुगतत्वात् । अत्रापि यदि अध्यात्ममित्युक्ता-
ऽनन्तरं किञ्चिदुपादेयं स्यात्, तदा तेन जीवात्मत्वरूपेणैव मधुत्वरूपि-
तपदार्थसदृशेन भवितव्यम्; नाऽऽकारान्तरेण; तपनिपत्सु अचेत-
नत्वावरचेतनत्वेश्वरत्वरूपेणैव तत्त्वविभजनात् । एतेन स्वयंप्रकाशत्वेन
सदृशस्य धर्मभूतज्ञानस्य सिद्धान्तेऽभ्युपगमात्तेन रूपेण सादृश्यमादाय
'यश्चात्मा संज्ञानीय' इति कुतो नोक्तमिति शङ्का परास्ता - धर्मभूतज्ञा-
नस्याचेतनतया चेतनत्वेन सादृश्यासंभवात् ! इत्थञ्चास्मिन् चतुर्द-
शे पर्यायेऽयमर्थस्सिद्ध्यति - पृथिव्यादिमानुषपर्यन्तेष्विव कस्मिंश्चि-
दात्मनि तेजोमयत्वादिगुणविशिष्टो निरुपाधिकपुरुषपदवाच्यः 'सर्व-
स्वत्वदं ब्रह्म' 'एतदमृतमनन्दमयमेतद्ब्रह्म' त्यादिवाक्यान्तरप्रतिपाद्यः क-
श्चिदात्माऽन्तर्यामितया वर्तते । अयमेव 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इति
मैत्रेयीब्राह्मणे मोक्षसाधनीभूतश्रवणमनननिदिध्यासनविषयतया नि-
र्दिष्ट आत्मेति । इत्थञ्चात्राऽऽधारतया निर्दिष्ट आत्मा जीव इति, आधे-
यतया निर्दिष्टः परमात्मा परं ब्रह्म नारायण इति, स च पृथिव्यादिसर्वा
चेतनजाताद्ब्रह्ममुक्तानित्यरूपात्रिविधचेतनजाताश्चात्यन्तविलक्षण इति
चतुर्दशपर्यायनिष्कृतार्थः । इममेवात्मानं सुस्पष्टं प्रतिपादयति पञ्चदशे

‘स वा अयमात्मे’ त्युत्तरं वाक्यम् । तत्र ‘अयमात्मे’ ति चतुर्दशपर्या-
यपर्यन्तसन्दर्भेण चेतनाचेतनात्यन्तविलक्षणतया प्रतिपादितमात्मानं
‘स वा अयमात्मे’ त्यनूद्य तस्य सर्वभूताधिपतित्व — सर्वभूतराजत्व —
सर्वप्राणलोकदेवभूतात्माधारत्वानि विधीयन्त इति । अन्तर्यामि-
ब्राह्मणैपि ‘स ते अन्तर्याम्यमृत’ इति प्रतिपर्यायमुक्तम् । तत्र च ते इति
पदं नाचेतनमात्रवाचि, अपितु तद्विशिष्टाभिमुखचेतनवाचि, ‘तत्त्वमसी’
त्यत्र त्वंपदवत् । ततश्च ते इति व्यतिरेकनिर्देशेन चेतनान्तर्यामित्वं नि-
ष्पकम्पं सिध्येदेव । तस्मात् ‘भोक्ता भोग्यं प्रेरितारब्ध’ ‘ज्ञाज्ञो द्वावजाभीशनीशौ’
‘द्वा सुपर्णा’ ‘ऋतं पिबन्तौ’ ‘समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नः .... अन्यमीश’
‘स ब्रह्मवित्सलोकवित् स देववित् स वेदवित् स भूतवित् स आत्मवित् स सर्व-
वित्’ इत्यादाविवास्मिन्नपि ब्राह्मणे स्वाभाविकश्चिदचिदीश्वरभेद-
स्साम्राज्यमकुतोभयमनुभवतीति सिद्धम् ॥

‘स ब्रह्मवित्स आत्मविदि’ त्यत्र परैरेव ‘ब्रह्मवित् = परमात्मवित्, आ-
त्मवित् = कर्तृत्वमोक्षविविशिष्टं तेजवान्तर्यामिणा नियम्यमानमारमानं वेत्ती’ ति
व्याख्यातम् । अतोऽत्र जीवपरभेदस्स्फुटप्रतीतिक इति तेषामप्याशय
इत्युच्यते । न हि—ब्रह्मैवाविद्यया जीवभावं गतं, बुद्ध्याद्युपाधिषु प्रति-
विम्बितं चैतन्यमेव जीव इत्यादिवादानुकूलमिदं व्याख्यानं योजयितुं
शक्यम् — परस्परभिन्नयोर्युगपद्वर्तमानयोरेव नियन्तृनियम्यभावसंभ-
वात् । लोके तथैव दर्शनाच्च । विम्बप्रतिविम्बयोर्नियन्तृनियम्यभाव-
व्यवहारस्य कुत्राप्यदर्शनात् । सङ्कल्पात्मकज्ञानघटितनियन्तृत्वस्य
शुद्धचैतन्यात्मके ब्रह्मणि सर्वात्मनाऽसम्भवात् । उपहितं तु नान्तर्यामि-
भवितुमर्हति, अन्तर्यामिविज्ञानाद्वन्धनिवृत्तिश्रवणानुपपत्तेः । नह्यशुद्ध-
ज्ञानान्मुक्तिसम्भव इति ॥

अत्र श्रीशङ्कराचार्यः प्रकरण—स्वारस्य—प्रमाणान्तर—युक्तिविरुद्धं
केवलस्वकपोलकल्पितञ्च बहुभाषितम् । तत्र किञ्चिदेवोद्धृत्य प्रतिवि-
धीयते । यदुक्तम् — ‘पूर्वत्र मैत्रेयीब्राह्मणे अमृतत्वसाधनतयाऽऽत्मनो

दर्शनश्रवणमनननिदिध्यासनानि 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यश्चोक्तव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इत्यनेनोक्तानि । तत्र मननं तर्केण कार्यम् । स च तर्कस्तत्रैव 'आत्मेवेदं सर्व' मित्यनेनोक्तः । उक्ततर्कस्यात्मैकसामान्यत्वमात्मैकौद्भवत्वमात्मैकप्रलयत्वञ्चेति हेतुरपि तत्रैवोक्तः । अनेन मधुग्राहणेन तादृशहेत्वसिद्धिश्चा निराक्रियते । तन्निराकरणप्रकारश्चेत्यम्-लोके परस्परोपकार्योपकारकभूतं यद्वर्तते, तत् एककारणकमेकप्रलयञ्च दृष्टम् । यथा स्वप्नादि । एवं पृथिव्यादिलक्षणं जगदपि परस्परोपकार्योपकारकभूतत्वात्पूर्वोक्तत्रयवदभ्युपगन्तव्यमिति । यद्वा 'आत्मेवेदं सर्व' मिति प्रतिज्ञातस्य हेतुमुक्त्वा तच्चिगमनमनेन ब्राह्मणेन क्रियते । इयं पृथिवी ब्रह्मादिस्तस्यपर्यन्तप्राणिनां मधु कार्यम् । यथा एको मध्वपूपोऽनेकैर्मधुकैरनिर्वर्तितः एवमियं पृथिवी सर्वभूतनिर्वर्तिता । तथा सर्वाणि भूतानि पृथिव्याः मधु कार्यम् । यश्चायं पुरुषोऽस्यां पृथिव्यां तेजोमयत्वादिगुणकः, यश्चायमध्यात्मं शारीरः शरीरे भवः तेजोमयत्वादिगुणकपुरुषः, स च लिङ्गाभिमानि, स च सर्वभूतानामुपकारकत्वेन मधु; सर्वाणि च भूतान्यस्य मधु । पृथिवी-सर्वभूत-पार्थिवपुरुष-शारीरपुरुषरूपमेतच्चतुष्टयमेकं मधु-सर्वभूतकार्यम्; सर्वाणि च भूतान्यस्य कार्यम् । तस्मादस्य जगतः परस्परोपकार्योपकारकभूतत्वादस्य एककारणकत्वादिकमाश्रयणीयम् । ततश्च तदेकमेव कारणं परमार्थसद्ब्रह्म । इतरस्तु कार्यज्ञातमनृतमेवेति प्रथमपर्यायार्थः । 'अयमेव स योऽयमात्मे' ति । 'इदं सर्वं यदमात्मे' ति प्रतिज्ञात आत्मा अत्र चतुर्थोक्तो भेद एवेत्यर्थः । 'अयमात्मे' ति चतुर्दशपर्याये आत्मशब्देन सर्वात्मा प्रत्यस्तमिताध्यात्माधिभूतादिसर्वविशेषस्सर्वभूतदेवतागणविशिष्टः कार्यकरणसङ्घात उच्यते । 'यश्चाऽयमस्मिन्नात्मनि तेजोमय' इत्यादिना तस्मिन्नात्मन्यमूर्तरसात्मकः पुरुष उच्यते । 'यश्चायमात्मे' त्यनेन यदर्थोऽयं देहलिङ्गसङ्घातः, स परिशिष्टो विज्ञानमय आत्मा उच्यते । 'स वा अयमात्मे' ति तदुत्तरवाक्यस्थात्मपदेन पूर्वपर्यायेष्वनुपदिष्टः,

अन्त्यपर्याये 'यश्चायमात्मे' त्युक्तो विज्ञानमयः यस्मिन्नात्मनि स्थित्य-
दृष्टान्तवचसा प्रवेशितः, तेन परेणात्मना तादात्म्यं गतो विद्वानुच्यते ।
अविद्याकृतकार्यकारणसङ्घातात्मकोपाधिविशिष्टे जीवे परमार्थात्मनि
ब्रह्मणि ब्रह्मविद्यया प्रवेशिते स एवाऽयमात्मा सर्वभूताधिपतित्वादिवि-
शिष्टो विद्वान्ब्रह्मविन्मुक्तो भवति इत्येतद्वाक्यार्थः ' इति ।

तदिदं श्रुतिवाक्यविवरणमतिविचित्रम् । अत्रानेकदोषसद्भावे-
ऽपि ग्रन्थविस्तरमिषा कतिचिदेव दोषा उद्धृत्यन्ते । तथाहि-सर्वेभ्योऽपि
पर्यायेषु ^{पुरुषैक} मधुचतुष्टयकल्पनमयुक्तम्, मधुद्वयस्यैव श्रवणान् । 'यश्चाय-
मस्यां पृथिव्यां' 'यश्चायमध्यात्मं शरीरं' इति यच्छब्दाभ्यां निर्दिष्टस्य
'अयमेव स' इत्यत्रेदंशब्देन परामर्शस्यैव स्वरसतः प्रतीत्या तत्पागायो
गाच्च । पुरुषश्चेत्येतावन्मात्रोक्तौ कथञ्चित्तत्कल्पनसम्भवेऽपि यच्छब्द-
श्रवणेन विनाऽध्याहारं तदयोगात् । सः सर्वेषां भूतानां मधु इत्येतः
पदजातस्य द्विसकृद्वाऽध्याहारानुपङ्गाभ्युपगमेऽत्यन्तगौरवाच्च । किञ्च
मधुद्वयमात्रेणापि भवदभिमतसिद्ध्या, वाक्यस्य स्वरसतोऽन्यार्थकत्व-
प्रतीत्या चाश्रुतमधुद्वयान्तरकल्पनं निर्निवन्धनम् । अपिच पार्थिवात्मा,
शरीरात्मेत्यात्मभेदकल्पनं निष्प्रमाणम् । अन्तर्यामिब्राह्मणादावेकस्यै-
वात्मनः पृथिव्यादिसर्ववृत्तित्वश्रवणात् । तस्य च 'सर्वभूतान्तरात्माऽ-
पहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण' इति श्रुत्या पृथिव्यादिसर्ववर्तित्वेऽपि
तद्गतदोषलेशसंम्यन्धरहितनारायणरूपैकपुरुषविशेषात्मकत्वप्रतीत्या त-
त्तत्स्थानसम्यग्व्यवस्थानपुरुषभेदकल्पनाया अयुक्तत्वाच्च । अतोऽत्र
पृथिवी, शरीरमिति विशेषभेदमात्रमेव, पुरुषस्त्वेकरूपो नारायण एव
त्येव प्रतिपत्तव्यम् । एतेन कार्यकरणसङ्घातो मानुषादिजातिविशिष्टः
कश्चिदात्मा, प्रत्यस्तमितकतिपयविशेषः कतिपयविशेषसहितः कार्य-
करणसङ्घातः कश्चिदात्मा, तस्मिन्नात्मनि वर्तमानोऽमूर्तरसः कश्चि-
दात्मा, परिशिष्टो विज्ञानमयः कश्चिदात्मा, परः कश्चिदात्मेति
ब्रह्मात्मवर्णनमपि व्युद्भूतं वेदितव्यम् । एवं परिकल्पने स्वेच्छातिरेकेण

प्रमाणलेशस्याप्यनुपलम्भात् । कार्यकरणसङ्घातशब्दस्यात्मशब्देन सामानाधिकरण्यमपि सर्वात्मना दुरुपपादम्, आत्मशब्दस्य चेतने रूढत्वात्, कार्यकरणसङ्घातपदस्यातत्परत्वात् । 'इदं सर्वं यदयमात्मे'ति प्रकृतात्मैव चतुर्धाऽत्रोच्यते इत्यध्यसङ्गतम् । पृथिवीशरीरयोरचेतनविशेषयोरात्माऽभेदायोगात् । ननु पार्थिवाद्यात्मभेददूषणं सामानाधिकरण्यादिदूषणञ्चास्मात्सिद्धान्तापरिज्ञानमूलमिति चेन्न — भवत्सिद्धान्तपरमरहस्याभिज्ञैरेवास्माभिर्दूषितत्वात् । इदञ्च परस्तात्स्पष्टीमविष्यति । यदपि — पृथिव्यादिलक्षणं जगत्परस्परोपकार्योपकारकभूतत्वादेककारणकमेकसामान्यात्मकमेकप्रलयश्च भवितुमर्हति । लोके तादृशस्य तथात्वदर्शनादिति । तत्रेदं वक्तव्यम् — व्याप्तिरियं कुत्र गृहीता? स्वप्न इति चेत् — तस्य परस्परोपकार्योपकारकभूतत्वं कुतः प्रमाणात्सिद्धम् ? उपकार्योपकारकभावो वा कीदृशः ? । कार्यकारणभावात्मक इति चेन्न — परस्परं तदसम्भवात् । ब्रह्मकारणत्वासेवासम्भवाच्च । परस्परातिशयधायकत्वरूप इति चेत्तदपि न — भिन्नकारणकेष्वपीदृशोपकार्योपकारकभावस्य सत्त्वात् । अत इदं दुर्वचमेवेति । इत्थञ्च सर्वेषामपि पर्यायाणां, पृथिव्यादेः परस्परोपकारकभूतत्वप्रतिपादनद्वारा एककारणकत्वादितत्परत्ववर्णनमत्यन्तास्वरसमसङ्गतञ्चेति ध्येयम् ।

यदपि — 'अयमात्मेत्यत्रात्मपदं प्रत्यस्तमितकालिपयाविशेषसर्वभूतादि-विशिष्टात्मपर' मित्यादि । तत्सर्वमसङ्गतम् । अन्तर्यामिब्राह्मणे पृथिव्याच्चचेतनविशेषान्तर्यामित्वं परमात्मन उक्त्वा 'य आत्मनि तिष्ठ' मिति सकृदेवैकस्मिन्नात्मनि परमात्मनस्स्थितिरुक्ता । तद्वदत्रापि पृथिव्यादिमानुषान्तेष्वचेतनविशेषेषु परमात्मनस्स्थितिमुक्त्वाऽनेन पर्यायेण 'यश्चायमस्मिन्नात्मनी' ति जीवात्मनि स्थितिरुच्यत इति सहृदयसाक्षिकं प्रतीयते । अतः 'अयमात्मे' ति स एवोच्यत इत्यभ्युपगन्तव्यम् । 'अयमेव स' इत्यादेरर्थस्तु पूर्वमेवोक्तः । जीवान्तर्यामितया एतत्पर्यायप्रतिपादितस्तेजोमयत्वादिगुणविशिष्टः पुरुष एव 'स वा अयमात्मे' ति

पञ्चदशवाक्यस्थात्मपदेन सर्वभूताधिपतित्वादिविधानायानूद्यतं इति
 तु पूर्वमेवोक्तम् । तेजोमयः पुरुष एव चतुर्दशभिः पर्यायैस्सर्वचेतना-
 चेतनविलक्षणतया प्राधान्येन प्रतिपादित इति ' स वा अयमात्मे ' त्येत-
 तमेव परामृशतीति वाक्यसन्दर्भविद्भिरभ्युपेयम् । एवं स्थितेऽप्यात्मपद-
 मत्र विद्वत्परमिति यद्विवरणं, तत्केनोपायेनेति न विद्मः । अत्र ब्रह्मवि-
 दः प्रसङ्गाभावात् । सर्वचेतनाचेतनविलक्षणः पुरुष एव ब्रह्म, स एवा-
 मृतं, स एव सर्वमिति खलु पूर्वं निगमितम् । अत्र विद्वत्परत्ववर्णनापेक्ष-
 या साक्षान्मुक्तिपतित्वन्द्विसर्वभूताधिपतित्वादिविशेषणनिर्देशानुरोधेना-
 त्मपदस्याविद्वत्परत्ववर्णनमेव युक्तमुत्पश्यामः । तस्याकाण्डे ब्रह्मवित्प-
 रत्वे कथं तस्यां दशायां तस्य सर्वाधिपतित्वादिकं ध्रूयमाणमुप-
 धेत । अत्र स्वयमेव तस्य विद्वत्परत्वमुपवर्ण्य तथासति विशेषणनिर्दे-
 शासङ्गतिं सञ्चिन्त्य ' अस्मिन्नात्मनि सर्वभूताद्यात्मान्तं समर्पित ' मिति वाक्ये
 अन्ततो जाग्रत्यपि अत्र कापि कोणेऽपरिदृश्यमानं ' ब्रह्मविमुक्तो
 भवति ' ति पदत्रयं स्वेच्छया सम्पाद्य वाक्यार्थः परिपूरित इति स्फुटं
 विदुषामिति ! तस्मादियमप्युपनिषत्परपक्षप्रतिकूलेति सुस्पष्टम् ॥ ९ ॥

अथ छान्दोग्योपनिषदपि तादृश्येवेति निरूप्यते । तत्र हि
 (३ - १४) ' सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति ज्ञान्त उपासीत ' ' मनोमयः
 प्राणशरीरो भःरूपस्तत्पसङ्कल आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामस्सर्वगन्धस्सर्वरस-
 र्सर्वमिदमभ्यात्तेऽवाक्यनादरः ' ' एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयाग्रीहेर्वा ' ' एष
 म आत्माऽन्तर्हृदये उपायान्पृथिव्या उपायानन्तरिक्षात् ' ' सर्वकर्मा .... अवाक्य-
 नादर एष म आत्माऽन्तर्हृदये एतद्ब्रह्म एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मि इति । यस्य
 स्यादद्वा न विचक्रिंसाऽस्ती ' ति ध्रूयते । तस्यायं निष्कृष्टोऽर्थः - उपा-
 सकः सर्वमिदं जगत् ब्रह्मणो जातत्वाद्ब्रह्माणि लीनत्वात्तदधीनजीव-
 नत्वाच्च ब्रह्मात्मकमित्यनुसन्धानजनितशान्तिविशिष्टस्सन्, एष ' पर-
 मात्मा मम हृदये उपासनार्थं व्रीक्षाद्यपेक्षयाप्यणुत्वेनावस्थितः । पृ-
 थिव्याद्यपेक्षया महत्त्वमेव तस्य स्वाभाविक आकारः । स एव च मम

प्राप्याकारः । सर्वकर्मत्वादिविशिष्टः परमात्मा परं ब्रह्म परमकारुण्येन
मदुज्जिजीविषयपया मद्भृदये सन्निहितः । अस्माच्छोकाद्व्यलोकं गत्वा
ईदृशमेव परमात्मानं प्राप्स्यामी'त्यनुसन्दधानः मनोमयत्वादिगुणविशि-
ष्टं परमात्मानमुपासीतेति । अत्र ब्रह्मणो जातं ब्रह्मणि लीनं ब्रह्मा-
धीनस्थितिकं जगत्, अत एव ब्रह्मात्मकमित्युक्त्या कारणस्य ब्रह्मण
इव कार्यभूतस्य जगतः, नियन्तुस्तस्यैव नियाम्यस्यास्य सत्यत्वम्,
उपादानोपादेयभावनिवन्धनं शरीरात्मभावनिवन्धनञ्च जगद्ब्रह्मणो-
स्तादात्म्यम्, उपास्यस्य परब्रह्मणो मनोमयत्वादिपरमार्थभूतानेकगुण-
विशिष्टत्वम्, उपास्यादुपासकस्य स्वाभाविको भेदः, तस्य पृथिव्याद्य-
पेक्षयापि स्वाभाविकं महत्त्वं, कर्मलोकाद्व्यलोकं गतस्यैव मुख्यमु-
क्तिरित्येतेऽर्थास्सुस्पष्टं प्रतीयन्ते । लोके च 'मृदो घटो जायते, मृदि घटो
लीयते, अतो मृदात्मको घट'इति व्यवहारः स्फुटं दृश्यते । शास्त्रेण च 'वि-
ष्णोरुद्भूतं जगत्, अन्तर्यामिणि तत्रैव च नियाम्यतया स्थितं; जगल्लया-
धारश्च सः, अत एव जगदपि विष्णु 'रित्युच्यते 'विष्णोस्सकाशादुद्भूत'मि-
त्यादिना । स्थितिनिवन्धनसामानाधिकरण्यमपि लोकदृष्टमेव यथा घ-
टो नील इति । यथा च मृदि घटत्वस्थितिनिवन्धनः मृद्वट इति व्यवहारः,
तथैव सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टब्रह्मणि स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्थितिनिवन्धनो
'जगच्च स इति'व्यवहारः । चिदादिवैशिष्ट्यं हि चिदादिमत्त्वम् । तद्वच्च
तदेवेति । नच घटत्वं मृत् इति व्यवहाराभावात् तद्वदेव जगत् (चिद-
चिच्च) स इति व्यवहारोपि न युक्त इति शङ्क्यम्; वैपम्यात् । घट-
त्वादिशब्दो हि निष्कर्षकशब्दः, न तु जगदादिशब्दः । 'देवोऽहं जानामी'
त्यथवाधितव्यवहाराच्छरीरात्मभावनिवन्धनमपि तादात्म्यमभ्युपगन्त-
व्यमिति पूर्वमेवोक्तम् । उपादानस्यैवोपादेयस्यापि सत्यत्वमवाधित-
त्वतौल्याल्लोकत एव सिद्धम् । न हि कश्चित् मृदं सत्यतया जानानः
घटं मिथ्यात्वेन प्रत्येति । ततश्च 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जला' नित्यस्य
उक्तार्थ एवोपपन्न इति ध्येयम् ।

यत्त्वत्र परैरुक्तम् । 'अत्र ब्रह्मपदं सोपाधिककारणभूतब्रह्मपरम् । ज-
गतो ब्रह्मरूपत्वञ्च तज्जत्वतस्त्वत्तदनवैः । मनोमयत्वादिगुणा अत्र विवक्षिता
इत्येतत्पुनरपि सर्वकर्मत्वादेरुपादानात्सिद्धयति । 'एषः' 'मे' - 'एतमभिसम्भ-
वितास्मी' - 'त्युपासकोपास्ययोः, प्राप्तृप्राप्ययोश्च भेदस्स्पष्टं निर्दिश्यते ।
इतः प्रेत्याभिसम्भवितास्मी' - 'त्युक्त्या परमात्मप्राप्तेः विद्यमानशरीरत्वा-
गानन्तरभावित्वं प्रतीयते । अत इदं प्रकरणं सगुणब्रह्मोपासनपरमेव'
ति । तदिदं वयमपि सर्वथाऽऽद्वियामहे । सयुक्तिकं भेदस्य स्थापि-
तत्वात् । प्रकरणमिदमद्वैतपरतया सर्वात्मना नेतुमशक्यमिति तदीयाभि-
प्रायावगमात्सन्तुष्यामश्च । परन्तु वस्तुतो निर्विशेषमेव ब्रह्म; अन-
प्राप्तृप्राप्यादिभेदो न वस्तुतोऽस्तीतीममंशं सिद्धवत्कृत्य प्रकरणमिदमर्वा-
चीनफलसाधनं सगुणब्रह्मोपासनं विधत्त इत्युक्तिमेव निषेधामः । ता-
दृशांशेऽनन्यथासिद्धप्रमाणलेशाभावेन तस्य केवलस्वमनीपाविभवाजि-
तत्वाध्यवसायात् । यानि तु कानिचिद्वाक्यानि तदनुगुणानीव दृश्यन्ते
तान्यपि यथावस्थितार्थकानि व्याख्यास्यन्ते । जगदिदं ब्रह्मण्यध्यस्तं
तस्मान्मिध्याभूतमिति वदन्नेव मृपावादी, जगद्ब्रह्मणो जातं ब्रह्मापि
लीनं ब्रह्माधीनस्थितिकं, अतस्त्रिष्वपि कालेषु ब्रह्मात्मकमिति क-
व्याहरतीति तदातदा विस्मिताः स्मः । अत्रेदं पदार्थतत्त्वविवेचनवि-
क्षणैरवधेयम्- इमे तावद्भाष्यकाराः जगतो ब्रह्मण उत्पत्त्यादिप्रतिपाद-
नप्रकरणेषु 'सलिलत्वेनबुद्बुदादिकमिव ब्रह्मणो जगदुद्भवति । तत् तदिवच-
नैतत्स्वीयते । तत् तदात्मकमिव एतदेतदात्मकम् । इत्यञ्च सलिलव्यतिरेकेण के-
बुद्बुदाद्यभावा इव ब्रह्मव्यतिरेकेण जगदभावासिद्धयन्ती' ति प्रतिपादयन्ति
तत्र तदुपात्तदृष्टान्तविषये वस्तुस्थितिस्तावदियम् । महासलिले च
दाचिद्वाय्वभिघातादिकारणवशात्काञ्चित्सलिलांशः बुद्बुदादिरूपेण
रिणमते । क्रमेण बुद्बुदत्वाद्यवस्थां विहाय पूर्वसलिलांश एव भवति
बुद्बुदत्वाद्यवस्थायामपि सलिलरूपमेव तत्, न द्रव्यान्तरं किञ्चित्
सलिलत्वेनैवोपलम्बमान्, अन्यथाऽनुपलम्भाच्च । बुद्बुदादिकं सलि-

मेवेत्यवधितव्यवहाराच्च । एवञ्च तत्र बुद्बुदाद्युपादानभूतसलिलांशस्य,
तदुपादेयभूतबुद्बुदादिकस्य, बुद्बुदत्वफेनत्वादिरूपावस्थाया वा न मि-
थ्यात्वं वर्णयितुं शक्यम् ; प्रतीयमानेषु तेषु नेदमिति बाधादर्शनेन प्रतिप-
न्नोपाधौ त्रैकालिकानिषेधप्रतियोगित्वरूपमिध्यात्वासम्भवात् । अपितु
सलिलत्वाद्यवस्थापेक्षयापि कादाचित्कत्वेनानित्यत्वमेव बुद्बुदत्वाद्यव-
स्थाया इति । तद्वदार्ष्टान्तिकेपि ब्रह्मणो जगदुत्पद्यत इति व्यवहारेण
जगतः ब्रह्मणैवयं, तद्वत्सत्यत्वं, ब्रह्मत्वं, ^{कारण} ब्रह्मत्वापेक्षया कादाचित्क-
त्वेनानित्यघटपटादिरूपप्रपञ्चावस्थावत्त्वं, एतत्प्रहाणपूर्वकं पुनस्तादृश-
ब्रह्मत्वमितीदमेव सिद्ध्येत् ; न पुनर्ब्रह्मण्यध्यस्तत्त्वं, तन्मूलमिध्यात्वञ्च ।
ततश्च 'सलिलव्यतिरेकेण बुद्बुदाद्यभाववत् ब्रह्मव्यतिरेकेण जगदभाव' इति
'ब्रह्मणो जगज्जायते' त्यादेः शतशस्स्वयं भाववर्णनेपि न तत्सिद्धेरवका-
शलेशः । एवं स्थितेऽपि प्रमेयतत्त्वे 'ब्रह्मणो जगज्जायते' इत्यादिभ्रुति-
श्रुतगन्तव्यवहारेभ्यो भीतभीतैर्यस्तादृशव्यवहाराणां स्वाभिमतसिद्धा-
न्तविशेषविरोधनिरोधाय नियमेन प्रयतितव्यम्, त एवामी निर्भीका-
स्वयमपि तादृशं व्यवहारं कर्तुमारभन्त इतीदं परेषां तादृशभ्रुतिवि-
रोधाभाषप्रदर्शनाय वा, अन्यस्मै कस्मैचिद्वेति विमृशन्तोपि नान्तं गच्छ-
न्तीति ॥ १० ॥

अस्यामेव (४) 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आमेतिहोवाच
एनदमृनमेतदभयमेतद्ब्रह्म' 'एतं संयद्ग्राम इत्याचक्षते एतं हि सर्वाणि वामान्-
भिसंयन्ति' 'एष उ एष वामनिः एष हि सर्वाणि वामानि नयसि' 'एष उ एष
वामनिः एष हि सर्वेषु लोकेषु भवति' 'अथ यदुच्चैः शस्मिञ्चक्षुषं कुर्वन्ति यदु च
न, अर्चयमेव तेऽभिसम्भवन्त्यार्चयामाह....अमानवः स एनान् ब्रह्म गमयत्येव देव-
यथो ब्रह्मपथः एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्त' इति श्रूयते । तत्रा-
यं निष्कृष्टोऽर्थः—सर्वनियन्तृत्वनिरतिशयभोग्यत्वदुःखासम्भिन्नत्वनिर-
तिशयबृहत्त्व सत्यसकल्पत्वरूपसंयद्ग्रामत्व स्वाश्रितशोभनधीप्रापकत्व-
रूपवामनीत्व सर्वलोकव्याप्तदीप्तिमद्विग्रहपुक्तत्वरूपभामनीत्वगुणविशि-

ष्टमक्षिण विद्यमानं परमात्मानमुपासीत । तथोपासकस्तादृशं परमात्मानं श्रीवैकुण्ठापरपर्यायदिव्यलोकविशेषे दिव्यविग्रहविशेषादिविशिष्टतया विद्योत्तमानमर्चिरादिमार्गेण प्राप्य स्वयमपि तदसाधारणाकारातिरिक्तसंयद्दामत्वादिगुणविशिष्टसम्पद्यते; नच पुनः कदापि संसारसम्बन्धगन्धवान्भवतीति । सत्यत्वज्ञानत्वादिस्वरूपनिरूपकधर्माविशिष्टस्य तत्तत्प्रकरणोक्तगुणविशेषविग्रहविशेषस्थानविशेषादिविशिष्टस्य परब्रह्मशब्दितस्य परमात्मनस्तैलधारावदविच्छिन्नस्मृतिसन्ततिरूपमुपासनमेव परविद्या । सा च द्विविधा स्वशरीरकत्वेनोक्तगुणविशिष्टस्योपासनं, स्वस्योक्तगुणविशिष्टब्रह्मशरीरत्वेनोपासनञ्चेति । अत्र पूर्वा दहरविद्याशाण्डिल्यविद्यादिरूपेण नानाप्रकारा । परा तु परमात्मप्रकारकस्वविशेष्यकोपासनात्मिका पञ्चाग्निविशिष्टेत्युच्यते । उभयेपामप्युपासकानामर्चिरादिमार्गेणैव श्रीवैकुण्ठाख्यदिव्यलोकगमनम् । दिव्यदेशप्राप्त्यनन्तरमेव स्वाभाविकगुणाष्टकाविर्भाव—सकलगुणविग्रहविभूतिविशिष्टब्रह्मानुभव — तत्परीवाहरूपविविधकैङ्कर्यादिरूपा साक्षान्मुक्तिः । पञ्चाग्निविद्यानिष्ठानां तु, ईदृशमुक्तिप्राप्तेः प्राक् केवलस्वात्मानुभवरूपकैवल्यप्राप्तिः कश्चित्कालमवान्तरफलम् । इदमेव तेषां फलविषये वैषम्यम् । परमफले तु न किञ्चिदपि । सर्वेषामप्येषां पुनस्संसारसम्बन्धगन्धोपि न भवति । एवं स्वाभाविकसफलकल्याणगुणविशिष्टमेव परं ब्रह्म; तद्विषयकमेवोपासनं मुख्यमुक्तिसाधनम् ; सा च मुक्तिः परब्रह्मासाधारणधर्मवर्जं तेन परमसाम्यापत्तिरूपा । अयमेव सोपबृंहणसर्ववेदान्तसिद्धान्तः । तास्वन्यतमाऽक्षिंविद्याऽत्र प्रस्तूयते 'य एषोक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इत्यादिना । तथाचात्रोक्तः पुरुषस्साक्षात्परं ब्रह्मेति, फलञ्च साक्षान्मुक्तिरूपमिति चानिच्छताप्यङ्गीकार्यम् ।

एवं स्थितेपि यदुक्तमत्र परं — 'अत्र पुरुषपदं सगुणावरब्रह्मपरम् । अत्रोपात्तासंयद्दामत्वादयो गुणा उपासनार्थाः, न परमार्थभूताः । 'स एनाब्रह्मगमयती' त्यक्त ब्रह्मपदमपि सत्यलोकस्थचतुर्मुखपरमेव । एवं बृहदारण्यकेऽष्टमा-

ध्यायेपि 'य एवमेतद्दिदुर्धेचामी अरण्ये ध्रुवां सत्यमुपासते तेऽर्चिपमभिसम्भ-
वन्ति' इत्यत्र सत्यपदमपि हिरण्यगर्भपरमेष्ठ । एवमेवाभ्युपगन्तव्यमिदं सर्वम्, अ-
न्यथा गतिश्रवणानुपपत्तेः । तद्धि प्राप्यं परिच्छिन्नमवगमयति । इतः पूर्वमप्राप्त-
परिच्छिन्नदेशविशेषवर्तिवस्तुप्राप्त्यर्थयैव गत्या भवितव्यम् । नक्षपरिच्छिन्नस्य सर्व-
गतस्य तत्तस्य नित्यप्राप्तस्य प्राप्तिरिदानीमपूर्वा काचित्, यदर्था गतिरस्यात् ।
एवं प्राप्त्यस्य परिच्छिन्नावे निश्चिते, तत्क्रतुन्यायादुपास्यमप्यवरमेवाभ्युपगन्तव्यम्
गुणाश्चापरमार्था इति । ननु कथं तर्हि 'नावर्तन्त' इत्यपुनरावृत्तिश्रवणमिति
चेन्न — अत्र सर्वात्मना पुनरावृत्तेरनिषेधात् । इममिति ह्यावर्तो विद्मेष्यते । तेन
कल्पान्तरे भावृत्तिरस्तीति गम्यते । 'तेषामिह न पुनरावृत्ति' रिति ध्रुवन्तरञ्च ।
पुनरावृत्तेरत्यन्तनिषेधे विवक्षिते, इहपदवैध्व्यं प्रसज्येदिति । नात्र सद्भिवादाविव
परस्य प्रत्यगात्मतयोपासनं, ब्रह्मभावो वा फलं ध्रुयते । अत उक्तपदार्थोऽस्य वानय-
स्यभ्युपगन्तव्य' इति —

तदिदं न सङ्गच्छते । नपुंसकलिङ्गब्रह्मपदस्य, सत्यपदस्य च 'सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे' त्याद्यनुसारेण परस्मिन्ब्रह्मणि मुह्यत्वात्, मुख्यार्थ-
ग्रहणेऽनुपपत्तिलेशाभावाच्च तयोरस्वरसार्थकत्वकल्पनमुपेक्ष्यम् । एवं गु-
णानां पारमार्थ्ये दोषलेशाभावात्तदपारमार्थ्येऽनन्यथासिद्धप्रमाणलेशा-
भावाच्च तदपारमार्थ्यवर्णनमप्यविश्वसनीयम् । निर्विशेषं ब्रह्म न केनापि
सिध्यतीत्युत्तरत्र वक्ष्यते । इत्थञ्च तेनैव तत्क्रतुन्यायेनोपास्यसमर्पकं
पुरुषपदं सविशेषमुख्यब्रह्मपरमेष्वाश्रयणीयम् । बृहदारण्यक उपास्य-
समर्पकसत्यपदानुरोधाच्च । तत्र सत्यपदवाच्यस्थोपासनमुक्त्वा तस्य
फलतयाऽर्चिरादिगत्यादिकमुक्तम् । अत्र पुरुषपदवाच्यस्थोपासनमुक्त्वा
तदुच्यते । सत्यपदश्रुतिश्च निरुपाधिकसत्ताश्रयवाचिनी, पतिव्रतेव
परपुरुषं, न परब्रह्मणोन्यमर्थं निरीक्षितुमपीहते । अत्र श्रूयमाणं पुरुष-
पदमपि निरुपपदं 'पुरुषान्न परं किञ्चित्' 'पुरुष एवेदं सर्वं' मित्यादौ
पुरुषपदमिव परमात्मानमेव बोधयितुमुत्सहते । इत्थञ्च तयोरैकाग्र्यं
तत्रापि सविशेषमुख्यब्रह्मपरत्वञ्च न्यायविद्भिर्हररीकार्यमेव । यत्तु

तत्रोक्तं 'ब्रह्मलोकान् गमयतीति गन्तव्यस्य बहुवचनान्तलोकशब्देन प्रतिपादनाद्विरण्यगर्भलोका एव प्राप्या इति प्रतीतेः बृहदारण्यकवाक्यस्य हिरण्यगर्भोपासन-तत्प्राप्तिपरत्वमास्थेय' मिति । तत्र । उपक्रमगतसत्यशब्देन उपासनस्य परब्रह्मविषयत्वे निश्चिते तत्कतुन्यायेन प्राप्यस्यापि तद्रूपत्वावगमेन, निपादस्थपत्यधिकरणन्यायेन ब्रह्मलोको ब्रह्मलोक इति कर्मधारयसमासस्यैवाङ्गीकार्यत्वेन अर्थकत्वनिश्चये पाशाधिकरणनीत्या बहुत्वाविवक्षाया एव युक्तमतत्वात् । कथञ्च सत्यलोकवासिनो हिरण्यगर्भस्यापि बहवो लोकाः? प्रकृतिमण्डल एव बहुलोकसंभवे अपरिच्छिन्नायां नित्यविभूतावनन्तलोकसञ्ज्ञास्यासंभावितत्वाभावात्, परमात्मनोऽप्यप्राकृतासाधारणानेकलोकसद्भावस्यानन्यथासिद्धबहुप्रमाणप्रतिपन्नतया च स्वरसार्थग्रहणेऽनुपपत्तिगन्धाभावाच्च । यदुक्तं 'तथासति गतिश्रुतिर्नोपपद्यते' इति - तत्र गतेः ब्रह्मसंयोगमात्रार्थत्वानभ्युपगमात् । विशिष्टदेशमाप्त्यादिः फलमिति युक्तम् । प्रमाणञ्चात्र पर्यङ्कविद्याश्रुत्यादिकम् । न च तदवरविद्याफलपरमिति वाच्यं - निर्गुणविद्याफलस्य भवदभिमतस्य कस्यनिर्गमनारब्धिन्दगन्धसगन्धतयैव तस्य परविद्याफलत्वानपायात् । तस्मात्तच्चञ्चोत्तरत्र व्यक्तीभविष्यति । नित्यस्यापि कालविशेष एव विलक्षणप्राप्त्यङ्गीकारवत् सर्वगतस्यापि देशविशेष एव प्रमाणानुसारेण प्राप्यङ्गीकारे बाधकाभावात् । यच्चुक्तम् 'इममिति विशेषणात् इहेत्युक्त्या च कल्पान्तरे आवृत्तिर्द्योत्यते' इति तदपि न, 'स खल्वेवं वर्तयन्त्यादायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते; न च पुनरावर्तते', 'सामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालमश्नतम् । नाप्नुवन्ति महात्मानस्संसिद्धिं परमां गताः ॥ आब्रह्मभवनाल्लोकं पुनरावर्तिनोऽर्जुन । सामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥', 'सायुः प्रतिप्रजायेतीव्रभक्तास्तपस्विनः । किङ्करा मम ते निशं भवन्ति निरुपद्रवाः ॥' 'गायागत्वा निवर्तन्ते चन्द्रसूर्यादयो ग्रहाः । अद्यापि न निवर्तन्ते द्वादशाक्षरचिन्तकाः ॥', 'प्राप्यते परमं धाम यतो नावर्तते यतिः', 'यदा स केवर्त-

भूतव्यङ्गिणमनुपश्यति । तदा स सर्वसिद्धत्वापुनर्जन्म न विन्दति । ' अत्य-
र्कानलदीप्तं तत्स्थानं विष्णोर्महामनः । यत्र गत्वा पुनर्नेमं लोकमायायति भारत '
इत्यादिश्रुतिस्मृतिशतैर्मुक्तिं प्राप्तानां कदापि पुनस्संसारप्राप्तेस्स्फुटतरं
प्रतिपादनात् । ' संसिद्धिं परमाङ्गताः ' मामुपेत्य तु कौन्तेये ' त्यत्र भगवन्तं
प्राप्तानां, पूर्वोक्तचतुर्मुखादिवत् भगवतः परिमितायुष्टानित्यत्वाभावेन
प्राप्यविनाशप्रसङ्गाभावाच्च पुनरावृत्तिशङ्कावकाश इत्यंशस्य प्रक-
रणस्वारस्यसिद्धत्वेन भगवतः श्रीवैकुण्ठनाम्नस्तल्लोकस्य चाविनाशे
सति किमिति निरञ्जना मुक्ताः पुनरावर्तेरन् । ' मित्रभावेन संप्राप्तं न
त्यजेयं कथञ्चने ' ति च भगवदभिप्रायपद्धतिः । अपिच मुक्तेरपि ना-
शाङ्गीकारे ' स्वर्गेऽपि पातभीतस्य क्षयिष्णोर्नास्ति निर्वृति ' रिति न्यायेन मुक्तेः
दुःखसम्भिन्नत्वप्रसङ्गेन मुक्तित्वमेव न स्यात् ! ईदृशमुक्तयेऽनेकजन्मसु
उपासनानुष्ठानस्यात्यन्तायुक्तता च । किञ्च ' इमम् ईदृ ' ति विशे-
षणात्कल्पान्तरे आवृत्त्यङ्गीकारे तयोर्व्यक्तिविशेषपरत्वावश्यम्भावेन
भुतेरनित्यार्थत्वप्रसङ्गो दुष्परिहरः । इत्थञ्च ' इमग्निहे ' ति शब्दो स्वानु-
भवसन्निहितविषयौ सन्तौ आवर्तादिशब्दितसंसारस्य दुःखबहुल-
त्वादिनाऽतिदुःखबहुत्वं द्योतयत इत्येवाभ्युपगन्तव्यम् । यथा ' इमानि
भूतानी ' त्यादौ इदमादिपदानां भूतादिगतवैचित्र्यादिद्योतकत्वम् । न
हि तत्र कल्पान्तरगतभूतकारणब्रह्मान्तरकल्पना प्रकृतब्रह्मणस्संप्रतिदृश्य-
मानभूतमात्रकारणताचेष्ट्यते । अतोऽस्य यथोक्त एवार्थस्सर्वप्रमाणानु-
गुणो बाधलेशविधुरश्चेति ध्येयम् ॥ ११ ॥

अस्यामेव (६) ' श्वेतकेतो यज्ञ सोम्येदं महामना अनुचानमानी स्तब्धो-
सि, उत तमादेशमप्राश्यः पेनाश्रुतं श्रुतं भवति अमृतं मतम्, अविज्ञातं विज्ञातम्',
' कथञ्च भगवस्स आदेशो भवति ', ' यथा सोम्य एकेन मृषिण्येन सर्वं मृगमयं
विज्ञातं स्यात् वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेणैव सत्यम् । यथा सोम्य
एकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात् ', सदेव सोम्येदमग्र आसीदे-
कमेवाद्वितीयम् ; तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् । तस्मादसत्त-

ससज्जायते । कुतस्तु खलु सोम्येवं स्यादिति होवाच कथमसतससज्जायेतेति । स-
 र्वेवं सोम्येदमप्र आसीदेकमेवाद्वितीय ' मिति धूयते । अस्यायं निर्गजि-
 तार्थः— हे सोम्य प्रौढमतिरात्मानं यथावत् साङ्गवेदाध्यायिनं मन्यमा-
 नस्तृणीकृतजगत्त्रयः परिपूर्ण इवासि इतीदं यत् यस्माद्धेतोः, स कः
 तमादेशं आदेष्टारं सर्वनियन्तारं सर्वात्मानं जगदुपादानं किं
 पृष्ठयानसि, येनाऽऽदेष्टा श्रुतेनाश्रुतमपि सर्वं श्रुतं भवति, येन मतेना-
 मतमपि मतं भवति, येन विज्ञातेनाविज्ञातमपि विज्ञातं भव-
 तीति पुत्रं श्वेतकेतुमारुणिः पितोवाच । हे भगवन् ईदृशादेशः कथं-
 भवेदित्यन्यज्ञानेनान्यज्ञानासम्भवं मन्वानः पुत्रश्चोदयामास । यथा
 उपादानभूते मृत्पिण्डे ज्ञाते तदुपादेय घटशरावादिकं ज्ञातं भवति, यथा
 सुवर्णपिण्डविशेषे उपादानभूते ज्ञाते तदुपादेयभूतं कटकमकुटादि ज्ञातं
 भवति, तद्वदिति पिता प्रत्युवाच । पुनरपि नैयायिकरीत्या पूर्वमसदेव
 घटादिकं मृत्पिण्डादुत्पद्यते । ततश्चोपादानोपादेययोर्भेदाच्च मृत्पि-
 ण्डज्ञानेन सर्वमृण्मयज्ञानं सम्भवतीति मन्वानं पुत्रं प्रति पिताऽऽह—घट-
 शरावादि नामधेयश्च तेनैव मृद्बुद्ध्येण वाक्पूर्वकहानोपादानादिव्यवहार-
 सिद्धयर्थं प्राप्येते । ततश्च मृण्मयं घटादिकं मृत्तिकारूपतयैव प्रमाण-
 प्रतिपन्नम् ; न तु तद्विभक्तत्वेन । एवमन्यत्रापि । एवं जगदपि सत-
 उत्पन्नं सद्रूपमेवेति तदज्ञानेन तदज्ञानमुपपन्नमिति । इदं विभक्तनामरूपं
 बहुत्वावस्थं जगत् सृष्टेः प्राक्काले अविभक्तनामरूपतया एकत्वावस्था-
 पपन्नमेव निमित्तान्तरशून्यं सदेवासीत् । ' इदं जगदग्रे असदेवासीत्,
 न तु सदासीत् । एतन्प्रागभावातिरेकेणावस्था वा काचित्, अवस्थाश्रयो वा क-
 श्चिन्नासीत् । तस्मादसत एव द्रव्यस्य सत्त्वरूपोत्पत्तिसंभव ' इति तद्विषये
 असत्कार्यवादिनो वदन्ति । सोम्य 'असतससज्जायत' इत्येतत्कथं सम्भवेत्
 प्रत्यक्षादिविरोधात् । अतः इदं जगत् पूर्वमपि सदेवासीदेकमेवाद्वितीयमि-
 ति प्रतिज्ञातस्य एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्य समर्थनाय जगतो ब्रह्मैककार-
 णत्वप्रतिपादनप्रवृत्तः पिता लोके अपराह्मप्रसारितघटशरावादेः मृत्पि-

ण्डैकोपादानत्वज्ञापनाय 'पूर्वाह्णे घटशरावादिकमिदं सर्वं मृत्पिण्ड एवासी' इति व्यवहारप्रवृत्त इव, पुत्रं प्रति प्रतिपादयमास ।

अस्मिन्प्रकरणे हि मृत्पिण्डघटाद्यनेकदृष्टान्तोपन्यासपूर्वकं ब्रह्म-
ज्ञानेन जगद्विज्ञानोपपादनाद्ब्रह्मजगतोरुभयोरपि सत्यत्वमेकद्रव्यत्वं,
सूक्ष्मावस्था स्थूलावस्था चेत्यवस्थाभेदमात्रम्, अवस्थामात्रभेदेऽपि
अवस्थाश्रयस्यैकत्वात्स्थूलावस्थाविशिष्टत्वेन जगतोऽज्ञानेऽपि सूक्ष्मा-
वस्थाश्रयज्ञानेनैवास्यापि ज्ञातत्वमितीमे अंशास्सुस्पष्टं प्रतीयन्ते ।
अत्र ब्रह्मविज्ञानेन जगद्विज्ञानकथनं, ब्रह्माणि जगतोऽध्यस्तत्वेन मिथ्या-
त्वमिति पक्षे सर्वात्मना न घटते इतीममंशं सर्वोऽपि सुखं जानीयात् : न हि
शुक्तिज्ञानेन लोके रजतज्ञानं कस्यचिदुत्पद्यमानमुपलभ्यते । अपि तु
तेन तन्निवृत्तिरेव । यदि शुक्तिरजतयोरैक्यं तदा 'इयं शुक्ति' इति ज्ञाने
रजतमपि विषय इति तदज्ञानोक्तिरुपपद्येत । नैवं तत्र स्थितिः । सत्य-
मिथ्यार्थैक्ययोगात् । अत्र चैकविज्ञानं तत्त्वयाथात्म्यज्ञानमिष्टम् । अतः
इदमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानमेकमेव परमतारण्यच्छेदे परमः
कुठारः । एवमपि यदत्र बहु विक्रान्तं परैः, तत्र सारांशमनूद्य प्रति
विधीयते । 'मृत्पिण्डे कारणे ज्ञाते कार्यमन्यत्कथं विज्ञातं स्यादिति न शङ्क्यम् ;
कारणेनानन्यत्वात्कार्यस्थ । यदि कारणादन्यत्कार्यं स्यात्, तदेयं शङ्का स्यात् ।
कथं तर्हि ' इदं कारणम्, अस्यायं विकारः ' इति लोकव्यवहार इति चेत्-तत्र
'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्य' इति श्रुतिरेव समाधानमाह ।
अस्यायमर्थः — वाचेति पष्ठमर्थे तृतीया । आरम्भणं-आलम्बनम् । घटशरावादि-
रूपो विकारः वाग्विषयमात्रं न भवतुतो विकारो नाम कश्चिदस्ति । किन्तु नामै-
व फलम् । मृत्तिकेत्येव मृत्तिकैव सत्यं वस्तुवस्तीति । एवं 'सदेव सोम्येद' मि-
त्यत्र एकमित्यनेन सजातीयस्वगतभेदराहित्यमुच्यते । 'अद्वितीय' इत्यनेन विज्ञा-
तीयभेदराहित्यम् । इत्यथ सजातीयविज्ञातीयस्वगतभेदराहितं सम्मात्रं कारणम् ।
तस्मादन्यस्य जगतः परमार्थतोऽभावेन कारणज्ञानेन कार्यज्ञानमुपपन्नम् । यथा
मृत्पिण्डज्ञानेन घटशरावादिज्ञानमित्येवैतत्प्रकरणार्थो वर्णनीयः । ब्रह्मव्यातिरिक्त-

सर्वमिध्यात्वग्राहकबहुप्रमाणानुरोधा' दित्यादि तदुक्तम् । तत्रोच्यते—अनन्य-
 यासिद्धस्य प्रपञ्चमिध्यात्वग्राहकस्य प्रमाणस्याद्यापि लेशतोऽप्यनुपल-
 भ्येनोक्तवाक्यस्योक्तार्थपरत्वं न संभवति । 'नेह नानास्ती' त्यादि-
 निषेधवाक्यानां सर्वप्रमाणानुगुणा युक्तियुक्ता च गतिरुत्तरत्र वक्ष्यते ।
 किञ्च सद्विद्याप्रकरणमुपक्रमोपसंहारादिपट्विधतात्पर्यलिङ्गोपेतं सर्वा-
 त्पना निर्विशेषब्रह्मपरमिति तत्रतत्र युष्माभिरुद्धव्यते । अस्य निर्वि-
 शेषपरत्वं सिद्धवत्कृत्यैतदनुरोधेन सविशेषपरतया स्वरसतः प्रती-
 यमानानि वाक्यान्तराणि निर्विशेषपरतया नयन्ते च । अतोत्रार्थवर्ण-
 नाय प्रमाणान्तरगवेषणमयुक्तम् । अस्य तु प्रकरणस्य प्रतिपाद्यरहस्यं
 किञ्चित्प्रकाशयामः । — अत्रोपक्रमे 'उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं
 भवती' त्यादिना सविशेषमेव ब्रह्म प्रतिपाद्यते : अरूपपूर्वकादिशेनिष्पन्न
 आदेशशब्दो हि शासितृत्वविशिष्टपरः । शासनञ्च जगन्नियमनरूपो
 व्यापारविशेष इति शासितुश्चासनीयजगद्वैशिष्ट्यमावेदयति । एकवि-
 ज्ञानेन सर्वविज्ञानपतिज्ञानञ्च तत्तदवस्थाविशेषविशिष्टं कारणमेव कार्य-
 मित्यारम्भणाधिकरणोक्तरीत्या कार्यकारणयोरनन्यत्वं ज्ञापयत् ब्रह्मण-
 उपादानत्वपरमित्यभ्युपगन्तव्यम् । अत्र ब्रह्मणो विवर्तोपादानत्वन्
 न शक्यशङ्कम् । 'यथा सोम्य एकेन मृत्पिण्डेने' त्यादिदृष्टान्तेषु परि-
 णाम्युपादानस्यैव प्रतिपादनात् । अतस्सप्रपञ्चमिदमुपादानभूतं निमि-
 त्तकारणञ्च ब्रह्मेत्येवात्रावगम्यते । 'सदेव सोम्येदमग्र आसी' दित्यत्रापि
 इदंशब्देन जगदुपादानानस्य 'सदेवे' त्यनेन सृष्टेः प्रागपि सताऽभेदा-
 त्सत्यत्वमवधार्यते । अग्र इति तस्यां दशायां कालस्य सत्त्वं प्रतीयते
 'आसी' दिति, धात्वर्थसत्ताश्रयत्वञ्च ब्रह्मणः । तदनन्तरञ्च 'तदे-
 श्वते' ति वाक्येन तत्पदवाच्यस्य ब्रह्मणस्सृष्ट्यनुकूलज्ञानसङ्कल्पकृत्या-
 श्रयत्वं प्रतिपाद्यते । एवमुपक्रमस्तावदनेकविशेषविशिष्टब्रह्मपर एव प्रती-
 यते । मध्ये च 'सम्भूतासोम्येमाः प्रजास्सदायननास्तप्रतिष्ठा' इति प्रजा-
 शब्दोदिताचिद्विशिष्टजीववर्गस्य सच्छब्दोदितब्रह्मणश्च मूलमूलिभावा-

धाराधेयभावलयस्थानतत्कर्तृभावानां प्रतिपादनात्परस्परमत्यन्तभेद
एव प्रतीयते । उपसंहारे च 'ऐन्द्रात्म्यमिदं सर्वं' मिति जगद्ब्रह्मणोऽश-
रीरात्मभावेन भेद एव प्रतिपादितः । 'तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति सम्बो-
ध्यसम्बोधकभावेन श्वेतकेतुर्ब्रह्मणोर्भेदप्रतिपादनाज्जीवनानात्वमपि
गम्यते । अत्रैव तदिति तच्छब्देन पूर्वोक्तसकलाकारविशिष्टं सद्रूपं
ब्रह्मानृच तस्य अभिमुखचेतनविशेषाभेदविधानादुद्देश्यतावच्छेदकविधे-
यतावच्छेदकयोर्भेदावश्यम्भावेन तत्पदाथत्वम्पदाथविशेषणयोः पर-
स्परभेदस्सिद्ध इति । एवञ्चात्र प्रकरणे स्वनियन्तृत्वसम्बन्धेन ब्रह्म-
णो जगद्विशिष्टत्वं, जगद्ब्रह्मणोरुभयोरपि सत्यत्वं, प्रपञ्चं प्रति ब्रह्मणः
परिणामपुपादानत्वं, ब्रह्मणो ज्ञानशक्त्याद्यनेकविशेषवत्त्वं, जीवपरभेदः
जीवनानात्वं, प्रपञ्चब्रह्मणोऽशरीरात्मभाव इत्येते विशेषाः केनापि
प्रकारेणापलपितुमशक्याः प्रतीयन्त इत्यत्र विद्वांस एव विशेषतः प्रपा-
णम् । एवं स्थिते कथमिदं प्रकरणं निर्विशेषपरमज्ञीक्रियतामिति ।

यत्त्वत्र केनचित्प्रकरणस्यास्य निर्विशेषपरत्वप्रत्याशापरवशं
हृदयेनोक्तम्, 'अत्र तमादेशमित्यत्रादेशशब्दः वर्गाणि घञन्तस्सन्नुपदेशगम्य-
वाची; न शासितृवाची । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानमपि विवर्ताभिप्रायम् ।
मृदादिदृष्टान्ता अप्युपादानस्वरूपे तदात्मना उपादेयं ज्ञातं भवतीत्येवमभिप्रायाः, न
तु परिणामाभिप्रायाः । 'सदेव सोम्येदमग्र आसी' इत्यत्र सत्पदं सत्तामात्रब्रह्म-
परं; न सत्ताश्रयपरम् । 'एकमेवाद्वितीय' मित्येतन् तद्विशेषणम् । इत्थञ्च 'अथात
आदेशो नेति नेती' त्यादिश्रुतिसिद्धं यदेकमेवाद्वितीयं सकलद्वैतशून्यं सत्तामात्र-
मात्मरूपं, तद्व्यतिरेकेण सृष्टेः प्रागिदं नामरूपात्मकं किमपि नासीदित्येतदर्थः ।
अत्र 'नेतिनेती' ति श्रुतिसिद्धार्थकथनपूर्वकं प्रलयनिरूपणं प्रलयकालस्य तदा-
धेयस्य सूक्ष्मप्रपञ्चस्य च वस्तुतस्तत्तां निराकर्तुम् । ततश्चोपक्रमोऽयं निर्विशेष-
पर एवे' ति । तदाज्ञामात्रम् । आदेशशब्दस्योपदेशकर्मपरत्वाङ्गीकारे-
ष्युपदेष्टुराचार्यस्योपदेशक्रियायास्तज्जन्यज्ञानस्य, तदाश्रयाशिष्यस्य,
ब्रह्मणस्तादृशज्ञानविषयत्वस्य च प्रतीत्योपक्रमस्य बहुविधभेदगर्भत्व-

स्यैव सिद्धेः । कुसृतिकल्पनं परमवशिष्टम् । एषां मिथ्यात्वाच्च दोष इति चेत्, तर्हि शासितृत्वपक्षेण किमपराद्धम् । अकर्तरीत्युक्त्या रूपासिद्धिरिति चेत्, संज्ञायामित्युक्त्या तत्रापि तुल्या सा । तदुपायोऽस्माभिरुक्त इति चेत्, एतदुपायोप्यस्मदाचार्यैर्विस्तरेणोक्त एव । सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानस्य 'वाचारम्भण' मित्यादिवाक्यशेषवशाद्विवर्ताभिप्रायत्ववर्णनं सर्वात्मना न संभवतीति सम्यगुपापीपदाम् । 'उपादानत्वज्ञाते तदात्मनोपादेयं ज्ञातं भवती' तीयशुक्तिरुपादेयमिध्यात्वे कथं भवेत् । असत् उपादेयस्य कथमुपादानात्मना ज्ञातत्वसंभवः ? । उपादानात्मना ज्ञातत्वञ्चोपादानविशेष्यकज्ञानविशेष्यत्वम् । तच्च वस्तुतोऽविद्यमानस्य कथं संभवति । न हि शुक्तिरजतस्थले शुक्तिमात्रज्ञानदक्षायां तदज्ञानविशेष्यत्वं रजतस्य दृष्टम् । यस्तु 'सदेवे' त्यादेरर्थवर्णनं, तदप्ययुक्तम् । सत्ताश्रयशक्तस्य सत्पदस्य सत्तामात्रपरत्वलक्षणा । अस्तेः कर्तरि हि शता, न भावे, अनुज्ञासनाभावात् । न हि 'घटस्य सदि' ति प्रयोगः । अद्वितीयपदस्यापि कार्यस्वाभाव्यादुद्योस्थानिमित्तान्तरनिषेधमुखेन सत् एव निमित्तत्वप्रतिपादनपरत्वमेष्टव्यम् । द्वितीयसामान्यनिषेधे च 'अग्रे आसी' दिति पदद्वयप्रतिपक्षकालविशेष-क्रिया-तदाश्रयत्वानामनुपपत्तिः । इदं प्राह्नासीदिति वदता च त्वया ध्रूयमाणेदम्पदस्य कुत्रान्वय इष्यते । न तावन्नासीदित्यध्याहारं वाक्यात्पृथक्कारो युक्तः । नाप्येवकारो नञर्थः । नापि प्रकृतवाक्येऽन्वयः, असत्यप्रपञ्चे सदभेदायोगात् । नचाग्रे आसीदिति पदघटितप्रकृतवाक्ये बाधार्थसामानाधिकरण्यसंभवः । तदत्र निर्विरोधप्रतीतेस्सर्वात्मनाऽसम्भवेन 'नेति नेती'त्यादिश्रुत्याघ्राणस्याप्यसिद्धतादृशश्रुतिसिद्धार्थकथनं सिद्धवत्कृत्य यत् प्रयोजनवर्णनं तच्चिरसंवेदितव्यम् । इत्थञ्च उपक्रमोऽयं सविशेषपर एवेति सिद्धम् । आदिशब्दविषये कर्मप्रत्ययपक्षे ब्रह्मण उपदेशजन्यज्ञानविषयत्वाभ्युपगमे तन्मते घटादिवज्जडत्वापत्तिरधिकं फलम् ।

यदप्युक्तं, 'मध्येपि अनेन जीवेनात्मनेति जीवब्रह्माभेदः प्रतीयत'
इति । तदपि न ; तत्र जीवपदस्य जीवशरीरकपरत्वात् । 'तदनुप्रविश्य'
'सच्च त्वच्चाभयदि' त्यादिवचनान्तरैकाध्यात् । 'य आत्मनि तिष्ठन्मया-
त्मा शरीर' मित्यादिना जीवब्रह्मणोरत्यन्तभेदप्रतीत्या तयोरेकशायोगात् ।
शरीरवाचकस्य शरीरिपर्यन्तताया लोकवेदसिद्धत्वाच्च । ततश्च 'सि-
हेन भूत्वा बहवो मयात्ताः' इत्यादिवदयं निर्देश इत्येव प्रतिपत्तव्यम् ।
जीवपदस्य विशिष्टपरत्वास्वीकारे आत्मपदस्य स्वपरत्वे प्रमाणाभा-
वात्करणे तृतीयौचित्याच्चेनेन जीवेनात्मनेति निर्देशविशेषः स्वातिरि-
क्तजीवात्मसद्भावमेव स्थापयेत् । अन्यथा वैयर्थ्यात् । अतो
मध्यभागोपि सविशेषपर एवेति ! 'एवमुपसंहारेपि निर्विशे-
षत्वमेवोपलभ्यते - ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि
श्वेतकेतो इती'ति यदुक्तम् तदपि त्याज्यम् । इदं सर्वमेतदा-
त्मकमिति इदन्त्व-चेतनाचेतनात्मकप्रपञ्चरूपत्वं ब्रह्मत्वादि विविधवि-
शेषपतीतेः । 'एष आत्मा यस्येति बहुव्रीहिः । ततो भावप्रत्ययः । स च प्रकृत्यर्थ-
प्रकारबोधकः । स च प्रकृते आत्मैव । ततश्च 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं' मित्यस्य
इदं सर्वमेव आत्मैत्यर्थः फलति । 'इदं सर्वं यदयमामे' तिषत् इदं सर्वमेव
आत्मैत्येव लाभवाद्भक्त्ये बहुव्रीहिभावप्रत्ययादरणमन्यत्र समानाधिकरणनिर्देशे
आत्मात्मीयभावनिवन्धनत्वशङ्कानिरासार्थम् । तच्च सामानाधिकरण्यं मृदु इति
वचन परिणामाभिप्रायं, किन्तु रजतं शुक्तिरिति वदारीपितत्राद्याभिप्रायमिति ज्ञापना-
य 'तत्सत्य' मिति वाक्यम् । आत्मैव सत्य इति तदर्थः । अनात्मा अनृत
इति फलितम् । ततश्च जगद्ब्रह्मणोऽसामानाधिकरण्यं जगद्वाधार्थमिति प्रकरणा-
भिप्राय 'इति यदुपसंहारस्य निर्विशेषपरत्वसम्पादनं - तदपि हेयम् ।
इदं सर्वमेव आत्मा इत्यस्य 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं' मित्यस्मात्सर्वात्मना
लाभासम्भवात् । न हि लोके एषा रज्जुस्सर्पः, एषा शुचीरजतमित्या-
द्यर्थबोधनाभिप्रायेण 'एतद्रज्जुक्तत्वं सर्वं, एतच्छुक्तिक्तत्वं रजत' मित्यादि-
प्रयोग उपलभ्यते उपपद्यते वा । 'अनेकमन्यपदार्थे' इति हि स्मृतिः ।

एष आत्मा अस्येति हि भवतापि विगृहीतम् ; नत्वेप आत्मा अय-
मिति । विग्रहदशायां प्रतीतो जगद्ब्रह्मभेदस्समासदशायां क गतः ।
भावप्रत्ययश्च न तदपहरणशक्तः । अपित्वन्यपदार्थतया विवक्षिते
जगति आत्मसंबन्धसम्पादनसमर्थः । 'कृत्तद्धितसमासेभ्यस्तन्वा-
मिधानं भावप्रत्ययेने'ति हि शब्दशास्त्रविदः । इत्थञ्च सामानाधि-
करण्यं दुर्वचमेव । ऐतदात्म्यमस्य सर्वस्येति हि तदा भाव्यम् । न हि
पीताम्बरत्वं हरिरित्यादि दृष्टम् । ऐतदात्म्यमस्य सर्वस्येति निर्देष्टुमपि
न भवन्मते शक्यम् ; अन्यपदार्थस्याविद्यमानत्वात् । विद्यमानत्वेपि
भेदे सामानाधिकरण्यायोगात्, अभेदे प्रथमार्थे बहुव्रीह्ययोगात् । अ-
त्रात्मशब्दस्य स्थाण्वात्मकश्चोर इतिवत् त्वन्मते स्वरूपपरत्वमप्यसंभ-
वि, तदापि भावार्थकप्रत्ययायोगात् ; वक्ष्यमाणदोषाच्च । 'सामानाधि-
करण्यं; तच्चान्यतरबाधगर्भ'मित्येतदसङ्गतं वचः । चोरस्स्थाणुरित्यत्र
चोरपदं चोरत्वप्रकारकभ्रमविशेष्ये लाक्षणिकम् । सामानाधिकरण्यञ्च
निर्वाधम् । भ्रमविशेष्यत्वस्थाणुत्वयोरेकत्राक्षतेः । इदं सर्वमात्मेत्यादावी-
दृक्षरीत्याश्रयणन्तु न शक्यशक्यम् ; लक्षणापत्तेः, चोरस्येव प्रपञ्च-
स्य निषेधकानन्यथासिद्धममाणलेशानुपलम्भाच्च । इदञ्च द्वाविंशे अ-
धिकारे स्पष्टीभविष्यति । एतेन 'तत्सत्य' मिति वाक्यप्रयोजनवर्णन-
मपि तदभिमतमसंभवि । तस्मादुपक्रमानुरोधाच्चोपसंहारोपि सविशेष-
पर एव । एवञ्चोपक्रममध्यभागोपसंहाराणां कस्यचिन्निविशेषपरत्वं
वर्णनमाश्रमात्रवेति स्थितम् ॥

'कारणेनानन्यत्वात्कार्यस्य कारणज्ञानेन ज्ञातते'ति यदुक्तं - तत् मि-
थ्यार्थस्य सत्यार्थानन्यत्वासम्भवादिना पूर्वमेव निरस्तम् । यदपि 'वाचा-
रम्भेण'मित्यादेरर्थवर्णनं, तदप्यसङ्गतम् । घटपटादिविकारजाते वा-
गालम्बनत्वमात्रोक्त्या तस्य मिथ्यात्वसम्पादनस्याशङ्क्यत्वात् । प्रत्युत
वाच्यसत्त्वं एव शब्दस्य वाचकत्वसम्भवेन वाग्विषयत्वेन विकारजा-
तस्य सत्यत्वस्यैव सिद्धिप्रसङ्गात् । रज्जुसर्पस्थले, अत्र सर्प इति

नाममात्रं न वस्तुतस्सर्पोऽस्तीत्येतत्तूपपन्नतरम् । बल्मीकादौ सत्यार्थ-
कस्यैव सर्वशब्दस्य रज्ज्वादौ प्रयोग एव बाह्यमात्रमित्युच्यत इति ।
तद्वदत्र घटपटादिनामधेयस्य क्वचिदन्यत्र सत्यार्थकस्य तदभाव-
स्थले प्रयोगो यदि स्यात्, तदा घटपटादिबाह्यमात्रं, नार्थोऽस्तीति
वक्तुं शक्येत । प्रकृते तु न तथा; कचिदपि घटपटादिनाम्नां सत्यार्थक-
कत्वानभ्युपगमादिति । एतावता भवन्मते घटपटादिनामधेयानां कु-
त्रापि सत्यार्थकत्वाभावेन नाममात्रपरिशेषणमसङ्गतामित्युक्तं भवति ।
अपिचोपादानोपादेययोरेक्योपलम्भेनोपादानसत्यत्वे उपादेयमिथ्या-
त्वं श्रुतिरपि न प्रतिपादयितुं शक्नोति । उपलभ्यते हि लोकवेदयोरु-
पादानोपादेयाभेदोऽवाधितः, 'मृदयं घटः' 'सदेवेद'मिति । किञ्चैवं ना-
मधेयमित्यस्य, नाममात्रमित्यर्थकत्वे 'वाचारम्भण' मित्यस्मादनतिरि-
क्तार्थकतया पुनरुक्तिरपि दुर्बारा । अपिच मृत्तिकासत्यत्वमात्रविव-
क्षायां 'इति' शब्दवैयर्थ्यम् ! 'मृत्तिरैव सत्य' मित्येतावत एव पर्या-
प्तत्वात् । किञ्च तत्त्वज्ञानात्पूर्वं लोकव्यवहारेणावाधितेन शुक्तिरजता-
दिव्यतिरिक्तं सर्वं कार्यकारणजातं सत्यतया मन्यमानं शिष्यं प्रत्युप-
देशावसरे, घटशरावादीनां मिथ्यात्वं मृत्तिकामात्रस्य सत्यत्वञ्च शि-
ष्यस्यापि सम्प्रतिपन्नमिति कृत्वा वाचारम्भणमित्याद्युपन्यासोऽसङ्गत
एव स्यात् । अपिच 'वाचारम्भण' मित्यादिकं लोकसिद्धमेवानुवदति,
नापूर्वं किञ्चिद्ज्ञापयतीति दृष्टान्तभूतमृत्तिकादिकारविषयत्वात्सिद्धम् ।

अपिच श्रुत्युक्तं मृत्तिकासत्यत्वम् एवकारफलितं विकारमिथ्यात्वञ्च
कीदृशम् ? किं प्रातिभासिकसत्त्वं मृत्तिकायाः, उत व्यावहारिकसत्त्वं,
अथ पारमार्थिकसत्त्वम् ? एवं विकारमिथ्यात्वमपि किं ब्रह्मज्ञानवाध्य-
त्वरूपम्, उत तदतिरिक्ततत्तदधिष्ठानज्ञानवाध्यत्वरूपम् ? तत्र शुक्तिका-
ज्ञानेन रजतवाधवद्यत्किञ्चिदधिष्ठानज्ञानेन मृत्तिकाप्रतीतिकाल एव
कुत्रापि तद्वाधादर्शनात्प्रातिभासिकत्वं न वक्तुं शक्यम् । व्यावहारिक-
सत्त्वन्तु विकारस्याप्यक्षतमिति 'मृत्तिकैव' त्येवकारासाङ्गत्यम् । तृती-

यन्तु अद्वैतहानिभिया न युष्माभिरप्यङ्गीक्रियते । विकारजातस्य मि-
थ्यात्वमपि तत्तदधिष्ठानज्ञानवाध्यत्वरूपं न वक्तुं युक्तम् । तत्प्रतीती-
सत्यावाधादर्शनादेव । तत्तद्विकारजातं प्रति ब्रह्मन्यतिरिक्तस्य कार-
णस्याधिष्ठानन्वाभ्युपगमे तुल्यन्यायात्कारणविषयेपि तथैवाभ्युपगन्त-
व्यतया 'प्रपञ्चस्य माया परिणाम्युपादानं, ब्रह्म विवर्तोपादानं' मिति सिद्धा-
न्तभङ्गप्रसङ्गः । मिथ्याभूतस्य मिथ्याभूतमुपादानमिति अविद्याकल्पा-
नाऽयोगश्च, मृत्तिकावत् तस्यास्सत्यत्वावश्यकत्वात् । ब्रह्मज्ञानेन जग-
न्निवृत्त्यनुपपत्तिश्च । ब्रह्मज्ञानवाध्यत्वरूपन्तु कारणभूतमृत्तिकाया अ-
प्यविशिष्टत्वाद्विकारमात्रमिथ्यात्वकथनानुपपत्तेर्न वक्तुं युक्तम् । अतस्त-
र्वात्मना तत्तत्कारणं सत्यं, तत्तत्कार्यन्तु मिथ्येत्यर्थपरत्वं 'वाचारम्भ-
मित्यादेर्न सम्भवतीति तस्य पूर्वोक्त एवार्थ आश्रयणीय इति सिद्धम् ।

अपिचात्रैव (१२ ख.) 'न्याप्रोधफलमद आहरेति । इदं भा-
व इति । भिन्धीति । भिन्नं भगव इति । किमत्र पश्यसीति । अण्वथ इवेमा धान-
भगव इति । आसामङ्गैका भिन्धीति । न किञ्चन भगव इति । तं होवाच य-
सोम्येतमणिमानं न निमालयसे एतस्य वै किल सोम्यैषोऽणिमन् एवं महान्-
प्रोधस्तिष्ठति, अद्वत्स्य सोम्येति । स य एषोऽणिमैतदात्ममिदं सर्वं' मित्य-
दि श्रूयते । अणिमन्स्सच्छब्दितस्य रूपस्पर्शादिविहीनस्य विवि-
स्थावरजङ्गमपरिपूर्णानेकब्रह्माण्डकारणत्वं कथं सम्भवेदिति शङ्क-
नाय प्राह — 'न्यप्रोधफल' मित्यादि । इदमुक्तिप्रत्युक्तिरूपम् । भग-
व इति पदघटितं सर्वं शिष्यस्य प्रतिवचनम् । धाना बीजम् । अणिम-
धानान्तर्गतसूक्ष्मांशम् । शिष्टं स्पष्टम् । अनेन हि सन्दर्भेण सूक्ष्मस्य
सतः परिणामभूतमिदं स्थूलं जगदिति, धानान्तर्गतसूक्ष्मांश-
कारणभूतचिदचिदन्तर्गतं सुसूक्ष्मं सद्ब्रह्मेति, वटधानावटवृक्षयो-
सज्जगतोरुभयोरप्येकद्रव्यत्वं, तत एव कारणवत्कार्यसत्यत्वञ्च वे-
मुखैरपि दुर्निरोधं सिद्धयन्त्येव ।

एवमप्यनुपलभ्यमानस्य कथमुपलभ्यमानजगदन्तरात्मत्वमि-

शङ्काकलङ्कितचित्तं प्रत्याह — 'लवणमेतदुदकेऽवधायाथ मा प्रातरुपसीदथा इति' इति । अत्र उदके विलीनं लवणं न चक्षुषा गृह्यते, नापि त्वचा, तथापि न लवणस्य तदानीमसत्त्वम्, आचमने रसविशेषोपलभ्येन तदाश्रयद्रव्यापलापायोगात् । एवमेव जगदन्तर्यामितया वर्तमानमपि ब्रह्म न प्रत्यक्षादिप्रमाणेनोपलभ्यते, तदयोग्यत्वात् । शास्त्रचक्षुषा तूपलभ्यत एवेति दर्शितम् ।

अत्र च ब्रह्मणस्स्थूलजगन्मिश्रितत्वेन स्थितिरुक्तेति ब्रह्मण इव जगतोपि तन्मिश्रिततया स्थितस्य सत्यत्वं सुदृढमवसीयते । नह्यत्रोदकस्थानापन्नस्य जगतो लवणस्थानापन्ने ब्रह्मण्यध्यस्तत्त्वमाघ्रातुमपि शक्यम् । अध्यस्ताधिष्ठानयोः परस्परमिश्रणव्यवहाराभावेन लवणोदकदृष्टान्तोपरोधमसङ्गात् । 'अयःपिण्डे यथा वह्निर्भिन्नस्तिष्ठंश्चैवभिन्नवत् । तथा विश्वमिदं देवोऽष्टावृत्य परितिष्ठती' त्यादि प्रमाणान्तरमत्र हृदि कर्तव्यं परैः । अनन्तरञ्च सर्वव्यापिब्रह्मावगत्युपायं सदृष्टान्तमाकांक्षते प्राह — यथा सोम्य पुरुष' मित्यादि । अत्र पिहितनेत्रस्य देशविशेषादेशान्तरं केनचिद्वलाक्षीतस्य पुरुषस्य दिङ्मोहादिदूषितस्याऽऽप्तोपदेशादिना सञ्ज्ञातसमीचीनज्ञानस्य स्वदेशप्राप्तिर्यथा, तथा यथावस्थितब्रह्मज्ञानाभावेन शोचतः कर्मपरवशस्य पुरुषस्य आचार्योपदेशेन सञ्ज्ञातब्रह्मज्ञानस्य देहवियोगानन्तरं यथावस्थितब्रह्मप्राप्तिर्भवतीति स्फुटमुक्तम् । अत्र दृष्टान्तविशेषवलादितः पूर्वमप्राप्तस्यैव ब्रह्मणो ज्ञानविशेषेण देशविशेषावच्छेदेन प्राप्तिरिति सिद्ध्या परमातिकूल्यमस्य प्रकरणस्य दुर्वारम् । नह्यत्र कण्ठस्थितकनकनयेन नित्यप्राप्तस्य प्राप्तिरप्राप्तत्वभ्रमनिवृत्तिरूपा भ्रुतेति । अत्र 'तस्य तावदेव चिर' मित्याद्युक्त्या जीवन्मुक्तिर्गलहस्तितेत्येतत्पूर्वमेवोक्तम् । अत्र परैरपि न किञ्चिदन्यथा व्याख्यातम् । यत्त्वत्र 'सद्यत्तत्त्वमसीत्यविद्यामोहपटाभिनहनाभ्योक्षितो गान्धारपुरुषवच्च स्यं सदात्मानमुपसंग्य सुखी निर्वृतसया' दिति विवृतम्, तत् प्रकरणविरोधप्रमाणान्तरविरोधादेरेता-

वता दर्शितत्वात्तत्तत्तरे वेदितव्यम् । तस्मात्सद्विद्याप्रकरणमिदं सर्वात्म-
ना परमतप्रतिकुलमेवेति सिद्धम् ॥ १२ ॥

एवं सुवालोपनिषदपि परेषां प्रतिकूलैव । तथाहि- तत्र [१.ख)
' तदाहुः किं तदासीत् तस्मै सहोवाच न सन्नासन्नसदसदिति तस्मात्तमस्संजायते,
तमसो भूतादिभूतोदेराकाशगाकाशाद्यायुर्ध्वोरग्निरग्रेरापोऽद्भ्यः पृथिवी । तदण्डं
समभ्रव ' दित्यादिना परमात्मनस्सकाशात्तमःपदवाच्यप्रधानादिक्रमेण
सर्वजगदुत्पत्तिः प्रतिपाद्यते । द्वितीयखण्डे च ' उल्लाटाक्कोधजो रुद्रोजायते'
इत्येवं प्रथमखण्डानुक्तकतिपयसर्गप्रपञ्चनपूर्वकं ' पृथिव्यप्सु प्रली-
यते....अक्षरं तमसि लीयते, तमः परं देव एकीभवती ' ति लयक्रम उच्यते ।
' परस्तात् न सन्नासन्नसदस ' दिति ततः श्रूयते । उपक्रमे ' न सदि ' त्या-
दिनोक्तं वस्तु तमसः परस्तात् परमव्योम्ने दिव्यविग्रहादिविशिष्टं व-
र्तते इत्येतदर्थः । ततश्च खण्डाभ्यां कस्माच्चित्कार्यजगद्विलक्षणात् क्र-
मेण सकलसमष्टिव्यष्टितत्त्वोत्पत्तिः, स्वस्वकारणे क्रमेणोत्पत्तिप्रातिलो-
भ्येन समष्टितत्त्वानां लयः, एवं सृष्टिलयविषयसर्वप्रपञ्चात्मकप्रकृति-
मण्डलादूर्ध्वभूतेऽप्राकृतदेशविशेषे स्वासाधारणाकाराविशिष्टत्वेन तस्यैव
कारणवस्तुनोऽवस्थानञ्चोक्तानि भवन्ति ।

अत्र ' न सदि ' त्यादिना कार्यावस्थचेतनविलक्षणं कार्यावस्था-
चेतनविलक्षणमुभयात्मकजगद्विलक्षणं कारणवस्तु निर्दिश्यते । अस्ती-
ति सत् । तेन नवर्थस्य नशब्दस्य नगनैकादिवत् सुप्सुपेति समा-
सः । एवं नासदित्यादावपि । नशब्दश्चान्यपरस्सन्विलक्षणाभिधा-
यी । सच्छब्दश्च स्वरूपविकाररहितमत एव सदा अस्तीति केवलं
व्यवहारार्हं चेतनवर्गमाह; असच्छब्दो नानाविधस्वरूपविकारवदचे-
तनम् । अस्य वाक्यस्य सदादिनिषेधमात्रपरत्वे ' तस्मा ' दित्यनन्तर-
वाक्ये कारणवस्तुपरामर्शो न सङ्गच्छेत । किञ्चिदपि नास्ति चेत्, ' तस्मा-
दिति किं परामृश्येत । सदसदनिर्वचनीयाज्ञानपरत्वमस्यास्त्विति चेन्न-
अत्र न स दादिशब्दैर्निर्दिष्टं वस्तु तैरेव शब्दैरुपादाय तस्य मुक्तं

प्राप्यत्वज्ञानाभिदाहमृत्युपरत्वादेरेकादशपञ्चदशखण्डादौ वक्ष्यमाण-
त्वात् । नह्यज्ञानं मुक्तप्राप्यं ज्ञाननिवर्त्यन्मृत्योरपि परञ्च भवितु-
मर्हति; तस्यैव ज्ञाननिवर्त्यमृत्युरूपत्वादिति । 'आत्मा वा इदमेक ए-
वाग्र आसीत्', 'ब्रह्म वा', 'एको ह वै नारायण आसी' दित्यादिकारणवा-
क्यान्तरैकाध्यास्यापि सर्वज्ञत्वादिजगत्सृष्ट्यापयिकसमस्तकल्याण-
गुणाकरदेवताविशेषपरत्वमास्थेयम् । अत्रापि समस्तचिदचिद्वस्तुष्वन्तर्या-
मितयाऽवस्थितमत एव सर्वोपादानमुपक्रान्तं वस्तु प्रस्तुत्य (५. ख.)
'एष सर्वज्ञ एष सर्वेश्वर एष सर्वाधिपतिरेपोऽन्तर्याम्येष योनिस्सर्वेषे' ति व-
क्ष्यते । अयञ्च पुरुषमूक्तप्रतिपाद्यश्चीमाच्चारयण इति च 'सहस्रशीर्षा
पुरुष' इत्यादिना प्रथमखण्ड एव व्यक्तम् । त्रिभिः खण्डान्तरैर्जग-
त्कारणत्वशक्तिदोषव्युदासाय ब्रह्मणो दोषगन्धराहित्यं, जीवस्य नि-
दोषभोग्यभूतब्रह्मप्राप्तौ तदुपायभूतोपासनानुष्ठाने च तृष्णाजननाय सं-
सरतो जागराद्यवस्थायोगनिवन्धनविविधदुःखाश्रयत्वं, परमात्मोपा-
सनप्रकाराश्च क्रमेण प्रतिपाद्यन्ते । अथ पष्ठे 'इमाः प्रजाः प्रजायन्ते दि-
व्यो देव एको नारायणः .... माता पिता भ्राता निवासश्शरणं सुहृद्वर्तिनारायणः,
सर्वं नारायणः । पुरुष एवेदं सर्वं .... तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति
सूरयः' इत्येवमनेको विशेषः । सप्तमे हृदयगुहान्तर्वर्तिनः
'यस्य पृथिवी शरीरम्' इत्यारभ्य 'स एव सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपा-
प्मा दिव्यो देव एको नारायण' इति सर्वान्तर्यामित्वनारायणत्वादि । अ-
ष्टमे सर्वेश्वरत्वविद्वद्दृश्यत्वादि, नवमे सर्वास्तमयस्थानत्व प्रवचनाद्य-
लभ्यत्व शान्तिदान्त्यादिपूर्वदृश्यत्वादि, दशमे सर्वलोकानां तत्रोत्-
प्रोत्तत्त्वम्, एकादशे मुमुक्षोरुत्क्रान्तस्य परदेवप्राप्तये प्रकृत्यपरपर्याय
मृत्युपर्यन्तसर्वभेदनं, द्वादशे शरीरधाणार्थाशननियमः, त्रयोदशे वा-
क्यमौनपाण्डित्यादि, चतुर्दशे पृथिव्यादेस्स्वस्वकारणलयः, पञ्चदशे
उत्क्रान्तेन जीवेन ज्ञानाग्निना प्रकृतिसंसर्गदाहेन नसच्चासन्नसदसत्पर-
देवविष्णुपुरुषनारायणपदोक्तदेवताविशेषप्राप्तिः, षोडशे एतदर्थग्रहणे-

अधिकारिनियम इत्येतदर्थसंग्रहः । नह्यत्र निर्विशेषं ब्रह्म प्रपञ्चाध्यासाधिष्ठानं, तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यस्तत्साक्षात्कार उपायः, नित्यं ब्रह्मण एव सतस्स्वस्याब्रह्मत्वभ्रमनिवृत्तिर्मुक्तिरिति प्रतिपादितमुपलभ्यते ।

किञ्च 'तस्मात्तमस्संजायते, तमसो भूतादि' रित्येवमादिस्तत्रतन्निर्देशः परमते सर्वथा न सङ्गच्छते । तमः प्रभृतेस्सर्वस्याप्यनिर्वचनीयतया प्रतीतिसमय एव सत्ताया वाच्यत्वात् । तत्र ब्रह्मैव भ्राम्यतीति पक्षेऽपि ब्रह्मकर्तृकभ्रमस्य कादाचित्कत्वे सर्वदा सर्वज्ञत्वविरोधः । सार्वदिकत्वे तमआदेरपि तथात्वापत्तिरिति जायत इति न चेद्वेत । किञ्च 'तस्मात्तमस्संजायत' इत्यस्य तमोऽध्यासाधिष्ठानं ब्रह्मेत्यर्थो न शब्दशक्त्या लभ्यते । न च पञ्चम्याः जनिधातोर्वा तादृशार्थगमकत्वम् । अध्यासाधिष्ठानत्वबोधकतया लोके कुत्रापि तदप्रयोगात् । मृदो घटो जायत इति हि प्रयोगः; न तु शुक्तेः रजतं जायत इति । अपिच सर्वस्यापि भ्रान्तिसिद्धत्वे उत्पत्तौ क्रमविशेषनिर्वन्धः कुतः किमर्थश्च ? अविद्यारूपदोषवशादक्रमेणापि यथातथा वा भ्रमसंभवात् । निर्विशेषब्रह्मात्मैकत्वज्ञानादेव मुक्तिसिद्ध्या क्रमविशेषस्यापि किञ्चित्करत्वात् । सर्वस्यापि ब्रह्मण्यध्यस्तत्वप्रतिपादनमात्रेण ब्रह्मनिर्विशेषज्ञानसिद्धेः । एवं लयक्रमोप्यनुपयुक्त एव । एकाभातकल्पनानन्तरमेवान्याभावकल्पनेति निर्वन्धस्य निर्वन्धनत्वात् । अस्माकं तु सर्वस्यापि सत्यतया तत्तत्पदार्थविशिष्टरूपेण तत्तत्पदार्थनिरूपितकारणत्वस्य ब्रह्मण्यनुसन्धाने कारणभूतब्रह्मोपासनं सुकरं भवतीति समयोजनत्वं; न तु युष्मन्मते, कारणत्वस्योपहितनिष्ठतया कारणविज्ञानस्य मोक्षसाधनताया दुर्वचत्वान् । ब्रह्मनिर्विशेषत्वग्रहः स्वल्पोक्षितः । सचाक्रमेण भ्रमेऽपि सिध्यतीति पूर्वमेवोक्तम् । न च वाच्यमोक्षार्थं तदुपयोगाभावेऽपि अधिकारिविशेषे तत्तत्फलसाधनतत्तदच्येन वस्तुस्वरूपोपासनासिद्धय इतरव्यावृत्त्यज्ञानमपोक्षितमिति क्रमविशेषप्रतिपादनसाफल्यमिति । वस्तुसत्यत्वधिया तत्तद्वस्तुपासने परिणाम्युपादा

नोपादेयक्रमस्यैवापेक्षिततया सर्वनिपोधोपयोगिविवर्तवादस्य तत्रायुक्त-
त्वात् । तमोऽवच्छिन्नब्रह्मण्येव महद्ब्रम इति क्रमस्याप्यसिद्धेश्च । न हि
जलावच्छिन्नब्रह्मण्येव पृथिवीभ्रम इति नियमोऽस्ति । ब्रह्मोपदेशात्प्रा-
गवगतविशेषमात्रानुवादे कथञ्चिद्ब्रह्मनिर्विशेषत्वमतिपादनतात्पर्यसंभवे-
पि तच्चोपदेशप्रवृत्तश्रुत्यैवाज्ञातानेकसृष्टिप्रलयवर्णने तत्तात्पर्यायोगश्च ।
अधिकारिविशेषफलविशेषयोर्मिथ्यात्वेन च तदर्थोपासनतदुपयोगिसर्ग-
लयक्रमकल्पनायोगश्च । नह्येकवाक्यतया सर्वनिषेधस्थल एव नाना-
भ्रमसंपादनं संभवति । अलमधिकेन । तस्मात्सुबालोपनिषदपि पर-
प्रतिकूलेति आसुबालं सुज्ञानमिति सिद्धम् ॥ १३ ॥

श्वेताश्वतरोपनिषत्तु चिदचिदीश्वररूपतत्त्वत्रयस्य बहुभिः प्रका-
रैस्स्वाभाविकपरस्परवैलक्षण्यप्रतिपादकं कञ्चन ग्रन्थं चिकीर्षतो भेदवा-
दनिष्णातस्य निर्मास्यमानग्रन्थमुकरत्वाय तत्रतत्र विप्रकीर्णचिदचिदी-
श्वरप्रभेदप्रतिपादकप्रमाणजातसङ्कलनक्लेशं परिहरन्ती इतरनिरपेक्षं भे-
दवादेपूर्णमुपकरोतीति स्फुटं विश्वेषां विदुषाम् । अत एवात्रा-
द्वैतवादस्य दुष्करतया, मन्ये, परे बहुमुखं प्रयत्य भाष्यविविधदीपिका-
विवरणाभिधानानि व्याख्यानान्यकार्षुः । तदत्र तत्रतत्र तदुक्तमर्थं
निरसितुं किञ्चिदुपन्यस्यते ! अस्यामुपनिषदि पुरुषोत्तमादिसंज्ञागमकैः
सर्वोत्कृष्टत्वावहैः चेतनाऽचेतनात्मकसमस्तप्रपञ्चकारणत्वतदौपयिकसर्व-
ज्ञत्वसर्वशक्तित्वाद्यसंख्येयकल्याणगुणगणादिरूपैरसाधारणैराकारैः श्वे-
तरसमस्तचेतनाऽचेतनविलक्षणं नारायणारूपं श्रीमत्परं ब्रह्मेति निधायते।

नन्वत्र — ' विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः', ' तस्मात्सर्वगतश्शिवः',
' ज्ञात्वा शिवं सर्वभूतेषु गूढं', ' न सन्नचासञ्जिव एव कवेलः ' इत्यादि-
भिरुपापतेः रुद्रस्यैव सर्वकारणत्वसर्वान्तर्यामित्वमुमुक्षुपास्यत्वादेः प्रति-
पादनात्कथं श्रियःपतेर्नारायणस्येतरवैलक्षण्यमुत्कर्षः प्रतिपाद्यत-
इति प्रतिज्ञायत इति चेन्न — ' एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा ने-
ज्ञान ' इत्यादिकारणवाक्यान्तरेण चतुर्मुखरुद्रादिदेवतान्तरनिषेधपूर्व-

कं नारायणस्यैव सर्वकारणत्वस्य सुस्पष्टं प्रतिपादिततया, तद्विरो-
धायाऽतत्त्वशिवरूपदयोः केवलयोगिकत्वमङ्गीकृत्य भगवत्परत्वस्य-
नावश्याश्रयणीयत्वात् । विष्णुनामसदृशे च भगवन्नामान्तरैस्सहेदं पद-
द्वयमपि नामतया पठ्यते 'सर्वेश्वरेश्वरिणस्स्थानुः', 'रुद्रो बहुशिरा बहुः' इति ।
एतेन 'स्वयंभूश्शम्भुरादित्यः', 'हिरण्यगर्भो भूगर्भो माघश्रो मधुसूदनः' इत्य-
त्रैव पाठात् 'शम्भुराकाशमध्ये ध्येयः', 'हिरण्यगर्भस्समवर्तताम्रे' इत्यादि
वचनान्तरमपि निर्व्यूढम् । चतुर्मुखस्यापि हि 'न ब्रह्मे' ति निषेध-
इध्यते । 'अतश्च संक्षेपामेदं श्रुणुध्वं नारायणस्सर्वमिदं पुराणः । स सर्गकावे-
च करोति सर्वं संहारकाले च तदस्ति भूयः॥', 'विष्णोस्सकाशादुद्धृतं जगत्त्रैव च
स्थितम् । स्थितिसंयमकर्तासौ जगतोऽस्य जगच्च सः', 'सत्यं सत्यं पुनस्तत्पुनर्मु-
क्तं मुक्तमुच्यते । वेदाच्छास्त्रं परं नास्ति न देवं केशवापरं', 'आभूतसंप्लवे प्राप्ते
प्रलीने प्रकृतौ महान् । एकस्तिष्ठति विश्वात्मा स तु नारायणः प्रभु ॥', नित्यं हि
नास्ति जगति भूतं स्थावरजङ्गमं । ऋते तमेकं पुरुषं वासुदेवं सनातनम्॥', 'सर्वे-
षामाधारः परमेश्वरः । विष्णुनामा स वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते॥', 'देवतिथि-
मनुष्येषु पुत्राणां भगवान्हरिः । स्त्रीनाम्नी लक्ष्मीर्मित्रेय नानयोर्विद्यते पर' मित्या-
द्युपबृंहणवचनान्यत्रानुसन्धेयानि । सरस्वत्युपापत्योर्लक्ष्मीपतिकार्यत्वस्य
'आद्यो नारायणो देवस्तस्माद्ब्रह्मा ततो भवः', 'तद्विष्टस्य पुरुषो लोके ब्रह्मेति
कीर्त्यते' 'क इति ब्रह्मणो नाम ईशोहं सर्वदेहिनाम् । आवां तवाङ्गे सम्भूतौ तस्मा-
त्केशवनामवान् । अहं प्रसादजस्तस्य कस्मिदिचित्कारणान्तरे । त्वञ्चैव क्रोधजस्ता-
पूर्वसर्गो सनातने' इत्यादिभिः प्रतिपादनाच्च तयोस्सर्वकारणत्वशङ्काव-
काशः । यथा चतुर्मुखरूपयोः कारणत्वनिषेधः नारायणकार्यत्वोक्ति-
श्चोपलभ्येते, नैवं नारायणस्य कारणत्वनिषेधः चतुर्मुखरूपकार्यत्वो-
क्तिश्चोपनिपत्सु, श्रीभारतश्रीविष्णुपुराणादिषु सर्वसम्प्रतिपक्षेषूप-
बृंहणेषु वा । अत्रापि रूपदवाच्यस्य 'गिरिशन्त' इति रूपस्रष्टृत्वं प्रति-
पाद्यते । गिरिशं तनोतीति गिरिशन्त इति हि तद्व्युत्पत्तिः । अतोपि
रोदित्वरुद्रजनको रुद्रः संसाररुद्रावकतया 'आ ब्रह्मस्तम्भपर्यन्ता जगदन्त-

व्यवस्थिताः। प्राणिनः कर्मजनितसंसारवशवर्तिनः । यतस्ततो न ते ध्याने ध्यामिना-
मुपकारकाः, 'कर्मणां परिपाकत्वादाविरिश्वाद्मङ्गलम् । इति मत्वा भिरक्तस्य वासुदेवः
परा गतिः॥', 'संसारार्णवमग्नानां विषयाक्रान्तचेतसाम् । विष्णुपोतं विना नान्य-
त्किञ्चिदस्ति परायण' मित्यादिपूद्बुध्यमाणो नारायण एवेति सिद्धम् । अ-
पिचात्र 'रुद्रो हिरण्यगर्भं जनयामास', 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं' मिति रुद्र-
पदवाच्यस्य हिरण्यगर्भजनकत्वोक्त्या स नारायण एवेत्यभ्युपेत्यम् ;
'परो नारायणो देवस्तस्माज्जातश्चतुर्मुखः', 'महार्णवे शयानोऽभ्यु मां त्वं पूर्वं
मजीजनः', 'पद्मे दिव्येऽर्कसङ्काशे नाभ्यामुत्पाद्य मामपि' इत्याद्युपबृंहणेषु
नारायणस्यैव चतुर्मुखजनकत्वप्रतिपादनात् । 'महान्प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्थैव
प्रवर्तक' इत्यत्रोच्यमानं सत्त्वगुणोन्मेषहेतुत्वमेकमेव रुद्रादिपदबोध्यत्वं
नारायणस्य सुदृढमवगमयति; तस्यैव 'जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधु-
सूदनः । सात्त्विकस्तु विज्ञेयस्त वै मोक्षार्थचिन्तकः' इति मोक्षोपयिकज्ञा-
नविशेषहेतुभूतसत्त्वगुणोन्मेषहेतुभूतकटाक्षशालित्वरूपसत्त्वप्रवर्तकतायाः
प्रतिपादनात् । ब्रह्मरुद्रयोः 'पश्यत्येनं जायमानं ब्रह्मा रुद्रोऽथवा पुनः ।
रजसा तमसा चास्य मानसं समभिष्टुत' मित्यनन्तरमेव रजस्तमोगुणोन्मेष-
हेतुत्वस्यैवोक्तेः । किञ्चात्र 'सहस्रशीर्षःपुरुषः सहस्राक्षस्तदहस्रपा' दि-
त्यादिना पुरुषमुक्तपत्याभिज्ञापनात् 'ह्रींश्च ते लक्ष्मींश्च पत्न्यौ' इति ल-
क्ष्मीपतित्वेन तत्र प्रतिपादितो नारायण एव एतदुपनिषत्प्रधानप्रति-
पाद्य इत्यास्थेयम् । रुद्रश्च नारायणवाची अनन्तशब्दोप्यनन्तश्चा-
मेति अत्र श्रुतः । शिवशब्दश्चात्र मङ्गलवाची सन 'मङ्गलानाथ मङ्गलं'
'न वासुदेवात्परमस्ति मङ्गलम्' इत्यादिषु परममङ्गलास्पदत्वेनाश्रितानां
परममङ्गलहेतुत्वेन च प्रसिद्धं नारायणमाचष्टे ।

नन्विदं सर्वं तदा रमणीयं स्यात्, यदि नारायणशब्दो
रुद्रपरो न स्यात् । स एव नारायणायनं, नारा अयनं
यस्येति वा व्युत्पत्त्या केवलयोगिकस्सन रुद्रमेवाऽऽचष्टाम् ; रुद्र-
शिवशब्दयोरेव योगव्युत्पत्त्या नारायणपरत्वमित्यत्र गमकाभावा-

दिति चेन्न - णत्वस्य महतो वाचकस्य जागरूकत्वात् । 'पूर्व-
पदात्संज्ञायामगः' इति हि स्मृतिः । न हि रुद्रस्य नारायण इति संज्ञा
कचिदुपलभ्यते । तस्मात् णत्वघटितं नारायणपदं 'विष्णुनारायणः-
कृष्ण' इत्यादिकोशबलाद्वासुदेवस्यैव संज्ञेति नान्यशङ्कावकाशः । 'पा-
र्वत्या नारायणीपदवाच्यत्वस्य कोशादिनैव सिद्ध्या नारायणस्य
पत्नी नारायणीति तद्व्युत्पत्त्या नारायणत्वं रुद्रस्य सम्भवतीति तस्यैव
जगत्कारणत्वादिकं वक्तुं युक्त' मित्येतत्तु—'नारायणीपतित्वेन रुद्रो नारा-
यणो यदि । महिषीवल्लभत्वेन राजापि महिषो भवे' दिति पूर्वैरेवोपहसितम् ।
अयमस्याभिप्रायः - रुद्रस्य नारायणपदवाच्यत्वे प्रमाणलेशानुपलभ्य
पार्वत्या नारायणीपदवाच्यत्वमवलम्ब्य तत्साधनं नैव संभक्तीति । नारा-
यणीशब्दे पार्वतीशब्दादाविव व्युत्पत्त्यन्तरस्यैव सम्भवादिति । तस्मा
न्न वैपरीत्यशङ्कावकाश इत्यलमतिचर्चया ॥

अत्र प्रथमेऽध्याये 'पृथगात्मानं प्रेरितारश्च मत्वा जुष्टस्तस्तेनामृत-
मेती'ति श्रूयते । पूर्वपरमात्मनः भ्रामयितृत्वस्य, जीवस्य भ्राम्यमाणत्-
वस्यचोक्त्या तादृशपरमात्मानं तादृशस्वात्मानश्च पार्थक्येन ज्ञात्वा त-
ज्ज्ञानप्रीतेन परमात्मना प्रीतिविषयीकृतस्सन् मुक्तिं प्राप्नोतीति तदर्थः ।
ततश्च प्रेर्यप्रेरकभावलक्षणजीवपरभेदस्य परमार्थत्वमुक्तं भवति ।
परमार्थविषयकज्ञानस्यामृतत्वहेतुत्वासम्भवात् । अनन्तरमन्त्रः 'सं-
स्तुतेतत्क्षरमक्षरश्च व्यक्तव्यक्तं भरते विश्वमीशः । अनीशश्चात्मा वक्षते भोक्तृ-
वाद्ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशे'रिति । व्यक्तं क्षरमित्यचेतनप्रपञ्च उच्यते ।
अव्यक्तमक्षरमिति चेतनरूपः । तदत्र मिथस्संयुक्तमिदं द्वयमीशो विभर्ती ।
न्युक्त्या चिदचिदीश्वरतत्त्वग्रं परस्परविलक्षणं प्रतिपादितं भवति । ए-
'ईश इदं विभर्ति, अनीश आत्मा कर्मफलभोक्तृभावाद्ब्रह्मते । तादृशं देवं ज-
न्या च मुच्यते' इत्युक्त्या ईश्वरत्वानीश्वरत्वाभ्यां वदत्वनित्यमुक्तत्वा-
भ्यां सर्वपाशाश्रयत्वतन्मोचकत्वाभ्याश्च स्वाभाविकजीवपरभेदोपि
अथ 'ज्ञाज्ञो द्वावजावीशनीशावजःश्लोका भोक्तृभोगार्थयुक्ता । अनन्तश्चात्मा वि-

रूपोद्यकर्ता त्वयं यदा विन्दते ब्रह्ममेतत् । क्षरं प्रधानममृतः क्षरं हरः क्षरात्माना-
वीशते देव एकः' इत्यादि । अत्रापि चिदचिदीश्वराणामज्ञत्व-भोग्यत्व-
सर्वज्ञत्वादिभिः परस्परभेदः स्फुट एव । विश्वरूपमिति जगद्धरीरकत्व-
मुच्यते । अनन्त इति 'नान्तं गुणानां गच्छन्ति तेनानन्तोऽयमुच्यते'
इत्युपबृंहणानुसारादसंख्येयकल्याणगुणवत्त्वञ्च । एतन्नयं भोक्तृभो-
ग्येश्वररूपं यदोक्तरीत्या परस्परविलक्षणतया जानाति, तदा ब्रह्मानु-
भववान् भवतीति त्रयमित्यादेरर्थः । एकः परमात्मा, क्षरणशीलं प्रकृ-
तिरूपं वस्तु, अमृतमक्षरं भोगार्थं भोग्यवस्तुहर्तृ चेतनरूपं वस्तु च
सर्वात्मना नियच्छतीति क्षरमित्यादेरर्थः । अत्र पूर्वं चिदचित्तौ
व्युत्पाद्य क्षरात्मानाविति तयोरनुवादात् क्षरं प्रधानमिति वत् अमृ-
ताक्षरं हर इति चेतनव्युत्पादनात् हरशब्दो जीवपरः । नल्लोकेनै-
व अमृताक्षरपदेन व्युत्पादनं शक्यम् । उद्देश्यविधेयभावस्य विभिन्नपदका-
र्यत्वात् । अन्यथा एकप्रसरताभङ्गात् । हरशब्दो यौगिकः । रुद्रगादरणे
तु रुद्रमुखेन सर्वजीवोपलक्षकः ।

यच्चत्र पृथगित्यादेः परेषां व्याख्यानं— 'केन हेतुना नानाधोनिषु
परिवर्तते । तत्राह— पृथगित्यादि । जीवात्मानमीश्वरश्च भेदेन ज्ञात्वा संसारे परि-
वर्तत इत्यर्थः । मुक्तिहेतुमाह— जुष्ट इत्यादिना । ईश्वरेण सेवितदिचरसदान-
न्दाद्वितीयब्रह्मात्मना अहं ब्रह्मास्मीति समाधानं कृत्वैत्यर्थः । तेनेश्वरसेवनादमृतत्व-
मेति' इति— तदसत् । मत्वेत्यन्तस्य 'जुष्टस्ततश्चेनामृतत्वमेती' त्यनेना-
न्वयस्यैव स्वरससिद्धतया निराकाङ्क्षेण 'अस्मिन् हंसो भाग्यते ब्रह्मचक्र'
इति पूर्वणान्वयस्यात्यन्तानुचितत्वात् । संसारी भवतीत्यध्याहारे च त-
स्यैव दोषत्वात् । मत्वेत्युक्तमननस्यैव जुष्टस्तत इति तच्छब्देन परामर्शा-
च्च । त्वन्मते तद्द्वैतार्थं, तत्परामर्शनीयपूर्वोक्तार्थाभावात् । प्रमाणान्तरवि-
रोधाच्च । 'समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नः अनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं
यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोक' इति स्वस्मादन्यत्वे-
नेश्वरज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वोक्तेः । अत्रापि 'भोक्ता भोग्यं प्रेरितारब्ध

मत्वे ' ति तत्त्वत्रयभेदज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वं श्रूयते । अत्र
 भोक्तृत्वाद्याकारपुरस्कारेण तत्त्वत्रयोपादानात् मत्वेति मननं भेद-
 विषयमिति सुव्यक्तम् । त्रिविधमित्युक्तेऽपि । नह्यत्र पूर्वत्र परत्र
 वा संसारकथनाभावादीदृशकुसृतिफलपनावकाशः । प्रत्युत ब्रह्ममिति
 मुक्तेरेव फलतया कथनाच्च । सर्वज्ञात् भोक्तृभोग्यप्रेषित्वरूपं परस्पर-
 विलक्षणं ज्ञात्वा ब्रह्म भवतीति तदर्थः । किञ्चनात्र आमूलाग्रं पुनःपुन-
 र्बहुभिः प्रकारैश्चिदचिदीश्वरतत्त्वत्रयभेदस्यैवाऽऽदरेणाभ्यसनाद्भेदस्य
 पारमार्थिकत्व एव श्रुत्यभिमतिरिति तादृशभेदज्ञानस्य संसारहेतुत्व-
 वर्णनं साहसमेव । ' तेन जुष्ट' इत्युक्ते 'चित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्माऽहं ब्रह्मा-
 स्मीति समाधानं कृत्वा ' इत्यर्थः केनोपायेन सम्पादित इति न विद्यः ।
 किञ्च तेनेति तत्पदमीश्वरपरं ब्रह्मपरं वा; आद्ये चित्सदानन्देत्यादि-
 विवरणानुपपत्तिः । द्वितीये तेनेश्वरेणेति विवरणानुपपत्तिः । ' ईश्वर-
 सेवनादमृतत्वमेती ' त्यप्यसाधु । निर्गुणब्रह्मज्ञानाद्धि मुक्तिस्तन्मते । से-
 वित इति जुष्टपदविवरणमप्यसङ्गतम् । नहीश्वरोऽधिकारिणं सेवते
 तथा सेवयाऽधिकारिणो मुक्तिर्वा । ' न च वाच्यं ' तेने ' ति तत्पदं निर्वि-
 शेषब्रह्मपरम् । तृतीया चाभेदे । तदमिश्रश्च सेवाविषयीभूतस्सेवक एव । से-
 च अहं ब्रह्मास्मीत्येवं समाधिरूपा । ततश्च चित्सदानन्देत्याद्युक्तार्थलाभ' इति ।
 अस्याशब्दार्थत्वात् ; निर्विशेषब्रह्मणो उपामाणिकत्वात् ; सगुणेश्वर-
 स्यैवात्र प्रकृतत्वात् ; अहं ब्रह्मास्मीत्यनुसन्धानस्य भेदप्रतिपादकत्व-
 प्रमाणानुरोधेन भेदगर्भत्वस्यैवावश्यकत्वात् ; ' ईश्वरसेवनान्मुक्ति ' ति
 स्वोक्तिविरोधाच्च । ' तेनाधिकारिणा सेवित ईश्वर इति पृथग्वाक्यम् । अ-
 तत्त्वमेतीत्यत्र सेवक इति कर्त्रण्याहार ' इत्यप्यसङ्गतम् । वाक्यभेदायोगात्
 तेनेश्वरेणेति विवरणविरोधान्, ईश्वरसेवनस्य तन्मते मुक्तिहेतुत्वा-
 सम्भवाच्च । ततो जीवेश्वरभेदात् जुषधातोस्सेवनवत्प्रीतावपि स्मरण-
 त्परमात्मप्रीतिविषयस्सन्मुक्तिमेतीत्येवार्थ इति पूर्वार्थेन जीवस्य संसा-

अमणमुत्तरार्धेन जीविपरभेदज्ञानेन तच्चिदृच्छिदच प्रतिपाद्यत
इत्ययमेव स्वरसः पन्थाः ।

यत्स्वत्र भेददर्शनस्य संसारहेतुत्वे 'य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं
भवतीति । तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशते, आत्माः ह्येषां स भवति, अथ योऽन्या
देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति, न स वेद । यथा पशुरेवं स देवाना'मिति
बृहदारण्यकवाक्यं प्रमाणतयोपन्यस्तं, तन्न, पारमार्थिकभेदप्रतिपादक-
प्रमाणसहस्रानुगुण्यात् ऐक्यस्वरूपविवेचकशास्त्रानुरोधाद्योक्तवाक्यस्या
ग्रामाणिकभेदविशेषैक्यविशेषज्ञानयोरेव संसारमोक्षहेतुत्वप्रतिपादनपर-
त्ताया आश्रयणीयत्वात् । तत्र भेदप्रतिपादकप्रमाणजातं नेदानीं
विशिष्य प्रदर्शनीयं, सर्ववेदान्तानामपि प्रायशस्तादृशवाक्यमचुरत्वात् ।
यत्रयत्र जीवब्रह्मणोर्मुक्त्यैक्यं श्रुतं, तत्र सर्वत्र स्वरूपैक्यं न तदर्थः,
अपितु वास्तवभेदान्निरोधैक्यविशेष एवेत्येतदपि श्रुत्यैव सिद्धम् ।
'तस्मिन्नेव यजमानास्तेन्यवघन इव लीयन्ति, एषा वै ब्रह्मेकता नाम, अत्र हि
सर्वे कामास्समाहिताः' इति हि 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती' त्यादिवाक्यमति-
पादितमुक्तिकालिकैक्यविषया श्रुतिः । उपासनाङ्गभूतं यज्ञादिकं कुर्वा-
णा उदके प्रक्षिप्तलवणखण्ड इव परमात्मनि लीयन्ते । इदमेव 'ब्रह्मैव
भवती' त्यादिपूक्त्यैक्यमिति तदर्थः । अत्रोदकलवणवृष्टान्तस्वारस्या-
जीविपरयोर्मुक्तिकालेऽपि स्वाभाविकभेदोस्तीति प्रतिपादितं भवति ।
एतच्छ्रुतिवाक्यतात्पर्यं परपक्षनिराकृतौ (पु०. ६१ - ६२) द्रष्टव्यम् ।
तथाच 'तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मी' त्यादेरयमर्थः । एत-
स्मिन्नपि काले, तदिदं ब्रह्माहमस्मि, सर्वात्मकब्रह्मात्मकोहमस्मीत्येवं
योयो वेद, स सर्वोपीदं सर्वं भवति, एतत्सर्वात्मकब्रह्मपर्यन्ताविर्भाव-
वान् भवतीति । अयमेवचार्थ आश्रयणीयः । प्रकरणेस्मिन् 'ब्रह्म वा
इदमप्र भासीत् । तदात्मानमेवावैदहं ब्रह्मास्मीति । तस्मात्तत्सर्वमभवत् । तद्योयो
देवानां प्रत्यवुच्यत स एव तदभवत् । तद्यर्षीणां, तथा मनुष्याणां, तद्भैतत्पश्यन्
ऋषिर्नामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यभेत्री' ति । अत्रोपास्यान्तरगून्यमत-

एव परमोपास्यं ब्रह्म सर्वमभवदिति प्रतिपाद्य 'तद्योप' इत्यादिना ए
मुपास्यान्तरशून्यं ब्रह्म जानतस्सर्वैकात्म्यसाक्षात्काररूपं फलमुच्यते ।
अवेदहं ब्रह्मास्मीत्यत्र ब्रह्मपदं परमात्ममात्रपरम् । 'वेदाहं ब्रह्मास्मी'
त्यत्र ब्रह्मपदं तु ब्रह्मात्मकपरम् । शरीरवाचकशब्दस्य शरीरिपर्यन्तत्वं
वच्छरीरिवाचकशब्दस्य तद्वाच्यं प्रति शरीरभूतवस्तुपरत्वस्यापि सु
ख्यत्वं तत्रतत्र सयुक्तिकं स्थापितं पूर्वाचार्यैः । अस्तु वा अवैरूप्या
सर्वत्र ब्रह्मपदं परमात्मपरमेव ! अहंशब्द एवत्वन्तर्यामिपर्यन्ते मुख्य
तम इति स्थितं भाष्यादिषु । अत्र 'अहं ब्रह्मास्मी' त्युक्तोपासनस्य जी
वपरैक्यविषयत्वं 'इदं सर्वं भवती' त्युक्तफलस्य सर्वतादात्म्यरूपत्वव
द्दि परेणाश्रयणीयम् । तच्चानुपपन्नम् । 'योयः प्रत्यबुध्यत, स तदभव
दिति सर्वभावस्य ज्ञानफलत्वावगमात्, सर्वतादात्म्यस्य पूर्वमेव विद्यमान
नस्य फलत्वायोगात् । तत्साक्षात्कारस्य फलत्वमपि न संभवति, व
त्त्वज्ञानकाले ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य तत्त्वतोऽभावात्तत्तादात्म्यसाक्षात्कारस्य
दुर्वचत्वात् । एवं वामदेवनिषेप्यनुसन्धेयम् । किञ्चात्र यथा ब्रह्म स
र्वमभवत् तथा देवादिरिति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावकथनात् ब्रह्मजीव
योर्भेदस्सिद्धः । 'योयो देवानां, तथर्षाणां, तथामनुष्याणां'मिति प्रत्ये
कमुक्तिकथनादेकजीववादोपि निरस्तः । एवं ब्रह्मणः अहं ब्रह्मास्मी
ति ज्ञानवत्त्वे सगुणत्वापत्तिः । तदभावे सर्वभावस्यापि तथैवाभावात्
दृष्टान्तासिद्धिः । ब्रह्म सर्वमभवदित्यस्य सर्वं निवृत्तमित्यर्थे तु जी
वानामपि निवृत्ततया केनोपासनं कर्तव्यमुपर्युच्यते । अतोऽत्र भवन्तो
वाक्यार्थो दुर्निरूपः । 'आत्मानमेवावै' दित्येतद्ब्रह्मणो वेद्यान्तरनिषेधपरं
न तु स्वस्य वेद्यत्वविधिपरम् ; अवाप्तसमस्तकामस्य ब्रह्मणो यत्किञ्चि
त्फलार्थमुपासनस्यैवासम्भवात् । ब्रह्मणस्सर्वभावस्य स्वाभाविकसर्व
न्तर्यामित्वानुभवरूपस्य यत्किञ्चिदुपासनफलत्वायोगाच्च । ततश्च
किं वस्तुपास्यं सर्वमभवदिति प्रश्ने 'ब्रह्मण उपास्यं न किञ्चिदस्त्वन्तरमाति
तत्सर्वभावश्च नोपासनफलम् ; अपितु स्वामाधिक एव' त्यभिप्रायेण 'तद'

त्मानमेवावैत्, तस्मात्तत्सर्वमभव' दित्युत्तरमुच्यते । भवद्विरपि ब्रह्मोपा-
स्यकिञ्चिद्वस्तुनिषेध एव वाक्यतात्पर्यमेष्टव्यम् । एवं ब्रह्मान्तर्यामिक-
स्वात्मविदामृषीणां मनुष्याणाञ्च सामान्यतः सर्वात्मकत्वं फलमुक्त्वा
व्यक्तिविशेषे तदाह - 'तद्वैत' दित्यादिना । तदेतद्वृत्त्युपासीनो वा-
मदेवो 'मदात्मैव मन्वादीनामात्मे' ति प्रतिपेदे, मन्वादिना सर्वेण स्वस्यै-
कात्म्यं साक्षात्कृतवानिति तदर्थः । अत्र 'अहं मनुः सूर्यः' इति पद-
त्रयं तत्तच्छरीरकपरमात्मपरं वेदितव्यम् । ब्रह्मात्मकस्वात्मविदां निरु-
क्तसाक्षात्कारादिकमुक्त्वा अनीदृशामनर्थमाह । अथ पोऽन्या' मित्यादिना ।
यः पुमान् धारकत्वनियन्तृत्वादिना धर्मेणाऽऽत्मतया स्वस्मादत्यन्तवि-
लक्षणां परमात्मरूपां देवतां 'असौ अन्यः धारकत्वनियन्तृत्वादिनाऽऽप्त-
भूतादन्यः । अहञ्च धार्यत्वनियाम्यत्वादिना तच्छरीरभूतादन्य' इत्येवमुपास्ते,
सोऽज्ञो देवकिङ्करो भवतीति तदर्थः । 'असावन्यः अहमन्यः' इत्येवरूपेण
यो देवतामुपास्ते इत्येतावन्मात्रेणापि देवतोपासनस्यान्यत्वप्रकारक-
त्वसिद्ध्या 'अन्या' मिति देवताया अन्यत्वविशेषणं वस्तुतो विद्यमा-
नान्यत्वानुवादरूपमेवेत्यास्थेयम् । तस्य विधेयविशेषणत्वे वैयर्थ्यं
स्फुटमेव । 'अन्यां देवता' मिति वचनशैल्याप्यनुवादरूपत्वमेवास्य प्र-
तीयते । अथ यो देवतामन्यामिति हि तदा भाव्यम् । ततश्च भृत्यादिः
केवलस्वामिभूतं राजादिकं कस्मैचित्फलाय 'सोऽयं कोपि, अहमपि स्व-
तन्त्रः कश्चने'त्यनुसन्दधानो यथोपास्ते, तथोपासने न मुक्तिसिद्ध्येत्,
तादृशोपासनस्यायथार्थविषयकत्वादिति निर्गलितार्थः । इत्थञ्चानेन
प्रकरणेन स्वस्य ब्रह्मापृथक्सिद्धप्रकारत्वरूपप्रह्लाद्व्यविशेषविषयकज्ञान-
स्य तत्साक्षात्काररूपमुक्तिः फलम् । स्वस्य ब्रह्मणश्चापृथक्सिद्धप्रका-
रप्रकारि शरीरात्मभावानादरेण, केवलाग्नीन्द्रादिदेवतान्तरोपासनवत्क्रि-
यमाणस्य केवलभेदगर्भस्य अत एव भेदविशेषविषयकस्य परमात्म-
ज्ञानस्य संसारहेतुत्वञ्चोच्यते । न तु जीवपरैक्योपासनादीनि सिद्धम् ।
यथात्र 'पश्यत्यात्मानमन्यं तु यावद्वै परमात्मनः । तावत्संभ्राम्यते ज-

श्रुमोहितो निजकर्मणा । संक्षीणाशेषकर्मा तु परं ब्रह्म प्रपश्यति ' इति भेदा-
 भेदज्ञानयोस्संसारमोक्षहेतुत्वे श्रीविष्णुधर्मवचनमुपन्यस्तं, तदपि न
 स्वाभिमतसाधकं, ' निर्दोषं हि समं ब्रह्मे ' त्यादि प्रमाणेन परिशुद्धजीव-
 स्वरूपस्य अपहृतयामत्वादिभिः परमात्मनात्यन्तसाम्यस्य प्रतिपादि-
 तत्वेन परमात्मविसदृशत्वेनात्मज्ञानस्य बन्धहेतुत्वम् उक्तैर्धर्मैः परमात्मा-
 त्यन्तसदृशत्वेनात्मज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वञ्च ह्यत्रोच्यत इति । जीवपराभे-
 दस्य ' परमात्मात्मनोर्योगः परमार्थ इतीत्येते । मिथ्येतत्, अन्यद्द्रव्यं हि नैति
 तद्रूपतां यत् ' इत्यादिशास्त्रैर्निषिद्धत्वात् । यत्त्वत्र, तद्रूपतां नैतीति
 यत्, तन्मिथ्येति योजनं, तन्न, ' यत् ' इति पञ्चम्यनन्वयात् । यदि-
 ति हि तदा भाव्यम् । इष्यत इत्यनेन पूर्वार्द्धोक्तस्य परमतत्वसूचनेन
 तस्यैव निषेध्यत्वेनाभ्युपगन्तव्यत्वाच्च । एतच्छब्दस्य वक्ष्यमाणपर-
 त्वापेक्षया, उक्तपरत्वस्यैव स्वरसत्वाच्च । अत्रापि वचने ' संक्षीणाशेष-
 कर्माति ' ति परब्रह्मसाम्यप्रजोजकमेव मुक्तबन्धत्वमाह । निर्दोषं समं
 ब्रह्मेतिष्टुक्तम् । अत इदं वचनमस्मदनुकूलमेवेति सिद्धम् ।

यत्तु कस्यचित् ' पृथगात्मानं ' मित्यादं व्याख्यानं ' पृथक्-संसा-
 चक्रादन्यरूपमात्मानं सर्वप्रियतमं प्रत्यभूतं, प्रेरितारब्ध - प्रवर्तयितारमीश्वरमे-
 मत्वा ततस्ताश्चात्कारात्तेनेश्वरेण जुष्टः स्वामाभेदेन परमां प्रीतिं नीतिं
 ऽभ्युत्थं गच्छती ' ति, तदप्येतेन निरस्तम् । जीवेश्वराभेदस्य बहु-
 शास्त्रनिषिद्धत्वात् । ' पृथगात्मानं प्रेरितारब्ध मत्वे ' त्युक्तौ पृथक्पदस्य
 मत्वेत्युक्तमननक्रियाप्रकारभूतपृथक्कोपस्थापकत्वस्यैव स्वारसिकत्वात्
 स्वरसत आत्मप्रेरयित्रोः परस्परभेदस्यैव पृथक्पदेन प्रतीत्या तस्य संसा-
 चक्रादिप्रतियोगिकत्ववर्णनायोगात् । चकारस्य एवकारार्थकत्वायो-
 गात् । निर्विशेषब्रह्मव्यतिरिक्तजीवतुल्ययोगक्षमप्रेरकेश्वरमननेन मुक्त-
 सम्भवाच्च । यदप्यन्यस्य व्याख्यानं ' पृथक् - संघातान्निभं, प्रत्येक-
 भिन्नमात्मानं, एवमेव तस्मादेव भिन्नमीश्वरश्च मत्वे ' ति, तत्तस्यैव प्रतिकूल-
 जीवेश्वरभेदस्य सुप्रतिष्ठितत्वात् । आत्मानमीश्वरञ्च संघातान्नि-

मत्वेत्युक्तौ जीवेश्वरभेदस्य चकारदचहस्तावलम्बनतया साम्राज्यात् ।
पृथक्पदव्याख्यानास्वारस्यमवस्थितम् ।

यत्त्वरस्य कस्यचिद्व्याख्यानं 'महाकाशस्थानीयपरमात्मनस्सका-
शात् घटाकाशस्थानीयमात्मानं स्वत एव भिन्नं भवति, प्रतिबिम्बस्थानीयादात्मन-
स्सकाशाद्विम्बस्थानीयं परमात्मानञ्च परमार्थतो भिन्नं भवति संसारचक्रे परिभ्रमती'
ति-तदप्यस्य प्रमेयशरीरस्य निष्प्रमाणत्वात् पूर्वाद्धेनान्वये दोषाणामु-
क्तत्वाच्च निरस्तं वेदितव्यम् । तस्मात् पृथगात्मानमित्यादेर्यथोक्त
एवार्थ इति विपश्चितो विदां कुर्वन्तु ॥

यदपि - संयुक्तमित्यादेर्विवरणम् 'ईश्वरः क्षरमक्षरञ्च संयुक्तं विभर्ति,
अनीश्वर आत्मा वक्ष्यते इत्ययं भेद औपाधिकः । निरूपाधिकमीश्वरं ज्ञात्वा मु-
च्यते' इति - तत्र, निरूपाधिकभेदस्यैव स्वरसतः प्रतीतेः । 'क्षरस्त-
र्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः.... विभर्त्यव्यय ईश्वर'
इत्युपबृंहणानुरोधेन भेदस्य स्वाभाविकत्वस्यैवाश्रयणीयत्वाच्च । न
हि तत्र भेदोपाधिकत्वं प्रतिपत्तुं शक्यम् 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्य' इत्यन्यत्व-
मुक्त्वा 'यो लोकत्रय' मित्यादिना तदुपपादनात् । भर्तव्याञ्जर्तुं निया-
म्यान्नियन्तु व्याप्याद्व्यापकमत्यन्तभिन्नमेष्टव्यमिति हि 'य' इत्यादे-
स्तात्पर्यम् । अत्र 'आकाशमेकं ही'त्यादिचचनोपादानमप्यसङ्गतम् । उभय-
सामञ्जस्यादेव 'मिति सूत्रकारैरेव तस्य तदभिमतार्थकत्वस्य निराकृत-
त्वात् । वक्ष्यते चैतत्तृतीये सूत्रभागे इत्यलम् ।

यदपि 'ज्ञाज्ञा' वित्यादेर्व्याख्यानं 'जीवेश्वरयोरजत्वमविकृतस्य
ब्रह्मण एव तद्रूपेणावस्थानात् । भोक्तृभोग्यलक्षणः प्रपञ्चो यदि सिद्ध्येतदा उक्ते-
श्वरत्वानीश्वरत्वसर्वज्ञत्वाज्ञत्वादिव्यवहारसिद्ध्येत् । नष्टद्वैतवादे सोऽस्ति । कूट-
स्थापरिणाम्यद्वितीयब्रह्मणो वस्तुतः प्रपञ्चरूपत्वायोगात् । भोक्त्रादिप्रपञ्चहेतोरन्यस्य
कस्यचिदभावात् । भावेऽद्वैतहानिप्रसङ्गादित्यन्नाह अजामिति । अज्ञा-माया, भैव
प्रपञ्चादिरूपेण परिणमते । तस्या अवस्तुत्वेन नाद्वैतभङ्ग इति भावः । यतो मायेव
भोक्त्रादिरूपा, ततस्तदारब्धस्य प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वेनात्मा अनन्तः देशकालवस्तु-

परिच्छेदरहित एव भवति । चकारोऽवधारणार्थः । विश्वमस्यैव रूपमिति विश्वरूपः । वाचारम्भणग्यायेन रूपविषयतिरेकेण रूपाभावादपि आत्मन अनित्यं सिद्धमिति भावः । त्रयं — भोक्तृभोग्येश्वरात्मकं यदा ब्रह्म विन्दते = मार्यत्मकत्वेनाधिष्ठानभूत ब्रह्मव्यतिरेकेण नास्तीति जानाति, तदा मुच्यत इति त्रयमित्यादेरर्थः । पूर्वं संयुक्तमेतदित्यादिना जीवेश्वरविभागप्रदर्शनपूर्वकं तदज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वमुक्तम् । इदानीं क्षरं प्रधानमित्यादिना प्रधानेश्वरवैलक्षण्यप्रदर्शनपूर्वकं तद्विज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वमुच्यते । अयिद्यादेर्हरणात्परमेश्वरो हरः । अमृतञ्च तदक्षरञ्चामृताक्षरम् । अमृतं ब्रह्मेश्वर इत्यर्थः । सः क्षरात्मानौ प्रधानपुरुषाबीष्टे, देव एकश्चित्सदानन्दाद्वितीयः परमात्मा । तस्य परमात्मनोऽभिध्यानात् जीवानां परमात्मसंयोजनात्, अहं ब्रह्मास्मीति तत्त्वभावात्, भूषश्चसकृत्, अन्ते — प्रारम्भकमन्ति, स्वात्मज्ञानोदयवेळ्यां वा सुखदुःखमोहात्मकाशेषप्रपञ्चरूपमायानिवृत्तिरिति 'तस्याभिध्यानादित्याद्यर्थ' इति —

तदपि न; जीवेश्वरयोर्मायायाश्चाविशेषेणाजत्वे ध्रूयमाणे 'ब्रह्मण एव जीवेश्वररूपेणावस्थानात्तयोरजत्वं, मायायास्तु तथा ने'ति वैषम्यवर्णनस्य निर्युक्तिकत्वात् । तस्याः ब्रह्मात्मकत्वं प्रमाणविरुद्धमिति चेत्तुल्यम् । 'प्रकृतिं पुरुषञ्चैव विध्यनादी उभावपि' इत्येवं प्रकृतेरिवावरपुरुषस्यापि स्वातन्त्र्येणैवानादित्वप्रतिपादनात् । ब्रह्मातिरिक्तस्येश्वरस्य शक्तिविपाणायमानत्वाच्च । 'परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् । पुरुषः शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् । आहुस्त्वामृषयस्सर्वे देवार्विनारदस्तथा । असितो देवलो व्यासस्सर्वयज्ञैव ब्रवीषि मे' इति भगवद्गीतावचनेन सकलकल्याणगुणविशिष्टस्य सर्वजगन्निधिमनैश्वर्ययुक्तस्य परमात्मन एव परब्रह्मताया नारदाद्यनेकमहर्ष्याभिमतत्वप्रदर्शनात् । सकलेतरविसर्जनीयतीर्थभगवदसाधारणश्रोतृनिरतिशयानन्दजनकबहुविधकल्याणगुणयुक्तं तदंश्वर्यञ्च श्रुत्वा हर्षजुन एवमुवाच । न तु 'मय्येव सर्वमिदमप्यस्तम्' अतो मद्व्यतिरिक्तं किमपि नास्ती'ति भगवन्मुखान्निर्विशेषशुद्धचैतन्यं भूत्वा । 'एतां विभूतिं योगञ्च मम यो वेत्ति तत्त्वत' इत्यादि हि पूर्वप्रकृतम्

एवंजातीयकानि बह्व्युपवृंहणवचनानि वेदितव्यानि । अतो जी-
ववदीश्वरस्य ब्रह्मापेक्षया भेदवर्णनमतिसाहसमेव । अत्र अजापदमवि-
द्याऽज्ञानादिशब्दानिर्वचनीयमायापरमित्येतदप्यसङ्गतं, तादृशवस्तुन
एवाप्रामाणिकत्वात् । 'हायजो, एका हाजा' इति नित्यवस्तुत्रयस्य, स-
र्वज्ञत्वासर्वज्ञत्वभोगरूपप्रयोजनसम्पादकत्वरूपैस्तत्तदसाधारणैर्धर्मैः पर-
स्परवैलक्षण्यप्रतिपादनैदम्पर्ये स्वरसतः प्रतीयमाने तदपह्वने ज्ञत्वा-
ज्ञत्वादि विलक्षणव्यवहारसिद्धिमूलभूतभोक्तृभोग्यादिलक्षणमिध्याभूत-
प्रपञ्चसिद्धिहेतुभूततादृशमायाऽस्तित्वप्रतिपादनपरतया अजाद्येकेत्यादे-
रवतरणमनुपपन्नं प्रमाणविधुरं प्रकरणविरुद्धञ्च । न हि भवताऽद्याप्यत्र
प्रमाणशकलमुपलब्धम् । सर्वत्रैवमेवात्यन्तास्तिष्ठगत्यैव त्वदभिमतस्य सं-
पादनीयत्वात्; तथैव सम्पादितत्वाच्च । एवं अजाद्येकेत्यादेरनन्तश्चात्मे-
त्युक्तात्मानन्त्योपपादकत्ववर्णनमप्यस्वरसमसङ्गतञ्च । अत्रोपात्ताजाया
मिध्यात्वस्यात्र केनापि पदेनावोधनात् । निष्प्रमाणप्रकृतिमिध्यात्वा-
ङ्गीकारेऽपि, अजाहीति हिशब्दस्य हेतुपरत्वाश्रयणेऽपि नाजागतमिध्या-
त्वस्य हेतुत्वं सिद्धयेत् ; तस्य पदेनानुपस्थितेः । हिशब्दस्य
हेतुपरत्वनिर्वन्धे यस्माज्जीवभोगसम्पादिनी प्रकृतिर्विद्यते तस्मा-
द्ब्रह्मतुल्यस्य शुद्धस्य जीवस्वरूपस्याज्ञत्वादिकं सम्भवतीत्ययमेवार्थोऽ-
वाधितत्वात् 'अनीशया शोचती'त्यादिप्रमाणानुगुण्याच्चाश्रयणीयः; न
तु प्रकृतेर्मिध्यात्वात्प्रमत्तसम्भनः; तत एव नाद्वैतहानिरित्यादिः । त्रिविधपरि-
च्छेदराहित्यान्तर्गतं वस्तुपरिच्छेदराहित्यं वस्त्वन्तरराहित्यरूपमित्ये-
तदपि स्वकल्पितमेव, अनन्तरश्रुतविश्वरूपपदविरोधात् । स्पष्टञ्चेदं पर-
पक्षनिराकृतौ (पु. १५९-१६२) । विश्वमस्य रूपमिति विश्वरूपपदं वि-
शुद्धतैव विश्वरूपपदस्य विश्वराहित्यपरत्ववर्णनमप्यद्भुतम् ; रूपरूपि-
णोर्भेदस्यैव तेन प्रतिपादनात् । पीताम्बरो हरि रित्यत्र पीताम्ब-
रपदस्य दिगम्बरत्वपरत्ववर्णनमिवेदमिति । वाचारम्भणमित्यादेः कार्य-
मिध्यात्वपरत्वन्तु पूर्वमेवान्मूलितम् । अयं यदे त्यादेर्ब्रह्मव्यतिरेकेण अयं

नास्तीति यदा जानातीत्यर्थवर्णनमपि हेयम् । न हि त्रयं ब्रह्म ति
 न्दत इत्युक्तौ ब्रह्मव्यतिरेकेण नास्तीति सिद्ध्येत् । 'तदा मुप्यत' इत्यु
 ध्याहारप्रसङ्गश्च । अस्माकं त्वनुक्तमपि भवतीत्येतद्विद्यत एव; 'अस्ति
 भवन्तीपरः प्रथमपुरुषेऽप्रयुज्यमानोप्यस्ती' ति न्यायान् । यत्त्ववतरणं
 प्रधानमित्यादेः, जीवेश्वरविभागज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वं पूर्वमुक्तम् । प्रधानेश्वरवि
 भागज्ञानस्य तद्धेतुत्वमिदानीमुच्यत' इति । तदेतद्भेदवादानुकूलं वा
 अभेदवादानुकूलं वेति मध्यस्थाः परामृशन्तु । देव एक इत्यस्य वि
 त्सदानन्दाद्वितीय 'इति विवरणमपि विरुद्धम् । ईशत इति तस्य सर्व
 नियन्तृत्वोक्त्या नियाम्यसर्वप्रपञ्चवैशिष्ट्यस्यैव प्रतीतेः । देवपदे
 क्रीडादिरूपवद्बर्हस्पतीतिश्च । तत्त्वभावादित्यस्य अहं ब्रह्मास्मीति तत्त्वभावा
 दिति विवरणमपि जीवपरैक्यायोगादेव निरस्तम् । अतस्तत्त्वस्य भाव
 आधिर्भाव इत्येव व्याख्येयम् । विद्यमायेत्यत्र मायापदमपि विविध
 इत्यर्थप्रपञ्चसृष्टिहेतुभूतां ब्रह्मवत्सत्यां प्रकृतिमाचष्ट इत्येतदप्यन्यत्र स्था
 पितम् । अन्ते इत्यस्य 'स्वात्मज्ञानोदयवेळायामिति विवरणमप्यसङ्गतम्
 ज्ञानोदयमात्रेण विश्वनिवृत्तेरदर्शनात् । जीवन्मुक्तः प्रमाणशून्यत्वादि
 ना निरस्तत्वाच्च । अतः प्रारब्धकर्मावसाने उपासको बन्धान्मुक्त
 इत्येव तदर्थः, तस्य तावदेव चिरमिति वत् इति ।

यत्त्वत्र 'उद्गीतमेतत्परमं तु ब्रह्म तस्मिन्स्वयं सुप्रतिष्ठाधारे
 त्यस्य व्याख्यानम् - 'भोक्तृभोग्यप्रेरितरूपं त्रयं ब्रह्माणि प्रतिदि
 रज्ज्वामिव सर्प' इति तदप्यनुपपन्नम्; ब्रह्मातिरिक्तस्य प्रेरक
 गगनारविन्दसोदरत्वस्योक्तत्वात् । प्रतिष्ठितशब्दस्याध्यस्तवाचकत्वं
 सम्भवात् । अध्यासादेर्निष्प्रमाणकत्वस्यासक्तदुक्तत्वाच्च । तस्मात्प्रकृतं
 पुरुषकालरूपं त्रयं ब्रह्मण्याश्रितमित्येव तदर्थो वाच्यः । 'यः कारणं
 निखिलमि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येक' इति पूर्व कालाधिष्ठातृत्वस्य
 क्ततयाऽत्र तृतीयत्वेन स एव ब्राह्मः । कालस्यापि परमात्मायत्त
 रूपस्थितिप्रवृत्तिकत्वं हि तत्रोक्तम् । अत्रापि तदेवोच्यत इति युक्तं ।

तिपत्तुम् । किञ्चात्र बहुभिर्दृष्टान्तैरत्यादरेण जीवात्मनि परमात्मा वर्तत
इत्युपपादनात् स्फुटतरो जीवपरभेदः । 'आत्मानमराणि कृत्वा प्र-
णवञ्चोत्तराराणिम् । ध्याननिर्मथनाभ्यासादेवं पश्येभिर्गूढवत् ॥' 'तिलेषु तैलं
दधनीत्र सर्पिरापस्त्रोतस्वरणीषु चाग्निः । एवमात्माऽत्मनि गृह्यतेऽसौ सत्येनैनं
तपसा योऽनुपश्यति' इति । अत्र आत्माऽऽत्मनीति तिलतैलादिवद्भेदो-
च्यते । नच प्रणवेन देह इत्युपक्रमानुसारात्सप्तम्यन्तमात्मपदं देह-
परमिति शङ्क्यम् । तस्याप्युपक्रमे आत्मसंस्थमित्यात्मवार्तिस्त्वोक्तेः । एकं
देहपदमादाय आत्मसंस्थं, आत्मानमराणि, आत्मनि गृह्यते इत्यात्मपदत्रयस्य
देहलक्षकत्वाश्रयणापेक्षया देहपदस्य शरीरपरत्वाग्रहाणेनैव परमात्म-
शरीरभूतजीवपरत्वाश्रयणस्यैव न्याय्यत्वात् । यस्यामा शरीरमिति हि
श्रुतिः । किञ्चात्र सर्वव्यापिनमात्मानमित्युच्यमानमात्मनस्सर्वव्यापित्व-
मेकमेव सर्वं परपक्षं निराकर्तुमलम् । व्याप्तेर्व्याप्यसर्वप्रपञ्चसापेक्षत्वं ।
तस्यात्र सर्वपदेन कण्ठत उक्तेश्च । नात्र तस्य मिथ्यात्वमाघ्रातमपि ।
ईदृशस्य सविशेषस्येश्वरस्यैव तद्व्यति क्रमत्वोक्त्या ब्रह्मेश्वरभेदोपि
निरस्त इत्यलम् । तस्मात्प्रथमोऽयमध्यायस्सर्वथा परपक्षमतिकूलोऽ-
स्मत्पक्षालुकूलश्चेति सिद्धम् ॥ १४ ॥

अथास्यामेवाध्यायान्तरेण प्रतिपादिताविचदचिदीश्वराणां स्वा-
भाविकभेदाः केचनोद्धृत्य प्रदर्श्यन्ते । तद्वाऽऽत्मतत्त्वं प्रसमीक्ष्य देही एकः
कृतार्थो भवते वीतशोक इति जीवपरभेदस्स्फुटं प्रतीयते । अनन्तरमेव
'यदात्मतत्त्वेन तु ब्रह्मतत्त्वं' मिति ब्रह्मतत्त्वात्मतत्त्वे भिन्ने उपात्ते । 'सर्वान्
लोकानीशत ईशनीभिः .... य एतद्विदुरमुतास्ते भवन्ती' ति जगन्नियमन-
समर्थाभिर्ज्ञानबलक्रियाशक्तिभिस्सर्वान् लोकानीष्टे सर्वेश्वरः । एतद्विज्ञाना-
ज्जीवा म्रुच्यन्त इत्युच्यते । 'द्यावाभूमी जनयन्द्देव एकः । यो देवानां प्रभ-
वश्चोद्भवश्च विश्वाधिक' इति चेतनाचेतनात्मकपञ्चजनकत्वं तस्मादधिक-
त्वञ्चोच्यते । परमात्परं नापरमस्ति किञ्चिदिति सर्वस्मात्परत्वं सविशे-
यस्य परमात्मन एवोच्यते, न निर्विशेषस्य ! तस्यैव 'वृक्ष इव सन्धो

दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं' मिति सर्वजगद्व्यापकत्वोक्तेः । ने-
 नेति परात्परस्यैव परामर्शात् । न हि निर्विशेषं जगद्व्यापीति वक्तुं श-
 क्यम् ; जगद्रूपविशेषाभावात् । 'ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामय' मिति
 नन्तरोक्तमपि न सविशेषात्परस्य कस्यचिन्निर्विशेषस्य सत्तां प्रतिपाद-
 पितुमलम् ; 'य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ती'त्युत्तरतरस्यैव वेदनविपर-
 त्वोक्तेः । न हि शुद्धं ज्ञानविषयस्तद्व्यति । तथासति घटादिवज्जड-
 प्रसङ्गात् । सर्वोत्कृष्टत्वेन पूर्वनिरूपितस्य परमात्मन एव, 'सर्वान्
 शिरोमीवस्सर्वभूतगुहाशयः । सर्वव्यापी स भगवान्' 'सदा जनानां हृदये
 निविष्टः' 'सर्वस्य प्रमुमीशानम्' 'यशी सर्वस्य लोकस्य स्थावरस्य चरस्य च'
 त्यादिभिरुपरितनैर्वाक्यैर्वहुप्रकारविशेषवत्त्वप्रतिपादनाच्च । नच वा-
 मेभिरर्वाचीनं ब्रह्मैव प्रतिपाद्यत इति — सर्वोत्कृष्टवस्तुप्रतिपादनान्न-
 ततो निकृष्टस्य वस्तुनः पुनः पुनः प्रतिपादनासङ्गतेः । अतोऽत्र पर-
 रणे एकमेव सर्वोत्कृष्टं वस्तु सत्यबहुविशेषवत् प्रतिपाद्यत इति ।
 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजासृजमानां सरूपाः । अजोऽहोको
 माणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तमोगामजोऽन्यः' इति प्रकृतिः वद्धो मुक्तश्च
 स्परभिन्नतया प्रतिपाद्यन्ते । अत्राजायास्स्वसरूपानेकपदार्थसंपृ-
 क्त्या तस्या नाऽविद्यारूपत्वं शङ्कितुमप्यर्थम् । न हि शुक्तिरजनादि-
 स्वसमानानेकपदार्थसंप्रित्युपपद्यते, कुत्रापि केनापि व्यवहियते वा
 नच वाच्यमविद्याया दांपरूपत्वाभ्युपगमात्, दोषस्यचानेकपदार्थस-
 हेतुत्वसंभवाद्गृह्णन्तवैधट्यमिति-दोषत्वेपि मिथ्यात्वाभ्युपगमेन तद-
 शेषात् । दांपस्य तद्धेतुत्वेपि स्वसरूपकार्यजनकत्वाभावेन 'सरू-
 प्रजाः' इत्यस्यासङ्गतत्वाच्च । न हि तिमिरादिदोषसारूप्यं द्विव-
 दीनाम् ; व्यावहारिकप्रतिभासिकसत्ताभेदाच्च । अतस्सर्वार्थम-
 जापदच्चाविद्यापरम् ; अपितु परिदृश्यमानसत्यात्मकप्रपञ्चकारणभू-
 त्यात्मकसूक्ष्मवस्तुविशेषपरमेव ; मृदटादिस्थलानुरोधात् । नन्वत्रैवोप-
 'अस्मान्माथी सृजते', 'मायया सन्निरुद्धः', 'मायान्तु प्रकृतिं विद्यात्' ।

मायाशब्दप्रयोगात्तस्य च मिथ्याशब्दपर्यायत्वादविर्ध्वं जगत्कारणं प्रतीयत इति चेन्न - मायाशब्दस्य विचित्रार्थसर्गकरत्वं निमित्तीकृत्य सत्यार्थेऽपि प्रयोगात् । तेन मायासदृशं तच्छब्दस्याशुगामिना । वातस्य रश्म ता देहमेकैकश्येन सूदितम् 'ताश्च सौमपतेर्माया दिव्यास्तत्रैकमणीमुतः । क्षणेन नाशयामास नैशं तभ इवोष्णम्' रित्यादौ सत्येष्वेव ह्यस्त्रादिषु मायाशब्दः प्रयुज्यते; मिथ्यार्थस्य शस्त्रनाशयत्वासम्भवात् । ज्ञानबाध्यं हि तन्मतम् । किञ्चात्र मायामायिनावनूय तयोः प्रकृतित्वमहेश्वरत्वे एव विधीयेते; 'मायान्तु प्रकृतिं विद्या' दिति हि वचनशैली, 'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्, तस्मिन्मन्त्रो मायया सन्निरुद्ध' इत्युक्तौ मायामायिनौ काविति जिज्ञासानुरोधाच्च । ततश्च मायाशब्दस्य मिथ्यापर्यायत्वं दूरापास्तमिति ॥ तदनन्तमेव 'हा सुपर्णा सयुजा सन्नाया समानं वृक्षं परिपश्यताते । तयोरेण्यः पिप्पलं स्वाद्वत्पनश्चन्नन्यो अभिचाकशीति ॥ समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नो अनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यभीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः । इत्यचिज्जीवेश्वराणां स्वाभाविको भेदस्स्फुटतरमुक्तः ॥ एवं 'द्वे अक्षरे ब्रह्मपरे त्वनन्ते विद्याऽविद्ये निहिते यत्र गूढे । क्षरन्त्वयिता ह्यमृतन्तु विद्या विद्याऽविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः' इति पञ्चमोपक्रमे नित्या-नित्यफलसाधनज्ञानकर्मवान् जीवोऽन्यः, ज्ञानकर्मप्रवर्तकस्तदाराध्यश्चे-श्वरोऽन्य इति जीवेश्वरभेदः प्रस्पष्टमुक्तः । एतद्विवरणरूप एव सम्पूर्णाऽध्यायः । तथा हि - यो योनिमित्यारभ्य विनियोजयेद्य इत्यन्तेन सर्वकारणभूतः परमात्मा प्रतिपादितः । तद्वेदेत्यादिना केषाञ्चिज्जीवानां यथावस्थितब्रह्मज्ञानं तत्फलभूतमुक्तिश्चोक्ते । अथ गुणान्वये इत्यादिना जीवस्वरूपं सम्यग्विशोधितम् । तत्र विश्वरूप इति कर्मानु-गुणनानादेहवत्त्वं, त्रिवर्त्येति देवयान - पितृयाण - संयमिनीरूपमार्गत्र-यसम्बन्धार्हचोक्त्या पितृयाणप्राप्तिहेतुभूतपुण्यकर्मवत्त्वं तत्प्रयोज्या-नित्यस्वर्गादिभोगवत्त्वञ्चोक्तम् । अन्ते अनाद्यनन्तमित्यादिनेदृशदेहस-म्बन्धादिरूपबन्धनिवृत्तिः, विश्वस्रष्टृवाद्यनेककल्याणगुणगणाविशि-

दृष्टपरमात्मज्ञानेनैवेत्युच्यते इति ।

एवं पट्टेपि 'तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्' 'न तत्समंश्चास्यधिकत्वं दृश्यते । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च । न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके नचेशिता नैव च तस्य लिङ्गम् । स कारणं करणाधिपतिश्च । चास्य कश्चिज्जानिता नचाधिपः' इति सर्वोत्कृष्टस्वाभाविकज्ञानबलक्रियाशक्त्यादिविशिष्टसर्वकारणभूतः परमात्मा, स एव जीवानामधिपः । तस्य जनकस्स्वामी वा, केनापि प्रकारेण तस्मादधिको वा न कोऽपि स्तीति स्फुटतरमुच्यते । एवं स्थिते, 'गुणविशिष्टात्माऽब्रह्मात्मा; गुणरहितश्चाऽऽविद्यकः, अत एवाऽस्वाभाविकः; अयमेवात्मा ईश्वरादिपदवाच्यः; अस्मादधिकं सर्वविशेषरहितं प्रत्यगभिन्नं शुद्धचैतन्यस्वरूपमेव परं ब्रह्म; तच्च न केनापि पदेन बोध्यते, न ज्ञानविषयश्च तत्' इतीदृशं परमतमौपनिषदमनौपनिषदं वेति विद्वांस एव विचारयन्तु ॥

'यदात्मतत्त्वेन तु ब्रह्मतत्त्व' मित्यत्र यत्परेषां विवरणं 'परमात्माऽऽमानमात्मनैव जानीया' दिति-न तत्परानुकूलम्, अस्मत्पतिकूलं वा जीवपर्ययोरभेदाप्रतीतेः । 'अहं ब्रह्मास्मी' ति वेदनप्रकारविवरणन्तु हेयम् । 'आत्मतत्त्वेन ब्रह्मतत्त्व' मिति प्रतीयमानभेदविरोधात् । ब्रह्मतत्त्वदर्शनसाधनत्वं हि जीवतत्त्वस्य प्रतीयते; न दर्शनस्य जीवब्रह्माभेदविषयकत्वम् । आत्मतत्त्वत्वेनेति हि तदा भाव्यम् ; विवृतञ्च स्वेनैवाज्ञात् । 'आत्मनैव जानीया' दिति 'आत्मतत्त्वेन' ति जीवात्मनस्तत्त्वरूपोक्त्या तस्याऽतत्त्वरूपत्वं निरस्तं भवति । अध्यस्तस्य मिथ्यापत्तस्य तत्त्वपदेनोपादानायोगात् । 'भोग्यभोक्तृनियन्तृलक्षणं त्रयं रज्ज्वादि सप्तै ब्रह्मण्यप्यस्त' मिति हि तस्मिन्लक्षणे सुपतिष्ठा इत्यत्रोक्तं भवतेति यद्यपि 'यस्मात्परं नापर' मित्यादेर्व्याख्यानं 'यस्मात्पुरुषात्परमुक्तप्रमाणं न्यन्नास्ति, तेनाद्वितीयेन परमात्मना इदं सर्वं पूर्णं - नैरन्तर्येण व्याप्तं पुरुषेण पूर्णेन' ति - इदं मिथोव्याहृतं स्वमतविरुद्धञ्च । 'यस्मा' दित्यादिनिर्विशेषपेक्षोच्यत इति भवता वक्तव्यम् ; सविशेषस्य निर्विशेषादप्येव

परस्य सर्वस्मात्परत्वायोगात्, तद्ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वानुपगमेन 'क-
स्मात्पुनस्तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्युच्यते' इति यस्मादित्यादेरवतरण-
दानासङ्गतेश्च । इत्थञ्च तस्य सर्वव्यापकत्वकथनमनुपपन्नं, निर्विशेष-
त्वदशायां व्याप्याभावेन व्याप्यसम्भवात् । शुद्धचैतन्यरूपस्य तस्य
पुरुषपदवाच्यत्वमप्यसंभवि । पुरुषपदं हि 'स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात्सर्वा-
न्याम्न औपत्तरमात्पुरुष' इति सर्वकारणत्वसर्वपापदाहकत्वरूपधर्मद्वय-
विशिष्टपरतया बृहदारण्यके निरुच्यते । 'पुरुषं शरीरेऽमिन् शयनाशु-
र्यो हरिः । शकारस्य पकारोऽयं व्यस्येन प्रयुज्यते । स्त्रीप्रायमितरस्सर्वं जग-
त्स्थावरजङ्गमम् । ज्ञाते तमेकं पुरुषं वासुदेवं, सनातनम् । ब्रह्माद्यास्तकला देवा
यश्चान्धर्वकिन्नराः । ते सर्वे पुरुषांश्चादुच्यन्ते पुरुषा इति 'इत्यादि स्मर्यते ।
अत्र 'पुरु शेत' इति व्युत्पत्तिरभिप्रेता । 'भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष-
इत्यपि । निरुपाधी च वर्तते वासुदेवे सनातने' इति वचनान्तरम् । अत्र वा-
सुदेवे पुरुषशब्दो वर्तते इत्युक्त्या वासुदेवशब्दवन्पुरुषशब्दस्यापि सर्व-
व्यापकत्वसर्वाधारत्वविशिष्टपरत्वमुक्तं भवति । 'सर्वत्रासौ समस्तश्च
वसत्यग्रेति वै यतः । ततस्त वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते' इति हि तच्चिर्व-
चनम् । तस्मात्पुरुषशब्दस्सर्वोत्कृष्टत्वसर्वपापदाहकत्वाद्यनेकाकारवि-
शिष्टपर एवेति तत्पदप्रतिपाद्यत्वं भवदभिमतशुद्धचैतन्यस्यासंभावित-
मेव । तस्य ज्ञानविषयत्वानुपगमेन तद्ज्ञानान्मुक्तिकथनासङ्गतिश्चेति ।

यदपि 'ततो यदुत्तरतर' मित्यादेर्विवरणं 'ततः — इदं
शब्दवाच्याजगत उत्तरं कारणं, ततोऽप्युत्तरं कार्यकारणविनिर्मुक्तं ब्रह्म तदग्रं —
रूपादिरहित' मित्यादि — तदप्यसङ्गतं, पूर्वं तदपेक्षयोत्कृष्टं वस्तु
किञ्चिदपि नास्तीति 'यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चि' दिति स्वयमेव
कण्ठतो निषिध्य, अनुपदमेव 'ततो यदुत्तरतर' मिति तस्मादुत्कृष्ट-
स्य कस्यचित्सत्तां प्रतिपादयतीत्यस्य व्याहतत्वात् । रूपाभया-
दिराहित्यस्य विशेषस्य निर्विशेषेऽसंभवाच्च । अस्य वाक्यस्य निर्वि-
शेषपरत्वे दूषणान्तराण्यप्युक्तानि । ततश्च यदुत्तरतरं तत्त्वं 'यस्मात्परं

नापर' मित्यत्र प्रतिपादितं, तत् यतोऽरूपमनामयश्च ततः तदज्ञान-
वन्त एव मुच्यन्त इत्ययमेवार्थः प्रकरणानुगुणः प्रमाणान्तरानुगुण-
दोषलेशविधुरश्चेति ध्येयम् । यदपि 'द्वा सुपर्णा' इत्यादेव
ख्यानं 'परमार्थवस्तुवधारणार्थं जीवेश्वरावत्र प्रतिपाद्यते' इति । तदपीश्वरापेक्ष-
या निर्विशेषवस्तुनिरासादेव निरस्तम् । वचनशैल्या जीवेश्वरप्रतिपाद-
स्य स्वातन्त्र्येण प्रतीयमानस्य स्थूलारुण्यतीशाखाचन्द्रादिन्यायेन नि-
शेषनिश्चयशेषत्ववर्णनस्यातिसाहसिकत्वाच्च । एतदनन्तरं, इतः
या नानाविधविशेषत्रिशिष्टस्यैव प्रतीत्या लेशतोऽपि निर्विशेषप्रतीतेरु-
दयाच्च । पूर्वमन्त्रे अन्यशब्दोक्तस्यैवोपरमन्त्रस्थान्यशब्दप्रतिपाद्यत-
स्य स्वारस्यादिसिद्धत्वेन तस्येश्वरत्वे तदज्ञानाच्छोकनिवृत्त्युक्तेरसा-
त्यञ्च । नहीश्वरज्ञानाच्छोकनिवृत्तिरुपपद्यते, तस्याध्यस्तत्वात्सविशेष-
त्वाच्च । यदि ईश्वरज्ञानाच्छोको निवर्तते, तदा जीवज्ञानादपि स निर्वि-
तैव, वस्तुतो ब्रह्माभेदस्योभयोरप्यविशिष्टत्वात् नियन्तृत्वादिवैपरि-
स्याकिञ्चित्करत्वादिति ॥

यत्तु 'अनाद्यनन्त' मिति मन्त्रे 'विश्वस्यैकं परिवेष्टितार' मित्य-
व्याख्यानं 'स्यामना व्याप्याऽवस्थित' मिति, तद्व्याख्येयविरुद्धं, मूले
श्वस्य व्याप्यत्वं परमात्मनो व्यापकत्वञ्च हि स्फुटं प्रतीयते, न तु
स्यैव व्याप्यत्वव्यापकत्वे । विश्वपरिवेष्टितुपदयोरत्यन्तभिन्नार्थकत्वं
व्याप्यत्वव्यापकत्वयोरेकनिष्ठत्वासम्भवाच्च । नह्यतिपदुरपि नद-
स्वस्कन्धमारुह्य नृत्पतीति न्यायादिति । एवं 'भावग्राह्यमनीडाह्यं भा-
वभारं शिवम् । कलासर्गकरं देवं ये विदुस्ते जहुस्तनु' मित्यन-
मन्त्रस्य यद्विवरणं 'भावाभावकरं शिवं शुद्धमविद्यातत्कार्यविनिर्मुक्त-
प्राणः दिनामान्ताधर्षणोत्तपोऽशकलासर्गकरं, देवं 'अहमस्मी' ति
विदुस्ते शरीरं परित्यजेयु' गिति — तदपि व्याहृतिदुष्टम्
अविद्यातत्कार्यविनिर्मुक्तस्य कलासर्गकरत्वायोगात् । अत्र शुद्ध-
प्रतिपिपादयिपितत्वे, भावग्राह्यत्वभावाभावकरत्वकलासर्गकरत्वाति-

विरोधः। अशुद्धस्य तथात्वे तदज्ञानेन मुक्तिपर्यवसायिज्ञारीत्यागकथन-
विरोध इति । अत्र 'जडुस्तनु' मित्युक्त्या जीवन्मुक्तिर्निरस्तेति वेदित-
व्यम् । यच्चवतरणं 'तमीश्वराणा' मित्यदेः 'निद्रदनुभवं दर्शयन्नुक्तमर्थ-
द्वर्द्धीकारोती' ति, तत्तन्मतेऽसङ्गतं, निर्विशेषानुभवरस्यैव विद्रदनुभवरूप-
तया महेश्वरत्वादिविशिष्टानुभवस्याविद्रदनुभवरूपताया एव युक्तत्वात् ।
'तत्त्वमस्या' दिवाकथजन्मो निर्विशेषात्मक्यसाक्षात्कारो विदुषो जाय-
मानो मुक्तिहेतुः । अर्वाचीनसगुणब्रह्मज्ञानमर्वाचीनफलसाधनमिति हि
तदभिमतो विवेकः । 'विद्रदनुभव' मित्यत्र विद्रत्पदञ्च मुक्तिहेतु-
भूतज्ञानप्रतिपादनप्रकरणानुगुण्यान्मुख्याविद्रत्परमेव तदभिमतमिति ।
'न तस्य कार्य' मित्यादिकमप्यस्माभिरिव परैरपि विविधविशेष-
विशिष्टब्रह्मपरतयैव व्याख्यातम् । तथासति 'न तत्समश्चान्यधिकश्च-
दश्यत' इत्येतद्विरुध्यत इति तु न मनागपि चिन्तितं तैः । मध्ये स्वासि-
द्धान्तं स्मृत्वा, 'स्वैनैव स्वं व्याप्यस्थितं, अविद्यातत्कार्यविनिर्मुक्त' मित्ये-
वमपि हठाद्व्याख्यायते । किं बहुना; ईदृशकेशस्तावत्परैस्तर्कैश्चपि श्रुति-
वाक्येषु स्मृतिवाक्येषु च सर्वात्मनाऽनुभाव्य एव । विनाऽस्मात्सिद्धा-
न्तप्रवेशमस्य क्लेशस्य क्षयकरं दिव्योपथं किमपि नास्त्येवेत्येतदपि
नोपपादनीयं पक्षेपतनरहितानामिति । यत्तत्रैव 'साक्षी चेता केवलो निर्गु-
णश्चेत्युक्तं-तदपि न तन्मतानुकूलमिति द्वार्विशेषधिकारे वक्ष्यते । अत्रै-
व किञ्चिदुपरि 'प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणशस्संसारमोक्षस्थितिवन्धहेतु' रिति
परमात्मनोऽचिज्जीवापेक्षया तत्पतित्वेन भेदः, जीवसंसारमोक्षहेतुत्वब-
प्रस्पष्टमुच्यते । 'संसारमोक्षस्थितिवन्धहेतु' रित्युक्तम्, न तु स्थितिव-
न्धभागिति । ब्रह्मैव वक्ष्यते, मुच्यतेचेति हि भवदुक्तिः । संसारनन्मोक्ष-
भागन्यः, ताभ्यामस्पृष्टस्तद्देतुभूतश्चान्य इत्येतदपि 'तत्र यः परमा-
त्मा तु स नित्यो निर्गुणस्मृतः । स तु नारायणो ज्ञेयस्तर्वाणां पुरुर्यो हि सः॥ न
लिप्यते कर्मफलैः पद्मपत्रमिवाम्भसा । कर्मसमाप्त्ववरो योऽसौ मोक्षमर्थैस्स युज्यत
इत्याद्युपचृंदणशतसिद्धमित्यलम् । तस्मादियमुपनिषदपि मृषावाददाव-

नापर' मित्यत्र प्रतिपादितं, तत् यतोऽरूपमनामयश्च ततः तदज्ञान-
वन्त एव मुच्यन्त इत्ययमेवार्थः प्रकरणानुगुणः प्रमाणान्तरानुगुणो
दोषलेशविधुरश्चेति ध्येयम् । यदपि 'द्वा सुपर्णो' इत्यादेर्व्या-
ख्यानं 'परमार्थवसत्यधारणार्थं जीवेश्वरावत्र प्रतिपाद्यते' इति । तदपीश्वरापेक्ष-
या निर्विशेषवस्तुनिरासादेव निरस्तम् । वचनशैल्या जीवेश्वरप्रतिपादन-
स्य स्वातन्त्र्येण प्रतीयमानस्य स्थूलारुण्यतीशाखाचन्द्रादिन्यायेन निर्वि-
शेषनिश्चयशेषत्ववर्णनस्यातिसाहसिकत्वाच्च । एतदनन्तरं, इतः पूर्वं
या नानाविधविशेषविशिष्टस्यैव प्रतीत्या लेशतोऽपि निर्विशेषप्रतीतेरनु-
दयाच्च । पूर्वपन्त्रे अन्यशब्दोक्तस्यैवोत्तरमन्त्रस्थान्यशब्दप्रतिप्राद्यत्व-
स्य स्वारस्यादिसिद्धत्वेन तस्येश्वरत्वे तदज्ञानाच्छोकनिवृत्त्युक्तेरसांग-
त्यञ्च । नहीश्वरज्ञानाच्छोकनिवृत्तिरूपपद्यते, तस्याध्यस्तत्वात्साविशेष-
त्वाच्च । यदि ईश्वरज्ञानाच्छोको निवर्तते, तदा जीवज्ञानादपि स निवर्त-
तैव, वस्तुतो ब्रह्माभेदस्योभयोरप्यविशिष्टत्वात् नियन्तृत्वादिवैपम्य-
स्याकिञ्चित्करत्वादिति ॥

यत्तु 'अनाद्यनन्त' मिति मन्त्रे 'विश्वस्यैकं परिवेष्टितार' मित्यस्य
व्याख्यानं 'स्वात्मना व्याप्याऽवस्थित' मिति, तद्व्याख्येयविरुद्धं, मूले वि-
श्वस्य व्याप्यत्वं परमात्मनो व्यापकत्वञ्च हि स्फुटं प्रतीयते, न तु स्व-
स्यैव व्याप्यत्वव्यापकत्वे । विश्वपरिवेष्टितृपदयोरत्यन्तभिन्नार्थकत्वात्
व्याप्यत्वव्यापकत्वयोरेकनिष्ठत्वासम्भवाच्च । नह्यतिपटुरपि नटवडु-
स्त्वस्कन्धमारुह्य नृत्यतीति न्यायादिति । एवं 'भावग्राह्यमनीडाख्यं भावा-
भावकरं शिवम् । कलामर्गकरं देवं ये विदुस्ते जहस्तनु' मित्यनन्तर
मन्त्रस्य यद्विवरणं 'भावाभावकरं शिवं शुद्धमविद्यातत्कार्यविनिर्मुक्तं
प्राणादिनामान्ताभ्रर्षणोक्तयोऽशकलामर्गकरं, देवं 'अहमस्मी' ति ये
विदुस्ते शरीरं पारलयजेषु' रिति — तदपि व्याहृतिदुष्टम् ।
अविद्यातत्कार्यविनिर्मुक्तस्य कलामर्गकरत्वायोगात् । अत्र शुद्धस्य
प्रतिपिपादयिपितत्वे, भावग्राह्यत्वभावाभावकरत्वकलामर्गकरत्वोक्ति-

विरोधः। अशुद्धस्य तथात्वे तद्ज्ञानेन मुक्तिपर्यवसायिगरीरत्यामकथन-
विरोध इति । अत्र 'जडुस्तनु' मित्युक्त्या जीवन्मुक्तिर्निर्स्तेति वेदित-
व्यम् । यच्चवतरणं 'तर्माश्वराणा' मित्यदेः 'विद्वदनुभवं दर्शयन्मुक्तमर्थ-
दृढीकारोती' ति, तत्तन्मतेऽसङ्गतं, निर्विशेषानुभवस्यैव विद्वदनुभवरूप-
तया महेश्वरत्यादिविशिष्टानुभवस्याविद्वदनुभवरूपताया एव युक्तत्वात् ।
'तत्त्वमस्या' दिवाक्यजन्यो निर्विशेषात्मैक्यसाक्षात्कारो विद्वदो जाय-
मानो मुक्तिहेतुः । अर्वाचीनसगुणब्रह्मज्ञानमर्वाचीनफलसाधनमिति हि
तदभिमतो विवेकः । 'विद्वदनुभव' मित्यत्र विद्वत्पदञ्च मुक्तिहेतु-
भूतज्ञानप्रतिपादनप्रकरणानुगुण्यान्मुख्याविद्वत्परमेव तदभिमतमिति ।
'न तस्य कार्य' मित्यादिकमप्यस्माभिरिव परैरपि विविधविशेष-
विशिष्टब्रह्मपरतयैव व्याख्यातम् । तथासति 'न तत्समश्चाम्यधिकश्च-
दश्यत' इत्येतद्विरुध्यत इति तु न मनागपि चिन्तितं तैः । मध्ये स्वासि-
द्धान्तं स्मृत्वा, 'स्वनैव स्यं व्याप्यस्थितं, अविद्यातत्कार्यविनिर्मुक्त' मित्ये-
वमपि दृढाद्वयाख्यायते । किं बहुना; ईदृशक्लेशस्तावत्परैस्सर्वेष्वपि धृति-
वाक्येषु स्मृतिवाक्येषु च सर्वात्मनाऽनुभाव्य एव । विनाऽस्मात्सिद्धा-
न्तप्रवेशस्य क्लेशस्य क्षयकरं दिव्यौषधं किमपि नास्त्येवेत्येतदपि
नोपपादनीयं पक्षेपतनरहितानामिति । यत्तत्रैव 'साक्षी चेता केवलो निर्गु-
णश्चेत्युक्तं-तदपि न तन्मतानुकूलमिति द्वार्धिशेऽधिकारे वक्ष्यते । अथै-
व किञ्चिदुपरि 'प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशसंसारमोक्षस्थितिवन्धहेतु' रिति
परमात्मनोऽचिज्जीवापेक्षया तत्पतित्वेन भेदः, जीवसंसारमोक्षहेतुत्वव-
प्रस्पष्टमुच्यते । 'संसारमोक्षस्थितिवन्धहेतु' रित्युक्तम्, न तु स्थितिव-
न्धभागिति । ब्रह्मैव वक्ष्यते, मुच्यतेचेति हि भवदुक्तिः । संसारतन्मोक्ष-
भागन्यः, ताभ्यामस्पृष्टस्तद्धेतुभूतश्चान्य इत्येतदपि 'तत्र यः परमा-
त्मा तु स नित्यो निर्गुणस्मृतः । स तु नारायणो ज्ञेयस्सर्वात्मा पुरुषो हि सः॥ न
लिप्येत कर्मफलैः पद्मपत्रमिवाम्बसा । कर्मात्मात्त्वधरो योऽसौ मोक्षवन्धस्स युज्यत
इत्याद्युपवृद्धशतसिद्धमित्यलम् । तस्मादियमुपनिषदपि मृषावाद्दाव-

दहनश्मनी प्रावृषकादम्बिनीति सिद्धम् ॥ १५ ॥

एवमथर्वशिखोपनिषदपि, परमकारणभूतः परमात्मा स्वाभाविकसार्वज्ञादिसकलकल्याणगुणाविशिष्टो ध्यातृणां सर्वशोकनिवारणसमर्थस्सर्वविधमङ्गलदो नारायण एव ध्येयः, तापत्रयाक्रान्ता मोक्षकाङ्क्षिणो जीवाः ध्यातारः, तादृशाधिकारिभिर्वन्धनिवृत्तये भगवद्भजानमेवावश्यकर्तव्यम्, देहादुत्क्रान्तस्य अप्राकृते देशविशेषे तादृशभगवत्प्राप्तिरेव मुक्तिः, जीवपरावत्यन्तभिन्नावितीमर्थं प्रतिपादयन्ती एतद्विरुद्धान् सर्वानपि पक्षाच्चिराकरोत्येव । तथाहि — उपक्रमे तावत् 'भगवन् किमादौ प्रयुक्तं ध्यानं, ध्यातव्यं, किन्तु ध्यानं को वा ध्याता कश्च ध्येय इत्यनेन ध्यानकरणभूतो मन्त्रः कः, ध्यानं कीदृशं, कीदृशो ध्यानाधिकारी; को वा देवताविशेषो ध्येयः इति शिष्यैः प्रश्नः कृतः । तस्य च ओमित्येतदक्षरमित्यादौ प्रयुक्तं ध्यान मित्यादिना विस्तरेणोत्तरमुक्तमाचार्येण । तत्राकारोकारमकारनादरूपार्थमात्रात्मकानां प्रणवावयवानां चतुर्णां क्रमेण ब्रह्मविष्णुरुद्रपुरुषदेवताकत्वमुक्तम् । चतुर्थार्थमात्रायाः पुरुषदेवत्येत्यनेन देवतात्वेनोक्तः पुरुषो नारायण एव । 'भगवानिति शब्दोऽयं' मित्यादिपूर्वोदाहृतपुरुषपदप्रतिपाद्यविशेषनिर्णायकप्रमाणानुरोधात् । स एवात्र चतुर्थदशान्तात्मेत्युच्यते । शान्त आत्मा शान्तात्मा शान्तत्वमज्ञानायाद्युर्मिपटकरहितत्वम् । आत्मत्वम् आप्नोतीति ध्युत्पत्त्या सर्वजगदन्तर्यामित्वम् । नचात्र शान्तत्वं सर्वविशेषराहित्यमिति मन्तव्यं । तथासति आत्मेत्यात्मत्वोक्तिविरोधात् । व्याप्तिः त्रिणा व्याप्यं न सम्भवतीति । पुरुषशब्दविरोधाच्च । सर्वकारणत्वं सर्वपापदाहकत्वञ्च पुरुषपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति बृहदारण्यकश्रुतिरित्युपपादितं पुरस्तादेव । पुरुषश्च शान्तात्मार्थक एवेत्यपि प्रतिपत्तव्यम् । सर्वोत्कृष्टस्य तुरीयस्य प्रस्तावानन्तरं ततो निकृष्टप्रस्तावासाङ्गत्यात्, अव्यहितत्वाच्च । चतुर्थइति कण्ठोक्तञ्च । ओङ्कारादिनामनिर्वचनावसरे 'एष हि प्राणान्सकृदुच्चारितमात्र ऊर्ध्वमुन्नामयतीत्योङ्कार' इति श्रवणात्मण-

वस्योर्ध्वगतिप्रापकत्वावगमेन प्रकृतिमण्डलादूर्ध्वदेशं प्राप्तस्यैव मुक्ति-
रिति गम्यते । 'प्राणान् सर्वान् परमात्मनि प्रणामयतीत्येतस्मात्प्रणव ' इति
निर्वचनाज्जीवपरभेदः प्रतीयते । 'एष हि प्राणान्', 'प्राणान् सर्वा'
नित्युभयत्रापि 'ऊर्ध्वमुक्षामयति, परमात्मनि प्रणामयती' ति समभिध्या-
हृतपदार्थान्वयस्वारस्यात्प्राणसहचरितजीवपरत्वमेव युक्तम् । 'प्रणाम-
यती' त्यस्य शेषतैकप्रवणान् करोतीत्यर्थकत्वस्यैव युक्ततरत्वात् । जी-
वस्य परशेषत्वप्रतिपादकः प्रणव इति हि प्रमाणानुसारी सम्प्रदायः ।
'देवांश्च समुद्धर्ता सर्वेभ्यो दुःखेभ्योऽप्यसंतारयतीति तारणाच्चार' इति निरु-
क्त्या पूर्वं ऊर्ध्वमुक्षामयतीत्युक्तोर्ध्वलोकप्राप्तिस्साक्षान्मुक्तिरित्यवगम्यते ।
सर्वेभ्योपि दुःखेभ्यस्संतारणवचनात् । 'सर्वे पाप्मानः', 'सर्वपापेभ्य'
इत्यादिवत् । 'सर्वाणि ब्रह्मयतीति ब्रह्मे' ति निर्वचनेन पूर्वोक्ता मुक्ति-
स्स्वाभाविकज्ञानविकासरूपेत्यवगम्यते । ब्रह्मयति - बृहत्त्वविशिष्टानि
करोति । बृहत्त्वञ्च न स्वरूपतः, अणुत्वात् । अपितु ज्ञानानन्दादि-
गुणैरेव । 'एषोऽणुरात्मा', 'आराग्रमात्रो ह्यवरोपि दृष्टः, बालाग्रजतभागस्य
शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवस्स विज्ञेयस्स चानन्याः कल्पत' इत्यादि-
प्रमाणानुरोधत् । अत्र ब्रह्मयतीत्युक्त्या सर्वेषां ब्रह्मभाव एवोक्तः प्रती-
यत इति स एव मुक्तिस्स्यादिति चेन्न । पूर्वमेव ब्रह्मभूतानां बृंहयितु-
त्वायोगेनाब्रह्मभूतानि बृंहयतीत्येव वक्तव्यतया ब्रह्मयतीत्यस्य परंब्रह्म-
करोतीत्यर्थकत्वासंभवात् । इत्थञ्चात्रापि जीवब्रह्मभेदसिद्धिर्निष्पत्स्यूहा;
ध्यानसाध्यबृहत्त्वाश्रयस्वाभाविकबृहत्त्वाश्रययोरैक्यायोगान् ! एवं 'स्व-
यं ब्रह्म भवतीत्येव सिद्धिकर' इत्यत्रापि ब्रह्म भवतीत्यस्याविर्भूतगुणाष्टक-
तया ब्रह्मसमानो भवतीत्येवार्थः । प्रणवेन ब्रह्मध्यायीति शेषः । ब्रह्मा-
भिन्नो भवतीति तु नार्थः; पूर्वमेव ब्रह्मभूतस्येदानीमपूर्वतया ब्रह्मभाव-
विधानायोगात् । 'परमात्मात्मनोर्योग' इत्यादिनैक्यनिषेधात् । 'तद्योगेव
भवति', 'परमं साम्यमुपैती' त्यादिना मुक्तावपि भेदोक्तेश्च । 'ब्रह्म भवती'
त्यस्य निवृत्ताविद्यो भवति, निवृत्ताब्रह्मत्वश्रयो भवतीत्याद्यर्थोपि

लाक्षणिक एव । प्रमाणान्तरविरुद्धत्वमधिकम् । 'एतस्माद्भयानादौ प्रसू-
 ज्यत' इति प्रथमप्रश्नस्योत्तरम् । ध्यानकरणभूतो मन्त्रः प्रणव इति
 तात्पर्यम् । ध्यानं विष्णुरित्यस्य भगवद्भयानं सर्वैर्मुमुक्षुभिर्निरन्तर्येण क-
 र्तव्यमित्यर्थः । विशन्ति निष्ठां कुर्वन्त्यस्मिन्मुमुक्षव इति ध्यानं विष्णु-
 रुच्यते । अनन्तरं ध्याता रुद्र इति संसारमहामयाक्रान्तस्तान्निवृत्तये भ-
 गवतोऽस्त्युत्कटकृपापादकरोदनदन्तपङ्क्तिप्रदर्शनादिकर्ता रुद्रवदत्यन्तशो-
 काविष्टो भगवद्भयानाधिकार्युच्यते । ब्रह्मरुद्रयोर्ध्यातृत्वमप्युपर्युच्यते
 ध्याता ब्रह्मा ध्याता रुद्र इति । इत्यञ्चेदं तृतीयप्रश्नोत्तरम् । अथ 'प्राणं मनसि
 सह करणैर्नादान्ते परमात्मनि संप्रतिष्ठाप्ये'त्यनेन जीवपरभेदस्फुटमुच्यते ।
 अत्र करणैरिति जीवोपकरणानां सर्वेषामप्यविशेषेणोक्तत्वात्तदुपकराणि-
 भूतः प्राणसहचरितो जीव एव प्राणं मनसीत्यत्र प्राणशब्देनोच्यते ।
 'ध्यायति ध्यानं प्रध्यायितव्य' मिति चतुर्थस्योत्तरमुच्यते । सर्वैश्वरेश्वरो
 भगवान्नारायण एव मुमुक्षुभिर्ध्येयः, तापत्रयात्पन्तानिवृत्त्यौपायिक-
 सर्वाकारविशिष्टत्वात् । अतस्तमेव ध्यायीतेति तदर्थः । नारायणस्यैव-
 प्रकर्षेण ध्येयत्वे हेतुरुच्यते 'सर्वमिदं ब्रह्म विष्णुरुद्रेन्द्रास्ते सर्वे संप्रसूयन्त'
 इति । अत्र संप्रसूयन्त इतीदं कर्ममूलप्रसवाश्रयब्रह्मादि - तदनाश्रय-
 विष्णुघटितसमुदाये छत्रिन्यायाल्लाक्षणिकम् । ततस्त्वमपि दुर्धर्षस्तिष्मा-
 द्वाधात्सनातनान् । रक्षार्थं रूढभूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिन्नित्यादिप्रमाणेन
 भगवतो नारायणस्यैव विष्णुरूपेण स्वेच्छयाऽवतार इति प्रतिपादना-
 त्तस्य कर्ममूलोत्पत्त्ययोगात् । एवञ्च विष्णोरत्रोपादानं विष्णुत्वेन भग-
 वतः परमकारणत्वाभावज्ञापनायेति मन्तव्यम् । यद्वा संप्रसूयन्त इत्यु-
 क्ता संप्रसूतिः कर्मकृतस्वेच्छाकृतोत्पत्तिसामान्यरूपैव । ततः 'न कारणं
 कारणानां .... ब्रह्मा कारणभूतोऽपि ध्याता रुद्र' इत्यनेन कतिपयकारण-
 भूतयोरपि चतुर्मुखरुद्रयोस्सर्वकारणत्वरूपं परमकारणत्वं कण्ठतो नि-
 पिध्यते । अत्र प्रणवमात्रादेवतात्वेनोक्तेषु ब्रह्मविष्णुरुद्रपुरुषरूपेषु चतु-
 र्मुद्रयोरेव चतुर्मुखरुद्रयोः परमकारणत्वनिषेधादवशिष्टयोरप्येकं, तद

एव तयोः परमकारणत्वं इतरयोः क्षेत्रज्ञान्तर्भावात्तदुभयाभावश्च ग-
म्यते । ईशानं ध्यातीतेत्युक्तमेव विवृणोति - ' कारणन्तु ध्येयस्सर्वेश्वर्य-
सम्पन्नस्सर्वेश्वरश्शम्भुराकाशमध्ये ध्येय ' इति । चेतनाचेतनान्मकसर्वप्रपञ्च-
कारणभूतस्सर्वेश्वरस्सर्वनियन्ता, सर्वविधेनैश्वर्येण शेषित्वेन सम्पन्नः,
परममङ्गलरूपमोक्षप्रदो भगवानेव दहरविद्योक्तरीत्या हृदयाकाशमध्ये
ध्येय इत्यर्थः । अत्र शम्भुशब्दः शं भवत्यस्मादिति व्युत्पत्त्या मोक्षप्रदं
भगवन्तमाचष्टे । स्वयंभूश्शम्भुरादित्येति भगवन्नामसु शम्भुशब्दः पठ्यते ।
' इति नारायणश्शम्भुर्गगनान् जगतां पतिः । संदिश्य विबुधान् सर्वानजायत
यदोः कुल ' इति च वचनान्तरम् । नहुमापतिः कृष्णरूपेणावततारेति
कोप्यनुमन्यते । ' नारायण ' इत्युक्तिविरोधः; प्रकरणविरोधश्च । एवं
' शिव एको ध्येयश्शङ्करस्सर्वमन्यत्परित्यजे ' त्येतदपि भगवत्परमेव । पुरुष-
शब्दितस्य तुरीयार्थमात्रादैवतस्यैवानुवृत्तेः । ' नादान्ते परमात्मनी '
त्युक्त्या परमात्मशब्दितः पुरुष एव । स एव ' ध्यातीत ईशान मित्यु-
च्यते । स एव तु कारणन्तु ध्येय इत्यत्र प्रतिपाद्यत इति । ततश्च शङ्करः
मोक्षरूपसुखप्रदः, शिवः - परममङ्गलास्पदभूतो नारायण एव ध्येय
इत्यर्थः । अत्र, किं ध्यानकरणं, को वा ध्यातेति ध्यानकरणादिविशे-
षप्रश्ने, ध्यानकरण - ध्यानक्रिया - ध्यानाधिकारि - ध्येयदेवता
सामान्यज्ञानवता शिव्येण कृते, परस्परभिन्नतादृशार्थचतुष्टयमभ्युपगम्य
तच्चद्विशेषकथनरूपमुत्तरमाचार्यस्यासङ्गतमेव स्यात्परमते । अङ्गेन तथा
प्रश्नेपि किं वा ध्यानकरणादिकं, सर्वं मिथ्या प्रत्यगभिन्नं निर्विशेषं ब्रह्मकमेव
सत्यम् ' इति खलूपदेष्टव्यं तत्त्वविदेत्यलम् अत इयमप्युपनिषत्सर्वतो-
मुखं चिदचिदीश्वरतत्त्वत्रयभेदं प्रतिपादयतीति सिद्धम् ॥ १६ ॥

मन्त्रिकोपनिषदपि चिदचिदीश्वरभेदवादे दृढव्रतैवोपलभ्यते ।
तत्र हि प्रथमत एव अष्टपादं शुचिं हंसमित्यादिना अचेतनजीवविलक्ष-
णत्वेन परमात्मा प्रतिपादितः । क्रमेण नित्याविर्भूतगुणाष्टकविशिष्टत्व-
निरवयवत्व सद्सद्विवेचनरूपसर्वज्ञत्व जगत्सृष्टिस्थितिसंहारकर्तृत्वानिर-

तिशयसूक्ष्मत्व निर्विकारत्व तत्तत्कर्मग्रहज्ञानफलानुभवदेशप्राप्तिहेतुभू-
 तत्रिविधमार्गप्रदत्वासुरस्वभावविषयकस्वयायात्म्यज्ञानाऽऽचारकत्वस-
 र्वव्याप्तत्वानां परमात्मासाधारणधर्माणां प्रतिपादनात् । अनन्तरमेव
 'भूतसम्बोहन' इत्यादिना तादृशं परमात्मानं तमोगुणनाशे सति केवल
 सत्त्वस्थास्साक्षात्कुर्वन्तीत्युक्तम् । अत्र निर्गुणं गुणगहरेत्यस्य त्रिगुण-
 परिणामतच्छरीरसम्बन्धिगुहान्तर्बर्तित्वेऽपि गुणसङ्गकृतदोषशून्यमि-
 त्यर्थः; स तेऽन्तर्याम्यमृत इत्याद्यनुरोधात् । ननु 'प्रथममन्त्रेण राजसता-
 मसानामविद्योपहितस्य ब्रह्मणो नानारूपत्वेन दर्शनमुच्यते । द्वितीयेन तु सत्त्व-
 स्थानां तस्य निर्विशेषत्वेन दर्शनमुच्यते इत्येव स्वरसतः प्रतीयते । उत्तरत्र, सत्त्व-
 स्थाः निर्गुणमिति कर्तृकर्मविशेषणोक्ते' रिति चेन्न - तथासति शुचित्वो-
 क्तिविरोधात् । शुद्धमशुद्धमिति ब्रह्मद्वैविध्यस्य निष्प्रमाणत्वाच्च । अन-
 न्तरं 'विकारजननीमङ्गल' व्यायतेऽध्यासिता तेन, 'गौरनाचन्तवती' त्वेतै-
 स्तमःप्रधानादिपदवाच्या जगदृक्षवीजस्थानापञ्चा त्रिगुणात्मिका प्र-
 कृतिरुक्ता । अनन्तरं 'पिबन्धेनामग्निपमागविज्ञाताः कुमारका' इति प्रकृति
 परवशा बहवो जीवात्मान उक्ताः । विज्ञातं विशिष्टज्ञानं देहात्मविवेक-
 रूपं न विद्यते येषां तेऽविज्ञाताः । अत एव कुमारकाः बालप्रायाः दे-
 हात्मभ्रमवन्तस्तदनुगुणं कर्म कुर्वन्तः प्राकृतभोगजातं तत्फलमनुभव-
 न्तीत्यर्थः । अनन्तरं 'एकस्तु पिबते देवस्त्वच्छन्दोऽत्र वशानुगाम् ! स्थान-
 क्रियाध्यां भगवान् भुङ्क्तेऽसौ प्रसन्नं विशु' रिति परमात्मनो जीववत्प्रकृति
 सम्बन्धवत्त्वेऽप्यत्यन्तवैलक्षण्यमुक्तम् । एकस्त्विति तु शब्देन परमात्मनो
 वैलक्षण्यमुच्यते । क्रीडनप्रवृत्तस्त्वतन्त्रो भगवान् सर्वात्मना स्वपरत-
 न्त्रां प्रकृतिं 'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय, तत्तेजोऽसृजते' त्युक्तसङ्कल्पविशेष-
 सर्गादिरूपव्यापारविशिष्टस्त्वन्ननुभवति । तत्परिणामकृतलीलारसं भुङ्क्ते
 इत्यर्थः । एतदेवानन्तरमप्युच्यते - 'पश्यन्त्यस्यां महात्मानस्सुपर्णं पिप्प-
 लाशनम् । उदासीनं ध्रुवं हंसं स्नातकात्पर्यवशो जगु' रिति । सुपर्णं पिप्पला-
 शनमिति जीव उच्यते । उदासीनं ध्रुवं हंसमिति परः । अत्र जीवसम्ब-

न्धिनां ज्ञानानन्दादिकमनीयगुणानां 'सुपर्ण' मिति पक्षत्वेन रूपणम् ।
'हा सुपर्णा .... तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्पनश्नन्य' इति द्विवचनान्यक्ष-
ब्दद्वयघटितं वचनान्तरमत्र स्मर्तव्यम् । एवं प्रथमखण्डेन तत्त्वप्रथमभेद-
स्सर्वतोमुख उक्तः ।

द्वितीयेन चेतनाचेतनप्रपञ्चस्य परमात्मापृथक्सिद्धप्रकारत्वेन त-
दात्मकत्वं तदिच्छाधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिकत्वात्मकतत्पारतन्त्र्यरूपं,
परमात्मनोऽन्तः प्रविश्य नियन्तृत्वरूपं तच्छरीरित्वञ्चोच्यते । तेन
प्रथमखण्डे त्रयाणामत्यन्तभेदप्रतिपादनाधीना परमात्मन इव प्रकृति-
पुरुषयोरपि स्वतन्त्रत्वस्वनिष्ठत्वादिशङ्का निरस्यते । तथा त्वच्छन्दः,
वशानुगामिति पूर्वोक्ते स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ये राजभृत्यवैलक्षण्येन सार्वका-
लिकसर्वप्रकारस्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यरूपे शरीरिशरीरभावात्मके इति च
विग्रियते । तत्रादौ स ब्रह्मचारिवृत्तिश्चेत्यादिना ब्रह्मचारिवृत्त्यादिस्स पर-
मात्मैवेत्युच्यते । अत्र ब्रह्मचारिवृत्त्यादिपदानां स इत्यस्य च सामानाधि-
करण्यं शरीरात्मभावनियन्धनं, न स्वरूपैक्यनियन्धनं, न वा वाच्यार्थम्,
असम्भवात् ; पूर्वोत्तरनिरोधाच्च । पठ्यते बहुविस्तर इति — बहुविस्तरे
शास्त्रे अन्यदपि यत्पठ्यते — प्रतिपाद्यते तदपि स इत्यर्थः । यद्वा
ब्रह्मचारिवृत्त्यादयो यैः पठ्यन्ते ते सर्वेपि स एवेत्यर्थः । अथवा शा-
स्त्रे ब्रह्मचारिवृत्त्यादयो ये पठ्यन्ते सर्वेपि स एवेत्यर्थः । अनन्तरं धू-
यते — 'तं त्रिंशकमित्येके सप्तविंशमथापरे । पुरुषं निर्गुणं सांख्यमथर्वाशिरसो
विदुः' इति । अस्यार्थः, सत्त्वरजस्तमोगुणातीतं तं परमात्मानं त्रिंश-
इति, एके-कालतत्त्वस्य सर्वपदार्थविशेषणतैकस्वरूपतया पार्थक्यमनि-
च्छन्तो विदुः । तत्पार्थक्यमिच्छन्तोऽपरे तं परमात्मानं सप्तविंशं वि-
दुः । सांख्यं — बुद्ध्याऽवधारणीयमिति । त्रिंशकमितीत्यत्र निपातेनो-
क्तत्वेपि च्छान्दसत्वात् द्वितीया । एवमनेन प्रकृतिप्राकृतानि चतुर्विंश-
तिरचेतनतत्त्वानि कालतत्त्वमेकं सामान्यतो जीवतत्त्वमेकं, परमात्मा-
चेति तत्त्वभेदाः दर्शिताः । अथ 'चतुर्विंशतिसंख्याकमव्यक्तं व्यक्तमुख्येन'

इति पूर्वोक्तस्य व्यक्ताव्यक्तरूपप्रकृतिप्राकृततत्त्वजातस्य परमात्मशरीर-
त्वमुच्यते । अत्र प्रथममन्त्रस्थस्य स इत्यस्यानुपङ्गः । चतुर्विंशतिसं-
ख्याकं स इति सामानाधिकरण्यं पूर्ववत् । परमात्मशरीरत्वमेवात्र प्रति-
पाद्यं, न तु तत्त्वसंख्याविशेषः, तस्य षड्विंशकमित्यादिनैव प्राप्तत्वात् ।
उपरि, 'अद्वैतं द्वैतमित्याहुस्त्रिधा तं पञ्चसप्तधा' इत्युच्यते । द्वयोर्भावो द्विता,
द्वितैव द्वैतं, न द्वैतमद्वैतं; चिदचिच्छरीरकपरमात्मन एकत्वात्, चिदचि-
तोश्च प्रकारत्वेनाप्राधान्यात्तत्रैक्यमेव काश्चिच्छ्रुतयो व्यवहरन्ति । अ-
न्यास्तु 'ईशा वास्य' मित्यादयः स्वतन्त्रपरतन्त्रभेदविवक्षया तत्त्व-
द्वित्वम् । इतरास्तु भोक्ता भोग्यमित्यादयः भोक्तृभोग्यमेरायितृभेदं पुरस्कृत्य
तत्त्वत्रित्वम् । व्यक्ताव्यक्तकालजीवेश्वररूपेण तत्त्वपाञ्चविध्यमन्याः ।
त्रिविधचेतनाचेतनेश्वरभेदेन वा अद्रव्यकालप्रकृतिनित्यविभूतिधर्मभूत-
ज्ञानजीवेश्वरभेदेन वा सप्तविधत्वमपराः ।

अनन्तरं 'ब्रह्माद्यं स्थावरास्तत्र पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः । तमेकमेव पश्य-
न्ति परिशुद्धं बिभुं द्विजा' इति । अस्यार्थः, तत्त्वज्ञाः ब्रह्मादिस्थावरान्तं सर्वं
जगत्पश्यन्ति - जानन्त्येव । तत्त्वज्ञानदशायामपि प्रपञ्चं जानन्त्येव ।
अतस्तत्सत्यमेवेति भावः । कथं तर्हि ऐक्यदर्शनं तत्रतत्रोच्यत इत्य-
त्राह - तमेकमेवेति । सोपबृंहणसर्ववेदवेदान्तविदो द्विजाः परमात्मानं
सर्वव्यापकं ब्रह्मादिशरीरकं तथापि तत्तद्गततत्त्वदोपरहितं तमेकमेव प-
श्यन्तीति । परमात्मनोऽन्तर्यामितया जगद्रूपापित्वनिबन्धनं प्रपञ्चपर-
मात्मनोरैक्यमिति भावः । तत्त्वविदो जगत्पश्यन्ति, अथापि ब्रह्मैकमेव
पश्यन्तीत्युक्तौ, विरोधपरिहाराय प्रमाणान्तरैककण्ठसिद्धये च ब्रह्मा-
पृथगिसिद्धप्रकारतया पश्यन्ति, स्वनिष्ठतया न पश्यन्तीत्यर्थ एव वा-
च्य इति । ननु अद्वैतमेव तत्त्वं, बहवो बहूधा भेदं वर्णयन्ति । ज्ञान-
चक्षुषस्तु सर्वं जगत् परमात्मानमेकमेव पश्यन्ति, तद्गततिरिक्तं जगत्स्व-
रूपेण न पश्यन्तीत्येव अद्वैतमित्यादेरर्थ इति चेन्न, भेदप्रतिपादकपू-
र्वोत्तरविरोधात् । 'त्रिधा, पञ्चधा सप्तधा' इति विस्तरवैयर्थ्यात् । पश्यन्ती-

त्यस्यैकस्यानन्वयाच्च । तथा योजनायामपि जगद्वाधासिद्धेश्च ! विद्यमानयोर्द्वयोर्जगद्ब्रह्मणोरैक्यस्यैव तेन प्रतीतेः ! प्रतीयमानमैक्यं यत्र बाधितं तत्र लक्षणादिक्रमप्याश्रयणीयम् । अत्र तु बाधगन्धोपि नास्तीति शतशः प्रतिपादितम् । हेतूपन्यासपूर्वकं च ध्रुत्यैव तत्प्रतिपाद्यते । 'तज्जला' निति हि श्रुतिरिति ।

अत्राप्युक्ततादात्म्यहेतुरेवोच्यते 'यस्मिन्सर्वमिदं प्रोतं ब्रह्म स्थावर-जङ्गमम् । तस्मिन्नेव लयं याति स्रवन्त्यसागरे यथा । यस्मिन्भावाः प्रलीयन्ते लीनाश्च व्यक्तां ययुः ; पश्यन्ति व्यक्तां भूयो जायन्ते बुद्बुदा इव' इति । ब्रह्मेत्येतल्लुप्तसप्तम्यन्तम् । यस्मिन्ब्रह्माणि प्रोतं, अन्तर्यामिणा येन व्याप्तमिति यावत् । यद्वा ब्रह्मपदं परिशुद्धजीवस्वरूपपरम् । अव्यक्तां ययुः—अविभक्ततमोवस्था भवन्ति । पुनर्जलाद्बुद्बुदा इव परमात्मनि पूर्वलीनाः पदार्थाः तस्माज्जायन्ते, तत एव व्यक्तत्वञ्च यान्ति । तदिदं पश्यन्ति तत्त्वविदश्चास्त्रत इत्यर्थः । अत्र 'सागरे स्रवन्त्य इव लीयन्ते, जलाद्बुद्बुदा इव जायन्ते' इत्युक्त्या जगद्ब्रह्मणोरुभयोरप्येकद्रव्यत्वं सत्यत्वं च सुदृढमवसीयते । अत्र लयविषये उत्पात्तिविषये च दृष्टान्तविशेषोपन्यासाच्छ्रुतेरादरातिशयोप्यत्र व्यज्यते ।

ईदृशव्यवहारेषु जगन्निध्यात्वं सर्वात्मना न सिद्धयेदित्यंशः पूर्वं छान्दोग्याधिकारे सम्यगुपपादितः । अत्रापि स्वरूपशोधनेन पुनर्ज्ञाप्यते । नदीजलस्य समुद्रे लयो नाम—प्रवाहत्वरूपस्वावस्थाविशेषप्रहाणेन समुद्रपदवाच्यमहासलिलावयवैस्सह विभागानर्हस्संयोगविशेषः । तदानीं प्रवाहत्वरूपावस्थाभावादेव प्रविष्टजलांशे न नदीत्वव्यवहारः । ईदृशलयस्य पूर्वमभावादेव न नद्यां समुद्रत्वव्यवहारोपि । उभयावस्थानुगतं सलिलत्वम् । एवं 'सलिजद्बुद्बुदो जायत' इत्युक्तं सलिलाद्बुद्बुदस्य जननं नाम—अनेकसलिलांशान्तर्गतस्य कस्यचित्सलिलांशस्य तटाकत्वाद्यात्मकमहासलिलत्वावस्थाप्रहाणेन सलिलत्वावस्थायां सत्यामेव बुद्बुदत्वावस्थाप्राप्तिः । तत्र यस्सलिलांशो बुद्बुदत्वरूपेण परि-

णतः, सौञ्जस्तं प्रत्युपादानमुच्यते । स तु कार्यरूपेण परिणामद-
शायां स्वेन रूपेण न विद्यत एव ।

एवं बुद्बुदस्य स्वकारणे जले लयो नाम, त्यक्तबुद्बुदत्वावस्थस्य
प्राप्ततटाकत्वादिरूपमहासलिलत्वावस्थस्य सलिलांशस्य पूर्वस्थितताह-
शान्वयवान्तरैस्सह संयोगविशेषः । सलिलाद्बुद्बुद उत्पद्यत इत्यत्रापि स-
लिलपदं बुद्बुदत्वेन परिणस्यमानसलिलांशसजातीयसलिलांशान्तरप-
रम् । कस्यचित्सलिलांशस्य बुद्बुदत्वेन परिणाम एव तत्सजातीयां-
शान्तराद्विभाग इति व्यपदिश्यते, तदा तदेवापादानमित्युच्यते । एवञ्च
सति, कारणान्कार्यमुत्पद्यते, कारण एव लीयत इति पञ्चम्यन्तसप्तम्य-
न्तपदाभ्यां कार्योपादानभूतकारणद्रव्यांशात्यन्तसजातीयांशान्तरमेवो-
च्यते । एकस्यैव च लयापेक्षयाधिकरणत्वं, उत्पत्तिरूपविभागापेक्षयाऽ
पादानत्वञ्चेति बोध्यम् । एवमेव पृथिव्यप्सु प्रलीयत इत्यत्र, पृथिवी पृ-
थिवीत्वावस्थां हित्वा अम्बुवस्थां सती प्रागवस्थितेषु समुद्रादिजलेषु
संसृष्टा भवतीत्यर्थः । अग्नः पृथिवी जायत इत्यत्रापि, अप्त्वावस्थानेकांशा-
न्तर्गतः कश्चनांशः त्यक्ताप्त्वावस्थस्सन् प्राप्तपृथिवीत्वावस्थो भवती-
त्यर्थो ज्ञेयः । इत्थञ्च ब्रह्मणो जगज्जायते, ब्रह्मणि लीयते, इत्यत्रापि
ब्रह्मशब्दस्य प्रकृतिविशिष्टपरमात्मपरत्वात्, विशेषणीभूतप्रकृतौ मह-
दादितत्तत्कार्योपयुक्तकारणांशातिरिक्तांशापेक्षया विशिष्टस्य ब्रह्मणो
लयाधिकरणत्वोत्पत्त्युपादानत्वव्यवहारस्तत्र तत्र धूयमाणो निर्वाध
इत्यनुसन्धेयम् ॥

अस्तु वा अंशान्तरसंयोगतद्विभागानुपेक्ष्य केवलं पूर्वावस्थो-
त्तरावस्थे एव सर्गलयौ, यथा हिरण्यात्कुण्डलमित्यादौ । सर्वथा ब्रह्म-
णो जगज्जायते ब्रह्मणि लीयते इति व्यवहारतो जगन्निध्यात्वलाभा-
योगेन परेपापीदृशस्थले तत्सिद्धिमतिज्ञानं वस्तुस्थित्युपपत्तिविरुद्धमेवे-
ति ध्येयम् । वाचारम्भणमित्यादिभृत्या विकारजातानृतत्वप्रतिपादनमपि
परेषां वृथायास एव; मृदादिवत् घटादेरपि प्रतिपन्नोपाधौ कदापि वा-

धादर्शनेन 'आदित्यो यूपः' 'बहिरनुष्ण' इत्यादिवाक्यवत्तस्य वाक्यस्य
मृत्तिकैव सत्या, घटादिर्मिथ्येति प्रत्यक्षविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वायोगात् ।
तस्यार्थस्य तद्वाक्यात्स्वरसतोऽप्रतीत्यादेः पूर्वमेवोक्तत्वाच्च । ततश्चे-
मप्युपनिषत्परमपराङ्मुख्येवेति सिद्धम् ॥ १७ ॥

अग्निरहस्योपनिषदपि सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्य नारायणस्यैव प-
रमकारणत्वं, स्वाभाविकानेकगुणविशिष्टस्य वैश्वानरपुरुषादिपदवाच्य
स्य तस्योपासनान्मुक्तिश्च प्रतिपादयति । तथाहि, उपक्रमे - 'नैव वा
इदमग्रे सदासीन्नैवाऽसदासीत् असदिद्य वा इदमग्रे सदिय वाऽऽसीत्' इति श्रू-
यते । अत्र सदासीदिति सच्छब्दः अभिव्यक्तनामरूपकस्थूलवस्तुपरः ।
'असदासी' दित्यत्र सच्छब्दः सत्ताश्रयमात्रपरः । तथाच इदं जगत्
सर्गादौ नैव सदासीत् ; नामरूपाभिव्यक्त्यभावात् । स्वरूपतस्सत्त्वान्नैव
शून्यमासीत् । अशशृङ्गादिवदत्यन्तासत्त्वं, सर्गमप्य इवात्यन्तसत्त्वञ्च
कारणवस्तुनस्तदा नासीदित्यर्थः । तदेव तात्पर्यं विशिष्टेणाभिव्यक्त-
तुत्तरं वाक्यम् । इदमग्रे नामरूपव्यक्त्यभावादसत्तुल्यमासीत्, स्व-
रूपतस्सत्त्वात्सत्तुल्यमासीदित्यर्थः । अयं भावः - अशशृङ्गादिविलक्ष-
णस्य केनचित्प्रमाणेन सिद्ध्यतः पदार्थजातस्य केवलसत्त्वं स्थूलत्वरू-
पविशिष्टसत्त्वञ्चेति द्विविधं सत्त्वमस्ति । अशशृङ्गादित्वीदृशद्विविधसत्त्वशू-
न्यम् । तत्र कारणदशायां विद्यमानस्य विशिष्टसत्त्वाभावात् सर्वथाऽ
सत्त्वाभावाच्च स्थूलतुच्छोभयवैलक्षण्यम् ; सत्त्वाश्रयत्वेन प्रपञ्चसाह-
च्यम् । विशिष्टसत्त्वशून्यत्वेन तुच्छसाहच्यञ्चेति । इदञ्च वस्तु ब्रह्मा-
त्मदिशब्दघटितकारणवाक्यान्तरैककण्ठ्यात् ब्रह्मरूपम् । एवञ्च निर-
वयवनिर्विकारनिष्कृष्टब्रह्मणस्मूक्ष्मस्थूलसत्तासादित्यरादित्ययोर्द्वैतसम्पा-
दतया जगद्रूपपरिणामसमर्थप्रमाणप्रतिपन्नप्रकृत्यादंशब्दिनाचिद्वस्तुवि-
शिष्टत्वेनैव तांस्मन्ते उपपादनीये इत्युपान्या प्रमाणकण्ठोक्तया च सूक्ष्म-
त्रिगुणद्रव्यविशिष्टं ब्रह्मैवात्र कारणत्वेनोच्यत इत्याशयम् । न च वा-
च्यं तदेव द्रव्यं कारणमुच्यताम् ; किं तद्विशिष्टग्रहणेनेति; अस्य 'दर्शने-

नोऽशब्द 'मित्यादिना विस्तरेण मूत्रकारैरेव निरस्तत्वात् । इदञ्च कारणं ब्रह्म, नारायण इत्येतदपि 'एको ह वै नारायण आसी' दित्यादि-कारणवाक्यान्तरैककण्ठ्यात्सिद्धम् । तस्मादत्रापि स्थलान्तर इव कारण-त्वापेक्षिकसर्वज्ञत्वादिविशिष्टस्मृक्ष्मप्रकृतिपुरुषशरीरकः परमात्मा नारा-यण एव कारणं, स एव स्थूलप्रकृतिपुरुषविशिष्टो जगद्रूपं कार्यमि-ति, तत एव कार्यकारणयोरैकद्रव्यत्वसत्यत्वादिकमिति च निरावाधं सिध्यत्येव ।

इदञ्च वाक्यं अविद्योपहितनिर्विशेषब्रह्मकारणत्वादे न सङ्गच्छते, कालविशेषे जगतस्सदसद्विलक्षणत्वसदसत्तुल्यत्वयोः प्रतिपादनात् । ननु प्रथमवाक्येन सदसदनिर्वचनीयमज्ञानमुच्यते, ब्रह्मकारणत्वत्वादि वाक्यान्तरानुगुण्यात् तदुपहितब्रह्मकारणत्वमुक्तं स्यादिति चेन्न - इदं-जगत्, कालविशेषे नैव सदासीत्, नैव असदासीदित्युक्ते, इदंपद-वाक्ये जगति कालविशेषे सत्वासत्त्वनिषेधयोरेव प्रतीत्या, सदसदनि-र्वचनीयाप्रतीतेः । न च इदमग्रे सदसद्विलक्षणमासीदिति ध्रूयते । न वा 'न सदित्ये' वं समस्ततया ध्रूयते । अतोऽत्राज्ञानोपस्थापनमश-क्यम् । किञ्चोत्तरवाक्यमपि तत्पक्षं प्रतिरुणद्धि ! जगतः कालविशेषे सदसत्तुल्यप्रतिपादनस्य तत्पक्षे सर्वथाऽसंभवात् । किं बहुना, एकमेव वस्तु स्थूलमूक्ष्मावस्थाद्वयविशिष्टं सत्यमिति यावता नाभ्युपेयते, न ता-वतेदं वाक्यं सामञ्जस्यमनुभवितुमलमिति । अस्यामेव (४-ब्रा) वै-श्वानरविद्या समाग्न्यायते । तत्र प्रकरणे 'स एवोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः' इति तद्विद्यावेद्यस्याग्निर्वैश्वानरशब्दितस्य पुरुषत्वमुच्यते । यत्पुरुष इ-त्युक्त्या सहस्रशीर्षः पुरुषः इत्यादिवेदान्तवाक्येषु प्रसिद्धो यः पुरुषः, स एव वैश्वानरोऽग्निः इत्यन्वयः प्रतीयते । इत्थञ्च वेद्यस्य पुरुषमू-क्तोक्तसकलाकारवैशिष्ट्यं सिध्यति । पूर्वोक्तबृहदारण्यकवाक्येन पुरुष-पदस्य सर्वकारणत्व - सर्वपापदाहकत्वरूपाकारद्वयपरत्वञ्च सिद्धम् । विद्याफलञ्च सर्वपापविनिर्मोकरूपमिति 'अप पुनर्गृयुं जयती' त्यत्रै-

वोक्त्या सिद्धम् । छान्दोग्योक्तवैश्वनराविद्याया अस्याश्च रूपाद्यैक्यादे-
कत्वेनापि मोक्ष एव फलमिति सिद्धम् । मुक्तैर्द्विविध्यस्य निष्पमाणक-
त्वात् मुक्तिरियं सगुणब्रह्मोपासनजन्या मुख्यैवेत्यपि प्रतिपत्तव्यम् ।
तस्मादियमप्युपनिषत्पूर्वोपनिषत्समानैवेति स्थितम् ॥ १८ ॥

कौपीतक्युपनिषदप्येवमप्येणाऽर्चिरादितितत्त्वाप्यदेशविशेष
तद्विशिष्टब्रह्मानुभवप्रकारप्रतिपादिनी परमतविरुद्धेय । तथाहि- तत्र 'ये
वै केचास्माल्लोकाः प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती' तीष्ठापूर्तादिकारि-
णां विदुषाश्चास्माल्लोकात्प्रस्थितानां मध्येमार्गं चन्द्रपाप्तिरुक्ता । यथा-
कर्म यथाविधमित्युत्तरत्र श्रवणादुक्ताधिकारिद्वयविषयेयं चन्द्रपाप्तिः ।
'एतद्वै स्वर्गस्य लोकस्य द्वारं यच्चन्द्रमा' इति च चन्द्रस्य भगवत्लोकदौ-
वारिकप्रायत्वमुच्यते । अत्र स्वर्गपदमप्राकृतदेशपरम्, न देवलोक-
परम् ! विदुषा प्राप्यदेशविशेषादेरेवात्र प्राधान्येन प्रतिपिपादयिपित-
त्वात् । तच्छेषतयैवानिष्ठादिकारिप्रस्तावस्य कचित्कृतत्वात् । अत्र तं
प्रतिब्रूयादित्यादिना विदुषश्चन्द्रपसश्च मिथस्संवादविशेषः ध्रूयते । कोऽस्मि
चन्द्रमसा पृष्ठे विद्वानुचरमाह विचक्षणादिति पद्मभिः । हे कालप्रवर्त-
काः! निषेकादिकर्मकर्तृविचक्षणापिश्रुत्पक्षश्च द्वा सोमवृष्टवन्नरेतोरूपावस्था-
पञ्चकयुक्त- शोणितसंभृतभूतसूक्ष्मशरीरकोऽस्मि, इतः परं निषेककर्तारि
पुंसि रेतोरूपावस्थानाय मां मा प्रेषयतेति द्वयोरर्थः । अथ द्वाभ्यां
पूर्वानुभूतं स्वस्यानेकयोनिःसम्बन्धगर्भवासादिकमनुवदन्नाह पुनरपि
'तस्मा कृतवो मर्त्यश्च आभरन्व' मिति । हे कालप्रवर्तकाः! तस्मादेतोस्सं-
साराय मां मा समर्पयतेत्यर्थः । असमर्पणे हेतुमाह 'तेन तस्येन तपस्तु-
रस्म्यार्तवोऽस्मि त्वमस्मी' ति । भगवच्छरणवरणरूपेण तपसा प्रसजेन तेन
तस्येन परमात्मना हेतुनाऽहं मासादिकालरूपोऽस्मि; तद्वर्तिपदार्थ-
रूपोऽस्मि; चतुर्मुखोऽस्मि; त्वमप्यस्मीति तदर्थः । अत्राध्याहृतमहंपदं
कृत्वादिपदचतुष्टयं तद्वाच्यशरीरकपरमात्मपरम् । कालादीनां यम
निकात्मकत्वान्मा समर्पयतेति पूर्वोक्तान्वयः । अस्य चैकात्मकत्वस्य नि-

त्यस्य स्वरूपसतस्संसारासमर्पणहेतुत्वायोगेन परमात्मप्रसादसाध्यत्वा-
योगेन चात्र तद्ज्ञानं विवक्षितम् । एवमुक्तवन्तं भगवत्लोकगमनायानु-
जानाति चन्द्रमा इत्याह 'तमतिसृजत' इति । स एतं देवयानमित्यादिना
चन्द्रमसाऽनुमतस्य विदुषोऽर्चिरादिगत्यादिकं विस्तरेणाऽऽह ।

प्रकरणमिदं परमते न सङ्गच्छते, 'तद्वैततत्त्वमस्यैवमिदं प्रति-
पेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्चेती'ति बृहदारण्यकवाक्यतुल्यतया 'तेन सत्येन....
त्वमसी' त्यस्यापि ब्रह्मविद्याफलभूतसर्वभावापत्तिपरतया तत्प्राप्त्य-
नन्तरं विदुषः प्राप्यान्तरायोगेन 'तमतिसृजते' 'स एतं देवयानं पन्थान'
मित्यादिभिरुपरितनवाक्यैस्तस्यार्चिरादिमार्गप्राप्त्यादिप्रतिपादनायोगा-
त् । तद्धि वाक्यं - 'तदेतद्ब्रह्म पश्यन्ति' ति ब्रह्मविद्या परामृश्यते । अहं
मनुरभवं सूर्यश्चेत्यादिना सर्वभावापत्तिं ब्रह्मविद्याफलं परामृशति । प-
श्यन्सर्वात्मभावं फलं प्रतिपेद इत्यस्मात्प्रयोगाद्ब्रह्मविद्याऽऽसहायसाध-
नसाध्यं मोक्षं दर्शयति । भुञ्जानस्तृप्यतीति यद्वत्' - इति परैर्विद्वत्तम् ।
एवं यथाविधं तमागतमिति विदुषः पूर्वमुक्ता चन्द्रमाप्तिरपि न सङ्गच्छते ।
उक्तसाक्षात्कारस्योत्क्रान्तेः पूर्वमेव स्थितत्वात् । नहीदानीमेव तादृश-
साक्षात्कारस्संजात इति तेन मत्पेनेत्यादिनोच्यते; अपितु पूर्वस्थितमेव
स्वकीयं ज्ञानं संसारासमर्पणहेतुतयाऽनूद्यत इति ।

नन्वत्रार्चिरादिगत्यादिकमर्वाचीनसगुणब्रह्मविद् एवोच्यते, अ-
न्यथा गत्यनुपपत्तेः । सा हि देशविशेषप्राप्त्यर्था प्राप्यं फलं सर्वभाव-
व्यतिरिक्तं परिच्छिन्नमवगमयति । अत एव तेन सत्येनेति वाक्यस्य न
तद्वैतदित्यादिवाक्यसमानार्थकत्वमिति चेन्न; निर्गुणं सगुणमिति, पर-
मपरमिति च द्वैविध्यं सर्वात्मना प्रमाणविधुरमित्यस्य द्वाविशेऽधिकानि
सम्यगुपपादयिष्यमाणत्वात् । निर्गुणविद्यापरत्वेन पराभिमतेषु प्रकर-
णेष्वेव च गुणानामर्चिरादिगतेर्वा श्रवणेन तदभिमतविद्याविभागस्य
दुस्स्थित्यात् ।

नथाहि - पराभिमतनिर्गुणब्रह्मप्रकरणेषु - कठवल्ल्यां 'ज्ञानं

का च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिस्तृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेती 'त्युत्क्रान्तिगती प्रतिपाद्येते । तथा भूमविद्यायां 'स एकधा गवति त्रिधा भवती' त्यनेकशरीरपरिग्रहश्चूयते । निर्विशेषब्रह्मभावापत्तिस्तु तत्र नाघ्रातापि । तत्र केनचिद्युक्त्याभासेन निर्गुणविद्यात्ममङ्गीकृत्य ध्व-माणगुणानां प्रकरणान्तरगतसगुणविद्यासम्बन्धवर्णनन्तु साहसमेव । तथा प्रजापतिविद्यायां 'एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरासमुत्थाय परं उपोति-रूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत' इति शरीरादुत्क्रान्तिश्चूयते । तथा सद्विद्यायामपि 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये' इति प्रा-रब्धावसाने ब्रह्मसम्पत्तिरित्युक्ता तदर्था 'यदाऽस्य बाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवताया' मित्युत्क्रान्तिः प्रतिपाद्यते । तथा वाजसनेयके षष्ठे तदभिमतनिर्गुणविद्यायामेव 'अणुः पन्था धिततः पुराणो मां स्पृष्टोऽनुयित्तो मयैव । तेन धीरा उपयन्ति ब्रह्मविदस्त्वर्गं लोकमित-ऊर्ध्वं विमुक्ता' इति गतिः कथ्यते । उक्तप्रकरणेषु यथायथं तत्तद्गुण-योगोपि बोध्य इति ।

इत्थञ्च सगुणविद्यातिरिक्तपरविद्याऽभावात् निर्गुणं ब्रह्म कि-ञ्चित्, तद्विद्या काचनेति सिद्धवत्कृत्य प्रकृते गत्यादिश्रवणात्सगुणवि-षयत्वमित्युक्तिर्निरालम्बना । गतिश्रुतिस्तु ब्रह्मणस्सर्वव्याप्तत्वेपि वि-ग्रहादिविशिष्टतदनुभवस्वकीयस्वाभाविकगुणाष्टकाविर्भावादिरूपमुक्तेर्दे-शविशेषप्राप्त्यनन्तरतया तदर्था गतिं प्रतिपादयतीति न कोपि विरोधः । एवमुपर्यप्यत्र ब्रह्मणश्चिदचिद्विशेषशरीरकत्वं, आनन्दत्वादिगुणवि-शिष्टत्वं, तादृशब्रह्मोपासनेन सगुणब्रह्मानुभवादिरूपमुक्तिश्च प्रतिपा-द्यत इति सुस्पष्टम् । सर्वज्ञचेदं पूर्वाचार्यैर्विस्तरेण विचार्य स्थापितम् । तत इयमप्युपनिषत्पूर्वोपनिषत्सोदयेवेति सिद्धम् ॥ १९ ॥

ऐतरेयोपनिषदपि परमात्मनः प्रपञ्चोपादानत्वनिमित्तत्वे, तदु-पयुक्तं स्वाभाविकसर्वज्ञत्वादिगुणगणं, प्रत्यक्परमात्मभेदं, तद्विषयको-पासनस्य दर्शनसमानाकारस्य मोक्षसाधनत्वं, शरीरादुत्क्रान्तस्योर्ध्व

लोकविशेषं प्राप्तस्य सर्वानिष्टनिवृत्तिपूर्वकसर्वकामावाप्तिरूपां मुक्तिञ्च प्रतिपादयन्ती पराभिमतस्तत्त्वहितपुरुषार्थान् नितरां निवारयत्येव । तथाहि — उपक्रमे 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्, नान्यत्किञ्चन भिन्नं स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति, स इमांलोकानसृजते' इति श्रूयते । अत्रात्मशब्दः 'आप्नोतेरत्तेरततेर्था आत्मा, परस्सर्वज्ञस्त्वैशक्तिरज्ञानादिसर्वसंसारधर्मवर्जितः' इति परेरेव व्याख्यातः । 'यदिदं नामरूपकर्मभेदभिन्नं जगदात्मैकैकोऽग्रे जगतस्सृष्टेः प्रागासी' इति इदंपदोग्रेपदविवरणपूर्वकमन्वयश्च दर्शितः । तथाचेदं विभक्तनापरूपं जगत्, अविभक्तनामरूपसर्वव्यापकत्वादिगुणविशिष्टहेयगन्धरहितपरमात्माभिन्नं सृष्टेः प्रागासीदित्युक्तं भवति । इत्थञ्चात्र जगद्ब्रह्मणोरभेदस्सत्यत्वं कार्यकारणभावः परमात्मनस्स्वाभाविकानेकाकारविशिष्टता च स्वरसतः प्रतीयत इति परेषामपि दुरपलपमिदम् । असति बाधके आत्मपदोपस्थापितगुणानां स्वाभाविकत्वस्य, जगत उत्सर्गसिद्धसत्यत्वस्य च निवारकाभावात् । सत्यमिद्व्यर्थयोरैक्यायोगेन सत्यब्रह्माभिन्नत्वेनोक्तस्य जगतस्सत्यताया अपरिहार्यत्वाच्च ।

यत्त्वत्रोक्तरीत्या आत्मपदं व्याख्याय पुनः 'नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽजोऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयोऽद्वय' इति तद्विवरणं, तत् कृण्ठोक्तगुणादिनिषेधाय न प्रभवति । किञ्चैभिः पदैर्विभिन्नधर्माः प्रतिपाद्यन्ते, नवा, आद्येऽनेकविशेषवैशिष्ट्यमात्मनो दुष्परिहरम् । द्वितीये वैयर्थ्यम् । न च तैर्व्यावृत्तिरूपा धर्माः प्रतिपाद्यन्ते; ते च ब्रह्मवेति न दोष इति वाच्यम् — व्यावृत्तेरेकत्वे एकेतरविशेषणवैयर्थ्यात् । तत्तत्प्रतियोगिविशिष्टत्वेन तद्बहुत्वेपि ब्रह्मणो व्यावृत्तिरूपत्वासम्भवेन व्यावृत्तिमत्त्वं वक्तव्यतया सविशेषत्वं पुनरप्यायातम् । भ्रमविरोधिनोऽसाधारणधर्मस्यैव व्यावृत्तिस्वरूपत्वाभ्युपगमात् । व्यावृत्तिर्भेद इति चानर्थान्तरम् । भेदग्रहणेनैवाभेदभ्रमनिवृत्तिः । यद्ग्रहणेन तदाश्रयस्येतरतादात्म्यभ्रमो निवर्तते, तस्यैवाश्रयतापारणस्य धर्मस्य व्यावृत्त्यात्मक-

त्वमङ्गीकर्तुं युक्तम् । प्रकृते च स्वतन्त्रस्य, स्वरूपे भासमाने भ्रमसहस्य ब्रह्मणस्तादृक्भावेन व्यावृत्तिरूपत्वाभ्युपगमो न युज्यते ! ततः नित्यशुद्धेत्यादिना निर्विशेषोपस्थापनमशक्यमिति ।

यत्त्वत्रानन्दगिरिणोक्तं - ' यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह ।

यच्चास्य सन्ततो भावस्तस्मादात्मेतिकीर्त्यते इति स्मृत्युक्तमुत्पत्त्या रुढ्याच्चात्मपदस्य भाष्योक्तार्थलाभ ' इति तदसङ्गतम् । परस्परविरुद्धयोस्सविशेषत्वनिर्विशेषत्वयोर्युगपदेकपदप्रतिपाद्यत्वासम्भवात् । योगरुढत्वेनाभिमतपञ्चजपदस्य पञ्चजनिकर्तृत्वरूपावयवार्थमात्रविवक्षायां कुमुदादीनामपि तादृशत्वात्तत्रापि प्रयोगवारणाय पञ्चत्वं रुढ्यर्थतयाऽङ्गीक्रियते । तथाच तत्र पञ्चजनिकर्तृत्वपञ्चत्वरूपधर्मद्वयविशिष्टे पञ्चजपदं मुख्यवृत्तमिति एकैकाश्रये तत्पदममुख्यमेवेति वस्तुस्थितिः । प्रकृते - आत्मशब्दस्य सर्वज्ञत्वादिविशेषविशिष्टमात्रपरत्वेऽप्यतिप्रसङ्गाभावेन केवलयोगिकत्वमेव युक्तमिति निर्विशेषत्वस्य रुढ्यर्थतावच्छेदकत्वकल्पनं निर्विबन्धनम् । नहीदृशप्रपञ्चसृष्टिहेतुभूतसर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादिविशिष्टमात्मान्तरमस्ति । पञ्चजपदवदात्मपदस्यावयवार्थसंवाहितरुढ्यर्थविशिष्टवस्तुपरत्वञ्च दुर्घटम् । तयोरेकत्र समावेशायोगात् । न चेश्वरेऽतिप्रसङ्गवारणाय निर्विशेषत्वस्य तथात्वमङ्गीकार्यं, समानसत्ताकार्योरेव भावाभावयोर्विरोधेन विशेषतदभावयोस्समावेशश्च संभवति; विशेषसम्बन्धस्यापारमार्थिकत्वात्, तदभावसम्बन्धस्य पारमार्थिकत्वाच्चेति वाच्यम्, तथासतीश्वरस्यापीदृशाकारद्वयवत्त्वेन तस्य व्यावर्त्यत्वासंभवात् । नन्वीश्वर एवेदंपदं योगरुढमिति चेन्न, रुढोर्निष्प्रयोजनत्वप्रसङ्गात् । ' सर्वज्ञादिशब्दोपलक्षितसम्यग्ज्ञानानन्दरूपाखण्डेकरस आत्मा उपश्चित ' इति वक्ष्यमाणविरोधाच्च । किञ्च निर्विशेषत्वं रुढ्यर्थतावच्छेदकमित्यत्र प्रमाणमपि नोपलभ्यते । सिद्धान्ते तु त्रयः प्रकारा बाध्याः, आप्नोतीत्यात्मेति अन्तर्यामित्वेन यत्किञ्चिद्दूषाप्तिमात्रविवक्षायां जीवपरसाधारण आत्मशब्दः । तत्रैव नारायणत्वस्य रुढ्यर्थत्वविवक्षायां

भगवत्येवायं योगरूढः । निरुपाधिकसर्वान्तर्यामित्वरूपव्याप्तिविवक्षा-
यां तस्मिन्नेव केवलयोगिक इति । अत्रानन्तरे पक्षद्वये जीवात्मादावौप-
चारिक एव प्रयोग इति बोध्यम् । 'अततीति व्युत्पत्त्या त्रिविधपरिच्छेद-
राहित्यं लभ्यते' इति यदुक्तं, तन्न । 'अत - सातत्यगमने' इति स्मरणा-
द्वाय्वादीनामिव ब्रह्मणस्सदागमनशीलत्वमेव लभ्येत । तच्च विभोर्विरु-
द्धम् । 'सन्ततो भाव' इति स्मृत्यापि सदैकरूपसत्ताश्रयत्वमेव लभ्यते ।
'सत्ताप्रदानेनोपादानत्वसूचनासर्वशक्तित्वं लभ्यते' इत्येतदप्यसङ्गतम् । स-
त्ताप्रदेन पारमार्थिकसत्ताविवक्षायां जगतस्सत्यत्वप्रसङ्गान् । प्रातिभा-
सिकविवक्षायामपसिद्धान्तात् । व्यावहारिकविवक्षायां सर्वशक्तित्वमू-
चनायोगात् । अधिकभ्रमवत्त्वं हि तदा लभ्येत । न हि लोके नितरां
भ्रान्तस्सर्वशक्तिरिति व्यवहियत इति ।

यस्तु—'नान्यत्किञ्चनमिप' दित्यत्रानन्दगिरीये वाक्यार्थवर्णनं यथा सां-
ख्यमते आत्मापेक्षयाऽन्यत्स्वतन्त्रं स्वतस्सत्ताकं प्रधानमस्ति, यथा वा काणादमते
तथाविधा अणवस्सन्ति तथाऽऽमापेक्षया स्वतन्त्रं स्वतस्सत्ताकं किमपि नास्ति, मा-
यात्मात्मशक्तितयाऽऽमन्येवान्तर्भूतेति तत्सत्त्वेऽन्यनिषेध उपपद्यते । इदं जगदग्रे
सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितात्मैवासीदिति 'आत्मा वा' इत्यादेर्मिषदित्यन्तस्था-
र्थः । यद्यप्यात्मशब्देनैव ब्रह्मणोऽखण्डैकरसत्वमुच्यते, तथापि तदेव, एकशब्दः,
एवकारः, 'नान्यत्किञ्चन मिप' दिति वाक्यञ्च क्रमेण सजातीयभेद स्वगतभेद
विजातीयभेदाभिराकुर्वन्ति सन्ति दृढीकुर्वन्ति ; नचाग्रे जगत आत्ममात्रत्योक्तेर्न
किञ्चित्प्रयोजनम् ; 'आत्मा एक एवासीत्, नान्यत्किञ्चन मिप' दित्येतावतैवा-
त्मनोऽखण्डत्वसिद्धेरिति शङ्क्यं, जगतोऽद्वितीयात्ममात्रत्वेन मृषात्वमिति सूचना-
यैव तथोक्तेः । ननु 'इदमात्मैवासी' दिति सामानाधिकरण्येनात्मनो जगद्वैशि-
ष्ट्यमेव प्रतीयते, न तु मृषात्वमिति चेन्न — आत्मा, एकः, एव, इति पदैरुक्ते
अखण्डैकरसे तद्विपरीतजगत्प्रतीतेरतास्मिन्तद्बुद्धिरूपत्वेन मृषात्वसिद्धेः । जगद्वै-
शिष्ट्यस्य, घटस्सन्नित्यादिरूपेण प्रत्यक्षसिद्धतया प्रयोजनाभावेन च तत्प्रतिपाद-
नानुपपत्तेरपि मृषात्वमेव तदर्थ इत्याशयेयम् । 'न मिप' दिति स्वतन्त्रत्वस्वतन्त्र-

निषेधेन, तस्य स्वतस्सत्तानिषेधादपि नृपात्वातिद्विः । नचेदानीमपि जगन्मृपा-
त्वात्माखण्डत्वयोर्यक्तुं शक्यत्वान् अग्रे इति व्यर्थमिति वाच्यम्, इदानीमात्म-
भिन्नतया पृथक्सत्त्वेन च प्रतीयमानस्याऽऽत्ममात्रत्वे योधिने विरोधिप्रतीत्या सहसा
तस्य बुद्ध्यनारोहस्यादिति गुडाजिह्विकाम्यायेन पृथङ्नामरूपानभिन्न्यक्तिदत्तायामा-
त्ममात्रत्वबोधने पश्चात्तन्म्यायेनेदानीमप्यात्ममात्रत्वं ज्ञास्यतीति तत्सार्थक्या ' दिति ।।

यदपि विचारण्येन दीपिकायामेतद्वाक्यार्थवर्णनं — ' व्यवहारवि-
शिष्टः केवलध्वेत्वात्मा द्विविधः । व्यवहारोपि जागरणस्वप्नसुषुप्तिरूपेण त्रिविधः ।
तत्र ' यच्चाप्नोती ' त्यादिरमृत्या पूर्वार्धेन व्युत्क्रमेणावस्थात्रयमामन उच्यते । पर-
मानन्दरूपं ब्रह्म प्राप्नोति, जागरणस्थपदार्थवासना आदत्ते, वाद्यविषयान्मुञ्चे
इति तदर्थत् । उत्तरार्धेन कैवल्यम् । भावः — स्वभावविशेषः । सन्ततः —
परिच्छेदरहितः । तथाचाम्बु ण्डैकरसत्त्वेन सन्ततवनात्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति ।
आत्मशब्दः यौगिको रूढो वाऽखण्डैकरससर्वजगदधिष्ठानतदीयवास्तवस्वरूप-
भूतपदार्थपरः । प्रतीयमानमिदं जगत् सृष्टेः पूर्वमात्मैवामीत् ; न तु तत्कार्यभूतं
नामरूपात्मकं जगदासीदिति वाक्यार्थः । वैशब्देनात्मगोचरो शब्दप्रत्ययावपि ना-
स्तामित्युच्यते । लोके घटशरापादिकार्याभावदशायामपि मृद्विषयौ शब्दप्रत्ययौ स्तः,
न तथात्रेति । इदञ्च सामानाधिकरण्यं चाधार्थं, यज्जगत्त्वेनेदानीं प्रतिभासते, त-
ज्जगत् भवति, किन्वात्मेति । कालवाचकशब्दः ' आसी ' दिति च परप्रसि-
द्यैव । अन्यथा सत्ताविशिष्ट आत्मैत्यर्थाङ्गीकारेऽखण्डैकरसत्वं हीयेत । अन्यत् —
प्रकृतादात्मनो विलक्षणं वस्तु, न मिषत्-नासीदित्यर्थः ; धातूनामनेकार्थत्वात् ।
सर्वथा सर्वभेदशून्य आत्मात्र विशिष्ट ' इति ।

तदेतत्सर्वमसङ्गतम् । सत्यभूतप्रकृतिव्यतिरेकेण मिथ्याभूतमाया-
याः कारणभूतात्मशक्तित्वस्य प्रमाणतोऽलाभात् ' नान्य ' दिति निषे-
धस्य तद्व्यतिरिक्तविषयत्वेन सङ्कोचासंभवात् । मिथ्यात्वेन ब्रह्मान्त-
र्भूतत्वोक्तिरप्ययुक्ता, सत्येऽसत्यान्तर्भावाददर्शनात् । मिथ्यार्थस्य सत्य-
शक्तित्वमप्यनुपपन्नमदर्शनादेव । मिथ्यार्थस्य शक्तित्वमेव दुर्घटम्,
कार्योपयोग्यपृथक्सत्त्वविशेषणत्वस्यैव शक्तित्वरूपत्वात् ; तथात्वाङ्गी-

कारेऽर्थक्रियाकारित्वप्रसङ्गेन मिथ्यात्वासिद्धेः । आत्मशब्दोऽखण्डैकरसपर इत्यप्ययुक्तं, तस्य चतुर्धा व्युत्पत्तिप्रदर्शनायोगात् । जगत आत्ममात्रत्वोक्तिप्रयोजनवर्णनमपि विरुद्धम् ; सत्यात्ममात्रत्वोक्त्या जगत्स्सत्यब्रह्मभिन्नानात्मकत्वं सिध्येत्, न मिथ्यात्वमिति । न हि घटस्य मृत्तिकामात्रत्वोक्त्या कोपि मिथ्यात्वं जानाति । अपितु मृत्तिकानिरिक्तानात्मकत्वम् । अन्यथा घटोऽयं प्राङ्मृत्तिकैवासीदित्युक्ते, तस्य लोहाद्यात्मकत्वमपि जानीयादविशेषात् । न चेदमासीदिति दमर्थस्य कार्यत्वसिद्ध्या ; वाचारम्भणश्रुत्या मिथ्यात्वसिद्धिरिति वाच्यम् । 'जगत्स्थथाविधात्ममात्रतया मृतात्वं सूचित' मिति भवत्पङ्क्त्या तदर्थाभावात् । आत्मकार्यतयेति हि तदा प्रयोक्तव्यम् ! वाचारम्भणश्रुतेर्मिथ्यात्वपरत्वासम्भवस्योपपादितत्वाच्च । यद्य सामानाधिकरण्येन जगद्वैशिष्ट्यसिद्धिमाशङ्क्योक्तम् — अखण्डैकरसे तद्विपरीतजगत्प्रतीतेर्भ्रमत्वमेवेति । तच्चायुक्तम् । भवदुपात्तस्मृत्यैवात्मपदस्थानेकविशेषणविशिष्टपरत्वसिद्ध्याऽखण्डैकरसाप्रतीतेः । विशेषणमिथ्यात्वाद्वस्तुतो निर्विशेष एव तदर्थ इति तु नेदानीं वक्तुं शक्यम् । मिथ्यात्वस्यासिद्धतयाऽन्योन्याश्रयात् । एकशब्द एवकारश्च प्रथमश्रुतात्मपदार्थानुरोधेनैव नेयौ, नीतौ च नीतिविशिष्टः ।

जगद्वैशिष्ट्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वकथनमप्यसङ्गतं स्वमतविरुद्धञ्च । घटस्तन्नित्यदौ घटादिनिष्ठकालसम्बन्धित्वाद्यात्मकसत्ताव्यतिरेकेण ब्रह्मप्रतीतेरजननात् । तत्र सत्ताया ब्रह्मरूपत्वे घटोऽसन्, पटोऽसन्नित्यादावसत्ताया अपि तद्रूपत्वं दुर्वारम् । ब्रह्मणः प्रत्यक्षविषयत्वे मेयत्वेन घटादिवज्जडत्वप्रसङ्गः शास्त्रस्यानुवादरूपत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गश्च ; प्रमाणान्तरसिद्धत्वेऽनभिगतावाधितार्थकत्वरूपप्रापण्यस्य दुर्वचत्वात् । नापि ब्रह्मणो जगद्वैशिष्ट्यप्रतिपादनं निष्प्रयोजनम् । स्वातन्त्र्येण प्रतीयमानस्य जगतो ब्रह्मकार्यत्वनियाम्यत्वादिरूपापनिषन्न — वास्तवाकारज्ञापनार्थतया महाप्रयोजनत्वात् । न मिथ्यादिति स्वतन्त्र्यस्त्वन्तरनिषेधे

च वस्तुनः परतन्त्रत्वं सिद्धयेत्, न मृपात्वम् । स्वतस्सत्तानिषेधेपि पराधीनसत्ता स्यादेव । न च स्वतस्सत्ताकत्वं सत्यत्वं ; पराधीनसत्ता-
कत्वं मृपात्वमिति वाच्यम् — पारिभाषिकत्वापत्तेः । पराधीनसत्ता-
कमप्यर्थक्रियाकारित्वात्सत्यमेव ह्युपलभ्यते ।

यच्च अत्र इत्यस्य सार्थक्यवर्णनं, तदप्ययुक्तम् । इदं सर्वमात्मैव,
तद्व्यतिरिक्तं विपत् स्वतस्सत्ताकं स्वतन्त्रं नास्तीत्युक्तं सुखेनार्थस्य बु-
द्ध्यारोहसम्भवेनेदानीं तन्निषेधेऽनुपपत्त्यभावात् । सहसंदं नास्तीत्युक्ति-
र्हि नारोहेत् । यस्तावत्कारणदशायां पराधीनसत्ताकं मूर्खं वस्त्वङ्गी-
करोति, स कार्यदशायां स्थूलं वस्त्वङ्गीकुर्यादेव । अत्राग्रपदाभावेऽर्थ-
स्यास्य बुद्ध्यनारोहमाशङ्कमाना भगवती श्रुतिः कथमन्यत्र निश्चया सती
सुतरां बुद्ध्यनारुढं घटादिविकारमिध्यान्वं दृष्टान्तत्वेनापष्टभ्यैकवि-
ज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानं समर्थयेतेति भवतेव पर्यालोचनीयमिति
यत्किञ्चिदेतत् ।

आनन्दगिरीये—‘इदानीं जगद्विशिष्टात्मप्रतिभासेन बाधानुपपत्त्या स्थिति
कालं परित्यज्याग्रशब्देन प्राक्काल उपादीयते’ इति दीपिकोक्तमनूय यद्व्यपितम्,
‘तथासत्यप्रपदवैयर्थ्यम् । आरोप्यप्रतीतिदशायामेव चोरसन्ध्याुरित्यादी बाधदर्शनेने-
हापि जगत्प्रतीतिदशायामेव बाधस्य न्याय्यत्वात् । सृष्टेः प्रागप्रती-
तस्य बाधानुपपत्तेश्च । त्रैकालिकनिषेधस्यैव बाधरूपतया प्राक्काल एव निषेध-
तस्य बाधरूपत्वासंभवाच्च । नहि पाक्करके घटे, पूर्वं न रक्तो घट इति प्रत्ययं
बाधं मन्यन्ते । अतएव भाष्ये ‘प्रागुत्पत्तेरङ्गाकृतनःमरूपभेदात्मभूतं जगदा-
सीदि’ इति जगतः कारणात्मना सत्त्वोक्ता — न तु बाध’ इति, तदस्माक-
मभिमतमेव । परन्तु कारणवाक्ये सामानाधिकरण्यस्य बाधार्थत्वं दूषि-
तवतो भवतः का गतिरिति पृच्छामः । इदं पूर्वमान्मभूतमासीदित्यु-
क्तौ एकस्मिन्वस्तुनि प्रपञ्चत्वमात्मत्वञ्च सिद्ध्यत् । इत्थञ्च बाधार्थत्वे
निषिध्यमाने प्रपञ्चात्मनोर्द्वयोरप्येकवस्तुत्वं, सत्यत्वमिध्यात्वान्यतर-
बाधपणीयम् । एवं ‘जगतः कारणात्मना सत्त्वोक्ते’ त्यप्यसमञ्जसत्वत्पक्षे,

कालविशेषे सूक्ष्मरूपेण तत्सत्त्वमेव हि ततः प्रतीयते, कारणव्यतिरेकेण सत्ताऽभावश्च त्वया वक्तव्यः । स च बाधनिषेधे कथं लभ्येत ।

‘सत्संस्थानमात्रमिदं सर्वमिति युक्तं प्रागुत्पत्तेरप्रदेवेति । ननु निष्कलं—
इत्यादिश्रुतिभ्यः निरवयवस्य सतः कथं विकारसंस्थानमुपपद्यते ? नैव
दोषः । रज्ज्वाद्यवयवभ्यस्सर्पादिसंस्थानवत्, बुद्धिपरिकल्पितेभ्यस्सदवयवभ्यो
विकारसंस्थानोपपत्तेः’ (छा. ६. २) इति भाष्यवाक्येन प्रदर्शितं सर्वमपि
सामानाधिकरण्यमुपपन्नम्, बाधश्च सिध्यति । यथास्त्वज्ञातेभ्यो रज्ज्वाद्यवयवभ्यो
सर्पादिसंस्थानमनिर्वाच्यमिष्टं, तथा श्रुतिजनितजगत्कारणत्वबुद्ध्यनुपपत्त्या कल्पि-
तेभ्यस्सतो मायोपाधिकस्यावयवभ्यो विकारसंस्थानमुपपद्यते । तस्मादयं द्वैतप्रपञ्चो
ब्रह्मविवर्तसंभवतीति तदर्थत्वं इति न वाच्यम्, एवमपि सामानाधिकर-
ण्यानुपपत्तेः । उक्तभाष्यवाक्येन ब्रह्मणि परिकल्पितावयवपरिणामरू-
पत्वं जगत उक्तमुपलभ्यते । अयञ्च वादो मायावाद एव पर्यवस्यति,
जगतो मिथ्योपादानकत्वाविशेषात् । ततश्च जगदिदं मायाऽभूदिति निर्दे-
शसंभवेऽपि ब्रह्माभूदिति निर्देशो न संभवति । दृष्टान्तोपन्यासश्चानु-
भवविरुद्धः । न हि लोके रज्ज्ववयवभ्यः परिणतं सर्पसंस्थानं कोपि
प्रतिपद्यते । अपितु दोषवशादयं रज्जुं सर्पतया भ्राम्यतीत्येव । नन्ववय-
वोपादानकत्वेऽप्यवयव ब्रह्मणोरभेदात्, ब्रह्मोपादानकत्वासिद्ध्या सा-
मानाधिकरण्योपपत्तिरिति चेन्न, कल्पिताकल्पितयोरभेदायोगात् । ततश्च
कारणवाक्येऽपि जगद्ब्रह्मणोस्सामानाधिकरत्यं बाधार्थमेवाश्रयणीयं ज-
गन्मिथ्यात्ववादिना । तच्च दूषितं तेनैवेति तन्मते न कापि गतिरिति ।

दीपिकोक्तार्थानुवादश्च यथावन्न कृतः, ‘नन्विदमात्मासीदिति सा-
मानाधिकरण्येन जगद्वैशिष्ट्यमात्मनः प्रतीयते । मैवं, वैशिष्ट्ये सत्यप्रज्ञाद्वैद-
र्यप्रसङ्गात् । इदानीं जगद्विशिष्ट आत्मा प्रतिभासत इत्यनुपपत्त्या स्थितिकालं प-
रित्यज्य केवलमात्मानं वक्तुं प्राचीनकाल उपादीयते । तदेवमनेनाखण्डैकरसमा-
त्मतत्त्वं सूचितं भवति । यदि तत्रापि जगदनुवर्तत, इदानीं व्यर्थोऽयमप्रसङ्ग-
प्रयासस्यात् । सामानाधिकरण्यन्तु बाधायामन्युपपद्यते’ इति तदीयो ग्रन्थः ।

अत्र अनुपपत्त्येत्यस्य जगद्विशिष्टत्वानुपपत्त्येत्यर्थः । न तु बाधानुपपत्त्येति; पूर्वापरानुगुण्यादित्यलम् ॥

दीपिकायां — 'यच्चास्य सन्ततो भावः' इत्यंशस्य केवलात्मपरत्ववर्णनमपि विरुद्धम् । वाक्यत्रयवदस्याप्यात्मशब्दव्युत्पत्तिप्रदर्शकत्वेनाखण्डैकरसत्वाप्रतिपादकत्वात् । तत्र तिङन्तपदेनार्थविशेषः प्रदर्शितः । अत्र तु सुवन्तपदेनेतीयदेव हि वैषम्यम् । 'अस्य सन्ततो भावः' इत्यात्मनो धर्मिणस्सन्ततत्वविशिष्टभावभूतधर्म उच्यते । भावः स्वभावविशेषः । सन्ततः — परिच्छेदरहितः' इति 'अतति — सातत्येन सर्वत्र गच्छतीत्यामेति चतुर्थं निर्वचन' मिति च भवतोक्तम् । अनेनापि सार्वकालिकं व्याप्तत्वमेवोक्तं भवति । इत्थंवाखण्डैकरसत्वेन सन्ततत्वं कथमात्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं प्रतिज्ञायते। 'योगिको वे' त्याद्यप्युक्तम् । योगिकत्वेऽखण्डैकरसत्वासिद्धेः । तत्र खण्डौ च न प्रमाणम् । 'इदमग्रे भागीवासीत्, न तु तत्कार्यभूतं जगदासी' दिति वाक्यार्थकथनमप्यसम्बद्धम् । इदम्पदार्थस्य कालविशेषे आत्मभिन्नत्वनिषेधस्य ततः प्रतीतिः । वाक्यार्थं सामानाधिकरण्यं तु व्याहतम्, लक्षणादिदुष्टञ्चेति पूर्वमेवांक्तम् ! वैशब्दतात्पर्यवर्णनमपि नेष्टसाधकम् । आत्मनो बहुविधविशेषवत्त्वेपि तदानीं भवदुक्तरीत्येव तदुभयाभावोपपत्तेः । 'जिह्वाऽभावेन मनोऽभावेन च शब्दप्रत्ययाभाव' इति खलु भवदुक्तिः । एवमेव, 'कालवाचकशब्दः परप्रसिध्ये' त्यप्युक्तम् । न मिपत्—नासीदित्यर्थवर्णनमपि क्लिष्टम् । तस्मादस्य वाक्यस्य त्वदभिमतवाचकत्वान् अनेकप्रमाणानुसाराच्चैवमर्थो वर्णनीयः । स्थूलरूपमिदं जगत्सृष्टेः प्राक् तादृशात्माभिन्नमासीत्, तद्व्यतिरिक्तं किमपि तदानीं विभक्तनामरूपं नासीदिति । मिपत् विकसत्, विभक्तनामरूपमिति । यद्वा 'मिप स्पर्धया' मिति स्मृतेर्मिपत् — स्पर्धमानम् । ईदृशपरमात्मसदृशं वस्तु कालत्रयेपि नास्तीति । स्पर्धाशब्दस्तुल्यार्थं आलङ्कारिकैरिष्यते । तेनाहंति प्रक्षणा स्पर्धितुं कः ' इति च श्रुतिः । अग्रेदम्पदं स्थूलशरीरकात्मपरम् ।

निर्विकारस्य स्वरूपेण परिणामासंभवात् । शरीरवाचकस्य शरीरिपर्यन्त-
त्वस्य स्थापितत्वात् । बाधार्थसामानाधिकरण्यविवर्तोपादानत्वयोरयो-
गाच्च । आत्मशब्दोपि, प्रधानस्यापि कारणत्वश्रवणात्, 'अयमात्मा
सुखी, दुःखी' त्यादाविचार्यसामर्थ्यादेवोचितविशेषणविशिष्टपरत्वसंभ-
वाच्च सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टपरः । इत्थञ्च युवाऽप्यप्याधिकज्ञानो देवदत्तः
पूर्वमल्पज्ञानो बालोऽभूदिति वदयं निर्देशः । पक्षेऽस्मिन् कोपि दोषः;
सर्वप्रमाणानुगुण्यञ्चेति ॥

एवमुपरि— 'स इमाल्लोकानसृजत' इति लोकानां सृज्यत्वश्रव-
णात्सत्यत्वमवसीयते । अवस्तुनस्सृष्ट्यसंभवान् । सर्गः, उत्पादनम्,
उत्पत्त्यनुकूल उत्पादयितृगतो व्यापारः । उत्पत्तिश्चाद्यक्षणसम्बन्धः ।
ततश्चात्मनो लोकानामाद्यक्षणसम्बन्धकरत्वसिद्ध्या, लोकानां कालविशे-
पसम्बद्धत्वमवगतमिति सत्यत्वं दुर्निवारम् । कालसंबन्धस्य सत्यत्वव्या-
प्तत्वात् सत्यत्वरूपत्वाद्वा । अतस्त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपमि-
ध्यात्वं दुर्वचमेव । यत्तत्र भाष्ये— 'सोपादानतश्चादिः प्रासादादिः सृजती-
ति युक्तं, निरूपादानस्त्वात्मा कथं लोकानसृजती'त्याशङ्क्य, मायैवोपादानमिति
समाधानानन्तरं, आत्मैवोपादानं, माया तु सहायमात्रम् । परिणामो नाम विव-
'र्त्ती'दान्यो नास्त्येवेत्यभिप्रायेण मायाविदष्टान्तोपन्यासपूर्वकं अथवा सर्वज्ञो
देवस्सर्वशक्तिर्महामाय आत्मानमेवात्मान्तरत्वेन जगद्रूपेण निर्भिमीत इति युक्ततरं
मित्युक्तम् । तत्र विचार्यते, किमत्र निर्विशेषमुपादानमिति मतम्, उत
सविशेष ईश्वर इति, आद्ये स्रष्टृत्वासंभवः, स्वाभाविकनित्यचैतन्येन
कथं कादाचित्केक्षणमिति परैरेवोक्तत्वात् । सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादिकथ-
नासाङ्गत्यञ्च । द्वितीये, सर्वज्ञत्वादेरपि ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य जगत्तुल्ययो-
गक्षेपतया, तत्सृष्टोपादानं निरूपादानं वेति जिज्ञासायां, अनया
दिशा निरूपादानत्वस्यैव वक्तव्यतया निरूपादानेन सर्वज्ञत्वादिसृष्टि-
वत् जगत्सृष्टेरप्युपपत्त्या सर्वज्ञत्वादीनां जगत्सृष्ट्युपपत्तत्वेनोपन्यासा-
साङ्गत्यम् । सर्वज्ञत्वादिसृष्ट्यर्थगुणान्तराङ्गीकारे तस्यापि जगत्तुल्यतया-

ऽनवस्था । ननु मायावदवस्तुभूतमनादि सर्वज्ञत्वादिकं जगत्सृष्ट्युपयुक्तं गुणजातमपि कारणदशायां विद्यत एवेति चेन्न-‘नान्यात्कञ्चन मिय’ दिति निषेधात् । मायाया इवैवामपि शक्तित्वमङ्गीकृत्यान्यविषये निषेध-परिपालने, श्रीविष्णुपुराणादौ शक्तिशब्देनोक्तस्य चेतनाऽचेतनमप्यस्य परमात्मापृथग्विषयसद्व्यपकारस्य सूक्ष्मतया सत्त्वमभ्युपगच्छद्भ्यः किमिति कुप्यसि ।

एवमत्र (१ - ३) ‘स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततमपश्यदिदमदर्श-मिति । तस्मादिदं ब्रह्म नामे’ति श्रूयते । अत्र यस्माद्धेतोरुपासक उपास्यं ब्रह्म ‘इदमहमदर्शमि’ति साक्षात्कारानन्तरं व्यवहरति तस्माच्च ब्रह्म इदं इत्युच्यते । ^{इत्यर्थः प्रदीपितः} एवमपि ‘इदं ब्रह्म ममात्मनस्वरूप-मदर्श’मिति भाषणं स्वेच्छामूलम् ; सः ब्रह्म अपश्यत्, इदमदर्शमिति स्फुटयतीतजीवपरभेदविरुद्धञ्च । एवं ‘स एवं विद्वानस्माच्छरीर-भेदादूर्ध्व उत्क्राम्यामुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान्कामानापवाऽमृतस्समभव’दिति विदुषो वामदेवस्य मुक्तिरूपं फलं श्रूयते । अत्र यद्भाष्यं ‘शरीरस्या-विद्यापरिकल्पितस्य भेदात्, विनाशात्, ऊर्ध्वः परमात्मभूतस्सन्, अधो-भावात्संसारदुष्कर्म्य ज्ञानावधोतितामलसर्वात्मभावमापन्नस्सन्नमुष्मिन्, यथोक्तेऽजरे-ऽमरेऽमृते स्वर्गे लोके-स्वस्मिन्नात्मनि स्वे स्वरूपेऽमृतस्समभवदात्मज्ञानेन, पूर्वमाप्त-कामतया जीवनेव सर्वान्कामानाप्लवेत्यर्थ’ इति, यच्च विवरणं ‘ऊर्ध्वशब्दस्यो-परितनवाचित्वात्, परमार्थवस्तुन एवं कदाचिदप्यधोभावरूपनिकर्षाभावेन नि-रुक्त्युपपरितनभावादूर्ध्वशब्दार्थत्व’मित्यादि, एतदुभयं भेदवादविद्वेषमू-लमेव । शरीरभेदात्, उत्क्रम्य ऊर्ध्वं, अमुष्मिन्स्वर्गे लोके, सर्वान्का-मानाप्लाप्त्वा, इत्येतेषु पदेषु निर्विशेषस्वात्मभावेनावस्थानं, पूर्वं जीवद-शायां सर्वकामावाप्तिरित्येवंरूपार्थासंभवादिति ॥

एवं तृतीयाध्याये - ‘कोऽयमात्मेति वयमुपासमहे’ इत्यत्र ‘उपासनं नाम-उपसामीप्येन-ऐक्येन; तस्यैव निरुपचरितसामीप्यत्वात् । ऐक्येनापरोक्षी-कृत्याऽऽसनं - तद्रूपेणावस्थानं’मित्युपासनशब्दविवरणमानन्दगिरिकृत-

मपि मध्यस्थाः परामृशन्तु । तस्मादियमप्युपनिषदुपशमितद्वैतेति सिद्धम् ॥ २० ॥

श्रीनृसिंहतापनीयोपनिषदपि, मन्त्रराज इति ख्यातस्य श्रीनृसिं-
हानुष्टुभस्य वर्णपदशक्तिवीजाङ्गमन्त्रचक्रस्थापनप्रकारादि, नृसिंहगा-
यत्र्यादि, तत्तदधिकारिकामनानुसारेण तत्तदुपासनफलं, निष्कामस्य
तेन मन्त्रेण श्रीनृसिंहमुपासीनस्य वैष्णवपरमपदप्राप्तिश्च फलं प्रतिपाद-
यन्ती नारायणस्यैव पारम्यं जीवस्य ततस्स्वाभाविकभेदञ्चावगम-
यति । तथाहि — प्रजापतिं प्रक्रम्य 'स तपोऽतप्यत .... स एतं मन्त्रराजं
नारसिंहमानुष्टुभमपश्यत् । तेन वै सर्वमिदमसृजते ' त्यादि श्रूयते । मन्त्ररा-
जेन साक्षात्कृतेन तत्प्रतिपाद्यनृसिंहमुपास्य तदनुगृहीतशक्तिस्सर्वं सृष्ट-
वानित्यर्थः । अयमेव मन्त्रः पुनःपुनर्वहुभिः प्रकारैः प्रशंसितः । अ-
थ — 'सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्राय नेच्छन्ति.... प्रणवं यदि जानी-
यात्स्त्रीशूद्रः, स मृतोऽथो गच्छति ' इति श्रवणात्, स्त्रीशूद्रयोः प्रणवाद्य-
धिकारो निषिद्धः । ततः 'ॐ उग्रं प्रथमस्याद्य' मिति सामोद्धारादि
क्रियते । 'क्षीरोदार्यशायिनं नृकेसरिं योगिष्येयं परं पदं साम जानीयात्....
सोऽमृतवच्च गच्छती' ति एवं रूपेण जानतस्तत्पदप्राप्तिः फलमुक्ता । एव
मुपक्रमे क्षीरार्णवनिकेतनोपासनस्यैव मोक्षसाधनत्वकण्ठोक्त्या, 'विरू-
पाक्षं सैन्दवं नीललोहितमुमापतिं पशुपतिं पिनाकिनं ह्यमितद्युति ' मित्युपरि-
तनवाक्यस्यापि नारायणपरत्वमेव न्यायविद्भिरास्थेयम् । तत्रैव 'ऋतं
सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं नृकेसरिविग्रह ' मिति पूर्वार्धेन तस्यैव प्रतिपादनाच्च
नष्टुमापतिर्नृसिंहरूपेणवततारोति लोकशास्त्रमसिद्धिः । लक्ष्मीनृसिंह
इति च प्रसिद्धतरं नाम । सत्यब्रह्मपुरुषपदानि तत्रैव मुख्यवृत्तानी-
त्यपि पूर्वमेवोक्तम् । ततश्च, विशिष्टं सर्वोत्कृष्टं रूपं ययोस्ते अक्षिणी
अस्येति विरूपाक्षः पुण्डरीकाक्षः । यद्वा 'तस्य चिन्तयतो नेत्रातेजस्सम-
भवमहत् । दक्षिणं वद्विषंकाशं वामं तुहिनसज्जिम ' मिति चाराहवच-
नाच्छीतत्वोष्णत्वाभ्यां मिथोविलक्षणनेत्रद्वयः । अं — सुखं करोतीति

अङ्गरः । नीललोहितः 'नानावर्णाकृतानि च' त्याद्युक्तरीत्याऽनेकवर्णाभा-
 कृतविग्रहः । उमापत्यादिपदत्रयं तद्वाच्यरुद्रशरीरकपरमात्मपरम् । एत-
 न्मन्त्रराजघटकतत्त्वद्विवरणरूपे मन्त्रराजपदस्तोत्रे उमापतिर्नैव स्वस्थ
 'दासभूतास्वतस्सर्वे ह्यात्मानः परमात्मनः । अतोऽहमपि ते दास इति मत्वा नमा-
 म्यह' मिति ^{शरीरत्वं पूर्ववत्सिद्धि} स्वाभाविकनृसिंहदासत्वोक्तत्वात् । अत्रैकैव रुद्रश-
 रीरकत्वसिद्धौ पदत्रयोपादानं रुद्रविशेषणस्थोमापतित्वादेरपि तत्सङ्ग-
 न्यायतत्त्वसूचनाय । 'तस्माद्यो मृत्योः पाप्मन्पुण्यसंसारश्च विभीषास्त एवं
 मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्यं प्रतिगृहीया'दिति श्रवणाद्वक्ष्यमाणं विष्णुपदमाप्ति-
 रूपं फलं मुख्यमुक्तिरूपमेवेत्पुण्यम् । तच्च फलं पूर्वापनीयान्त एवं
 ध्रूयते — तद्वा एतत्परमं धाम मन्त्रराजाध्यायकस्य, यत्र सूर्यो न तपति
 यत्र न वायुर्धाति .... यत्र न दुःखं, सदानन्दं परमानन्दं शाश्वतं
 रुन्तं सदाशिवं ब्रह्मादिवन्दितं योगिष्येयं यत्र गत्वा न निवर्तन्ते यो-
 गिनः, तदेतद्वचान्युक्तम् । तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः .... वि-
 ष्णोर्यत्परमं पदमिति ॥ तदेतन्निष्कामस्य भवती' ति ॥ यत्र परमे पदे मूर्त्या-
 दयस्स्वकार्यं कर्तुं न शक्नुवन्ति, यत्र दुःखगन्धोपि न विद्यते तत्परम-
 धामेत्यन्वयः । प्रथमान्तत्वेऽस्तीत्यध्याहारः । सदानन्दमित्यादि गत्वे-
 त्यत्रान्वेति । सदैकरूपेण अन्येच्छानधीनतया वा सन्नानन्दो यस्य
 तत् ; तस्यानन्दस्य पारम्यमाह परमानन्दमिति । परमात्मनस्सर्वदाऽप-
 च्युतस्वभावत्वमाह शाश्वतमिति । ज्ञान्तं-अज्ञनायादिरावर्हेयज्ञान्यं । स-
 द्वाशिवं — सदामङ्गलकरं मङ्गलास्पदञ्च । ब्रह्मादीत्यादिना रुद्रेन्द्राद-
 यो मृह्यन्ते । अत्रपरमधामेत्पुपक्रमात्, यत्रैति निर्देशाच्चास्य गन्तव्यदेशप-
 रत्वं व्यक्तम् । तद्विष्णोरित्यादि— यदिष्णोः परमं पदं, तद्विष्णोः परमं
 पदं मूरयस्सदा पश्यन्तीत्यन्वयः । दिव्येति-श्रीः परमाकाशः । इवश-
 न्द एवार्थः । चक्षुःपदं 'चक्षुर्देवानामुत मर्त्याना' मिति ध्रुतेर्भगवत्परम् ;
 मूर्त्यनेत्रपरं वा । भगवत्परत्वे अप्राकृतलोक एव स परवामुदेवादि-
 रूपविशिष्टत्वेन सुप्रतिष्ठित इत्यर्थः । नेत्रपरत्वे परमपद एव मूर्तीणां

चक्षुर्वद्वादरमिति पश्यान्तीत्युक्तदर्शनं विशेष्यते । तदित्यादि वाक्य-
न्तरम् । तदिति पठ्यर्थे द्वितीया । विप्रासः मेधाविनः । तद्विपन्यवः पर-
मपदविषयकस्तुतिशीलाः जागृतांसः अस्खलितज्ञानाः । समिन्धते स-
न्तात्मकाश्चन्त इति । अनेन द्रष्टृत्वेनोक्तास्मूरय एव मेधावित्वादिना रि-
शेप्यन्ते । मेधाविस्तुतिशीलास्खलितज्ञानानेकनित्यसूरिदृश्यपरमपदास्स-
स्थाननिशेषविधिपरमिदं वाक्यम् । सर्वेषामप्यप्राप्तत्वादिति ।

यत्त्वत्र व्याख्यानं— ‘यत्परमं पदमित्यत्र यच्छब्देन क्षीरोदाणवः प्रा-
सृश्यते । सूरयः—उपासकाः । तादात्म्येनोपासनं विवक्षितञ्चेत् सायुज्यं फलम् ।
ततश्च विष्णुरेव परमं पदम् । विष्णोरिति पृथी शिलापुत्रकस्य शरीरमिति वद-
ध्या । विप्रासः ब्राह्मणाः, विपन्यवः—मेधाविनः, समार्धो धारणशक्तियुक्ताः
जागृतांसः—जागरितावस्थायामेव अवस्थात्रयात्प्रच्युत्य समिन्धते, समृद्धिं कुर्वन्ती-
त्यादि । तदसङ्गतम् । ‘क्षयन्तमस्य रजसः पराफे’, ‘यदेकमव्यक्तमनन्तरु-
बिष्वं पुराणं तमसः परस्तात्’, ‘यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्’, यो-
अस्याप्यक्षः परमे व्योमन्’, ‘तदक्षरे परमे व्योमन्’, ‘आदित्यवर्णं तमसः
परस्तादि’ त्याद्यनुसारेण त्रिगुणात्मकप्राकृतप्रपञ्चादूर्ध्वभूताप्राकृतपर-
ब्रह्मवासस्थानविशेषेपरत्वात् । रजश्शब्देन तद्गुणा प्रकृतिरुच्यते । गु-
णभूतस्य रजसस्स्वातन्त्र्येणावस्थानायोगात् । इमां प्रकृतिमतिक्रम्य
स्थिते स्थाने क्षयन्तं वसन्तमिति क्षयन्तमित्यादेरर्थः । एवं तमसः परस्ता-
दित्यत्रापि । ततश्च तादृशसूरिविशिष्टस्थानप्राप्तेर्नृसिंहोपासनफलत्वा-
नगमात्तत्रोपासनाप्रस्तावस्यासाङ्गत्यादुपासकपरत्वेन सूरिपदादिवि-
रणमनुपपन्नम् । ‘कालं स पचते तत्र न कालस्तत्र वै प्रभुः’ रित्यकालका-
त्यर्थं स्थानविशेषस्य ध्रुयन्तं इति कालस्य स्थानविशेषविषयेऽकार्यकर-
त्वमुक्तम् । तद्वदत्र स्थानविशेषे सूर्यवाय्वादीनामकार्यकरत्वमुच्यत इति
च सुसङ्गतम् । यत्रेति यच्छब्दस्य क्षीरार्णवपरत्वे ‘सूर्यो न तपती’ त्या-
दीनामसाङ्गत्यम् ; तस्यापि प्रकृतिमण्डलान्तर्गतत्वेन सूर्याद्यधीनकार्या-
णामवर्जनीयत्वात् । इत्थञ्च—‘विष्णोरिति पृथी शिलापुत्रकस्येतिवदित्यपि’

निरस्तम् । स्वरसार्थग्रहणे बाधकाभावाच्च । तत्सिद्धं नृसिंहतापनी-
योपनिषदपि न परानुकूलंति ।

या पुनरुत्तरतापनीयेत्युपनिषन्मन्यते, साप्यत्र विचार्यते । तत्रा-
पि बहुभिः प्रकारैः प्रणवं, नृसिंहानुद्युवन्तर्गतानि पदानि च पशस्य,
प्रकृतिशरीरको नृसिंह एव जगदुपादानकारणमिति वदर्याजदृष्टान्तेनो-
पक्षिष्य अनुद्युभा तदुपासननिष्ठा ईषणात्त्रयविनिर्मुक्तास्संसारान्मुच्यन्त
इति प्रतिपाद्यते । तत्रतत्र नानाप्रकारया वचनशैल्या जीवानां परा-
मात्मनश्च ज्ञानत्वानन्दत्वादिरूपेण परमसाम्यं, प्रपञ्चस्य स्वनिष्ठत्वरूप-
स्वातन्त्र्याभावः, जीवानामनादिकर्ममूलप्रकृतिसंसर्गवशेन संकुचितज्ञा-
नत्वादिकञ्चोच्यते । तथाहि — उपक्रम एव 'सर्वं ह्येतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्मे'
ति श्रूयते । एतत्सर्वमचेतनरूपं जगत् ब्रह्म, अयं जीवात्मा च ब्रह्मेति
तदर्थः । अत्र सामानाधिकरण्यं न स्वरूपैक्यनिबन्धनम् । हिशब्दश्रु-
त्यन्तरे सामानाधिकरण्यनिर्देशहेतुत्वेनोक्तस्य तज्जत्वतलत्वतदनुत्वा-
देरत्रापि तद्वेतुत्वं सूचयति । अत्र सर्वपदमात्मनः पृथगुक्तया गोवली-
वर्दन्यायादचेतनमात्रपरम् । ततश्च चेतनाचेतनात्मकस्सर्वोपि प्रपञ्चः ब्रह्म-
शरीरभूतः ब्रह्मकार्यभूतश्चेति पर्यवसितार्थः । एवंजातीयकं सर्वम-
प्यत्र वाक्यजातमेवमेव योजनीयम् । जीवपरयोरचेतनब्रह्मणोश्च सा-
मानाधिकरण्यं स्वाभाविकभेदे सत्येव परमात्मनोऽन्तर्यामित्वेन व्याप्ति
कृतमिति 'सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्व' इत्यादिभिरुपपादितम् । यत्त्वत्र
व्याख्यानं 'हिशब्देन तत्राप्यस्तत्त्वलक्षणो हेतुस्तुचित' इति — तच्च, श्रुतावेव
तज्जलान्, सम्मूला इति निर्दिष्टे हेतौ जाग्रति, स्वेच्छाकल्पितस्याध्यस्त-
त्वस्य हेतुत्वायोगात् ।

यत्त्वत्र चतुर्थपादनिरूपणावसरे — 'नस्थूलप्रज्ञं नसूक्ष्मप्रज्ञं नोम-
यतःप्रज्ञं नप्रज्ञं नाप्रज्ञं नप्रज्ञानघनमदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदे-
श्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शिवं शान्तमद्वैतं चतुर्थं मय्यस्त' इति श्रूयते,
तदपि न परानुकूलम् । भिन्नभिन्नार्थकानेकपदमयोगादेव ब्रह्मसविशे-

पत्त्वस्य दुर्वारत्वात् । तावतामप्येकार्थत्वे वैयर्थ्याच्च । स एवात्मा स विज्ञेय ' इति सर्वव्यापित्वविज्ञेयत्वोक्तेश्च । तुरीयं सर्वात्मना निर्विशेषमिति हि तन्मतम् ।

तथापि पदार्थः क इति चेदुच्यते । अनिरुद्धप्रद्युम्नसङ्कर्षणवासुदेवरूपाश्चत्वारो व्यूहाः क्रमेण जागरितस्वप्नसुषुप्ततुरीयस्थानरूपपादचतुष्टयत्वेन प्रतिपाद्यन्ते । नस्थूलप्रज्ञमित्यनेन प्रथमपादरूपविश्रां व्यावर्त्यते । स्थूले—वहिर्भूते रूपादौ, प्रज्ञा येनेति स्थूलप्रज्ञम् । रूपादिविषयकज्ञानप्रयोजकमित्यर्थः । नशब्देन समासः । एवमुपर्यपि । तादृशज्ञानप्रयोजकानिरुद्धभिन्नमित्यर्थः । अनिरुद्धस्य निरुक्तज्ञानप्रयोजकत्वं प्रमाणसिद्धम् । 'नसूक्ष्मप्रज्ञ' मिति द्वितीयपादरूपतैजसव्यावृत्तिः । स्वप्नपदार्थविषयकानुभवप्रयोजकप्रद्युम्नभिन्नमित्यर्थः । नोभयतः प्रज्ञमिति वाद्यज्ञानतत्समकालिकान्तरज्ञानैतदुभयप्रयोजकत्वं व्यावर्त्यते । नप्रज्ञमिति तृतीयपादरूपप्राज्ञव्यावृत्तिः । तृतीयपादपरवाक्यस्थप्राज्ञपदस्य प्रज्ञ एव प्राज्ञ इतिस्वार्थाण्यन्तत्वेन प्रज्ञप्राज्ञशब्दयोरेकार्थत्वात् । तस्यैव विवरणं 'नप्रज्ञानघन'मिति । ननु प्रज्ञभिन्नत्वेऽज्ञत्वप्रसङ्ग इत्यत्राह— नाप्रज्ञमिति । ज्ञानानाश्रयभिन्नमित्यर्थः । नप्रज्ञमिति न ज्ञानाश्रयत्वं निषिध्यते, किन्तु ज्ञानप्रधानकसङ्कर्षणभिन्नत्वमुच्यत इति भावः । अदृष्टं बाह्येन्द्रियज्ञानागोचरम् । अव्यहारीमप्राप्तं बाह्यस्तादिकर्मिन्द्रियागोचरम्, अत एवालक्षणमनुमानागम्यम्, अत एवाचिन्त्यमव्यपदेश्यम् — इदमीदृगिति चिन्ताव्यपदेशानहम् । तर्हि निर्विशेषत्वं ज्ञानाविषयत्वञ्च स्यादित्यत्राह — एकात्मप्रत्ययसारमिति । एकः आत्मेति प्रत्ययविषयीभूतमित्यर्थः । सप्राभ्यधिकराहित्यसर्वान्तर्यामित्वादिविशेषजातं ज्ञानगोचरत्वञ्च विद्यत इति न तदुभयप्रसङ्ग इति भावः । प्रपञ्चोपशमं — प्रपञ्चस्योपशमो लयो यस्मिन्तम् । सर्वप्रपञ्चलयाधारत्वेन तत्कारणभूतमिति यावन् । शिवं मङ्गलम् । ज्ञान्तमूर्तिपट्करहितम् । अत्रेतेन प्रपञ्चप्रतियोगिकतादा-

त्स्यासहभेदरहितम् । शरीरादात्मन इव प्रपञ्चात्परमात्मनस्स्वाभाविकभेदसत्त्वेऽपि प्रपञ्चः परमात्मेत्यवाधितसामानाधिकरण्यस्यापि प्रमाण-
युक्तिवत्तादुपपन्नत्वेन घटपटादिवदात्यन्तिकभेदरहितमिति यावत् । ए-
तादृशं वासुदेवं चतुर्थं पादं मन्यन्त इति । स आत्मेति — ईदृशो वासु-
देवस्सर्वदेशसर्वकालसर्ववस्तुव्याप्तत्वात्सर्वस्याप्यात्मेत्यर्थः । स विज्ञे-
यः — स एव सुमुक्षुभिर्विशेषेण ज्ञेय इत्यर्थः । अत्र स आत्मा स
विज्ञेय इत्यनेन 'तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथे' ति श्रुत्यर्थः
अत्यभिज्ञाप्यत इति ।

यत्त्ववतरणम् — 'एवं तुरीयपादत्रयस्य मिथ्यात्वमभिधाय पारमार्थिकं
तुरीयस्य चतुर्थं रूपं निर्विशेषमिति विशेषप्रतिषेधमुख्येनैवोपदेष्टुं शक्यत इत्याह ।
ति- तद्व्याहतम् । निर्विशेषस्य शब्दबोधयत्वासंभवेन तदनूद्य तस्मिन्वि-
शेषनिषेधस्य कर्तुमशक्यत्वात् । अनुवादे शब्दवाच्यत्वरूपविशेषस्य दु-
र्वारत्वात् । अन्यत्र तन्निषेधे ब्रह्मणस्तत्वासिद्धेः । विशेषराहित्यरूप-
धर्मप्रतङ्गाच्च । तद्वत्त्वरूपमिति तु पूर्वमेव निरस्तम् । यदपि — 'नप्र-
ज्ञमिति सामान्यज्ञानस्य निषेधः । नाप्रज्ञमित्यचेतनत्वस्ये' त्युक्तम्, तदपि न,
व्याघातात् । अचेतनं, नाचेतनमिति हि तदा फलति । चैतन्यरूपस्या-
त्मनो घटादिवदचेतनत्वेन तन्निषेधानुपपत्तिश्चेति ।

यदपि — एकात्मप्रत्ययसारमित्यस्य व्याख्यानं 'जाग्रदादिष्वेकोऽ-
यमात्मेत्यव्यभिचारी सर्वप्राणिनां सूक्ष्मस्वाभाविकोऽङ्गविमः प्रत्ययस्सततोदितः,
तेन सारं- सरणीयं, तत्साधकत्वेन तदविषयतयाऽनुमरणीयं तत्प्रमाणकमित्यर्थः ।
इति — तदपि नः जाग्रदादिदशासु सर्वप्राणिनां सततं तादृशप्रत्ययो-
दयस्यानुपलब्धिपराहतत्वात् । न हि जाग्रदशायामपि दाशकितवादी-
नां तादृशप्रत्यय उपलभ्यते । सुषुप्त्यवस्थायां स नोदेतुमर्हति, तथा-
सति सुषुप्तेरेव विलयप्रसङ्गात् । किञ्च स प्रत्ययो ब्रह्मरूपोऽनिरिक्तो
वा । आद्ये, तत्प्रमाणकत्वोक्तिरमङ्गता । स्वस्य स्वं प्रति प्रमाणत्वा-
योगात् । अन्यपदार्थाभावेन बहुव्रीहिसंभवाच्च । द्वितीये तस्य स्वा-

भाविकत्वाकृत्रिमत्वोक्तिविरोधः । अध्यस्ते तयोरसंभवात् । ज्ञेयत्वा-
पत्त्या जडत्वादिप्रसङ्गाच्च । नहि प्रत्यक्षप्रमाणको घट इत्युक्तौ प्रात्य-
क्षिकप्रमितिविषयत्वं घटस्य नास्तीति प्रतिज्ञातुं शक्यमिति ।

‘ ईश्वरप्रासत्तुरीयतुरीय ’ इत्यस्य, ग्रसतीति प्रासः । ईश्वरश्चासौ
ग्रासश्चेति कर्मधारयः । सर्वसंहारकस्सर्वेश्वर इत्यर्थः । यत्तत्र ईश्वर-
स्यापि संहारक इति विवरणं, तत्, परब्रह्मेश्वरयोर्भेदस्याप्रामाणिक-
त्वात्, निर्विशेषशुद्धचैतन्यस्य संहारकत्वायोगाच्चोपेक्ष्यम् । एतेन -
‘ यस्मात्तुरीयतुरीय ईश्वरमपि ग्रसति तस्मात्तस्यैवात्मशब्दयोग्यता, तस्मात्स एवा-
त्मा, तस्मात्स एव विज्ञेयः, तदनुभवार्थमेव प्रयत्नोऽनुष्ठेय इत्यर्थ ’ इति निग-
मनमपि निरस्तम् ; निर्विशेषस्य ग्रसितृत्वायोगात्, ईश्वरग्रसितृत्वस्या-
त्मशब्दयोग्यत्वाप्रयोजकत्वाच्च । सर्वव्यापित्वं खल्वात्मशब्दार्थः । त-
स्य निर्विशेषे रुद्धिस्तु प्रमाणाभावादिना पूर्वमेव निरस्ता । तदनुभवार्थ-
मित्याद्यपि तन्मतविरुद्धम् । नह्यस्मन्मत इव ब्रह्मानुभवत्यधिकारी
तन्मते, अपितु गृह्यैव भवतीति ।

किं बहुना - पञ्चमवेदे श्रीमहाभारते सर्वज्ञरुद्रकर्तृके श्रीमन्ब्रा-
जपदस्तोत्रे सर्वसंप्रतिपक्षे प्रकृतमन्त्रघटकाहंपदार्थविवरणरूपे ‘ दास-
भूतास्त्वतस्सर्वे ह्यात्मानः परमात्मनः । अतोहमपि ते दास इति मत्वा नमाम्यह ’
मिति श्लोकं स्वतो जीवबहुत्वं तेषां सर्वेषामपि जीवानां स्वाभाविक-
भगवद्दासत्वञ्च सुव्यक्तमुच्यते । ततश्चैतदुपनिषत्प्रधानप्रतिपाद्यमन्त्र-
विवरणरूपस्पष्टार्थकस्मृत्यनुसारेणैवास्पष्टार्थकैतदुपनिषदर्थो वर्णनीय
इति नास्यां जीवपरैक्य - ब्रह्मनैर्गुण्यादिशङ्कावकाशलेशोपीति ध्येयम् ।
अन्यथा ‘ आत्मप्रकाशं शून्यं ’ अनन्तं तुच्छमिदं ’ मिति शून्यतुच्छपदश्रव-
णान्माध्यमिकविजयप्रसङ्गः ।

अत्र ‘ ते देवाः पुत्रपणायाश्च विसृज्यपणायाश्च ससाधनेभ्यो व्युत्थाय नि-
रगारा निष्परिग्रहा अशिक्षा अयज्ञोपवीता अग्न्ना वधिरा मुग्धाः स्त्रीणा मूका उ-
न्मत्ता इव परिवर्तमाना ’ इत्यादि दृश्यते । अत्र अशिक्षा अयज्ञोपवीता

इत्येतत्, अनुदरा कन्येतिवन्नेतव्यम् । तथाचाधिकपारमाणशिखाया अ-
धिकसंख्याकस्य यज्ञोपवीतस्य च यतीनां निषेधः क्रियते । यद्वा शि-
खायज्ञोपवीतपदं तद्विषयकादपरम् । शास्त्रीयकर्मापेयिकत्वाकाराति-
रेकेण शोधनसंस्करणादिना शिखायज्ञोपवीतादावप्यत्यादरो न कर्त-
व्य इति भावः । न तु शिखायज्ञोपवीतराहित्यमुच्यते; 'अथ ह यत्र स-
सनातनं ये श्रोत्रिया अकामहता अर्धायु .... परमहंसमाश्रमं संप्रविश्य यथोपपत्ति-
पञ्चमात्रां दधानः । तदत्र श्लोको भवतः — त्रिदण्डमुपनीतञ्च वासःकौपीनवेष्ट-
नम् ! शिष्यं कवचमित्येतद्विमृश्याद्यावदायुष' मित्यादिश्रुत्या, 'परमहंसा नाम
त्रिदण्डजलपवित्रशिष्ययज्ञोपवीतिनोऽन्तर्वासवहिर्वासधारिणो ग्राम्यकरात्रवासिनः—
सन्ध्यापासनतत्परा नित्यं वृक्षमूले वसन्त आत्मानं मोक्षयन्त' इत्यादिस्मृत्या
च परमहंसानामपि यज्ञोपवीतसिद्ध्या तदयोगात् । तेषां शिखाया अ-
पि 'पौर्णमास्यां शिखावजं मुण्डयेत शिरो यतिः', 'कक्षोपस्थशिखावजं मुण्ड-
येत शिरो यति' रित्यादियतिसामान्यविषयकस्मृत्या, 'चतुर्विधानामपि
यतीनां न लिङ्गभेदः, अपितु वृत्तिभेद एवेत्यर्थप्रतिपादिकान्यां', 'सर्वे विष्णु-
लिङ्गिनः', 'चतुर्विधा भिक्षवस्तु स्मृतास्सामान्यालिङ्गिनः । तेषां पृथक्पृथक्नाम
वृत्तिभेदात्कृतं श्रुता' रित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्याश्च सिद्धेः । नच वाच्यमुपा-
त्तवाक्यस्य स्वरसार्थपरत्वमाश्रित्य विकल्प एवेत्यतामिति । अष्टदोष-
दुष्टविकल्पानङ्गीकारेणोक्तप्रकारेणैव निर्वाहोपपत्तौ तदयोगात् । यद्वा
'उन्मत्ता इवे' त्यत्रत्येवशब्दस्यान्वशब्दादिनेवाशिखायज्ञोपवीतशब्दा-
भ्यामप्यन्ययोऽङ्गीक्रियते । अथवा शिखायज्ञोपवीतरहिताः उन्मत्तवि-
शेषा इव परिवर्तेरन्नित्यर्थात्, अशिखायज्ञोपवीतपदे उन्मत्तविशेषणे ।

एवमेतावता वाक्यमिदमप्राक्षिप्तं प्रमाणमिति कृत्वा प्रमाणान्तरा-
विरोधेन योजितम् । वस्तुतस्तु वाक्यमिदं, अन्यानि च कानिचिदत्रत्या-
नि, यद्वा इयमुत्तरतापनीयोपनिषदेव सम्पूर्णा प्राक्षिप्तेति मन्यामहे ; श्री-
शङ्कराचार्यैरेव्याख्यातत्वात् । नन्वेकत्र प्रथमांशं व्याख्याय अंशान्तरा-
व्याख्याने युक्तिमुत्पश्यामः । विद्यारण्यव्याख्यातत्वं ननु नाप्राक्षितत्वं

गमयेत् ; तदभिप्रायपद्धतेऽस्मृतसंहिताप्रस्तावे परपक्षनिराकृतौ (७९ पु.) स्पष्टं प्रदर्शितत्वात् । किञ्च — अशिखा अयज्ञोपवीता इत्येतत्सत्त्वे परैः किमित्येतदनुपादायैव प्रयासेन परमहंसानां शिखापञ्चोपवीतत्यागस्समर्थितः । स्पष्टार्थकवचनसद्भावे, 'परमहंसमेवाभिक्षृत्य काचिच्छ्रुतिस्मृतिर्विज्ञप्तसूत्रपरित्यागं यदि विदर्शयन्, तदा पूर्वोक्तश्रुतिस्मृत्यादिकं यथाकथञ्चिद्योजनीय' मिति भवत्पक्षस्थोक्तेरसम्भवात् । 'तापनीयरहस्यानां सारः कामासिकाहरि' रित्यनुगृह्णन्निस्सर्वज्ञेश्वरैराप्ततमैराचार्यैः 'कचित्कौश्चिदप्यनधीयमानां.... त्वत्पक्षं विस्तरेण प्रतिक्रियार्थः — उद्धृत्वापरिहृतामन्यादृशीं श्रुतिं द्रष्टुमिच्छसी' ति तदुत्तरदानायोगाच्च । शिखात्यागविषये 'परमहंसस्य शिखावर्जनमप्यनुपपन्नम् । चतुर्णामपि लिङ्गभेदनिषेधस्य दर्शितत्वात् विशेषविधायकामिदे' रित्यन्वग्राहि । अत्र विशेषविधायकामिदेरित्येतत् अशिखा इत्यस्य प्रक्षिप्तत्वं सुदृढमवगमयति । तस्मात् परैस्स्वाभिमतार्थसाधकतया कुत्राप्यनुपादानात् सर्वज्ञैरस्मत्पूर्वाचार्यैरुद्धृत्यापरिहृतत्वाच्च तुल्ययोगक्षेमः प्रमाणान्तरविरुद्धस्सर्वोक्तः, उत्तरांशस्तर्वापि वा प्रक्षिप्त एवेति सिद्धम् । ततश्चेयमप्युपनिषत् जीवपरभेदजगत्सत्यत्वादिकमेव प्रतिपादयतीति स्थितम् ॥ २१ ॥

एवमियता प्रवन्धेन ईशावास्योपक्रमासु श्रीनृसिंहतापनीयान्तास्वेककण्ठामूपनिषत्सु परब्रह्मभूतः पुरुषोत्तमश्च्रीमाचार्यायण एव विदधिदात्मकसमस्तजगदुपादानकारणं निमित्तकारणञ्च; जगदपि सर्वावस्थासु तदपृथक्सिद्धं तच्छरीरं सत्यं, जीवपरमात्मानौ स्वाभाविकपरस्परभेदौ, जीवाश्च स्वाभाविकपरस्परभेदा अनन्ता अणवः, भगवत्सर्वज्ञत्वादिकल्याणगुणगणाश्च स्वाभाविकाः; स च सर्वदा सर्वविधदोषगन्धरहितः; भगवन्निग्रहानुग्रहात्मकपुण्यपापरूपानादिकर्मवशाज्जीवस्य सुखदुःखानुभवतद्देतुभूतशरीरसम्बन्धादिरूपस्संसारः, ईदृशसंसारात्यन्तिकानिब्रुति हेतुरुपासनध्यानादिशब्दवाच्यस्स्वाभाविककल्याणगुणाकरभगवद्विषयकस्साक्षात्कारतुल्यो विधेयस्मृतिसन्तान-

रूपो ज्ञानविशेषः; प्रारब्धकर्मावसाने शरीरादुत्क्रान्तस्यैव साक्षान्मु-
क्तिः सा च स्वाभाविकज्ञानविकास - गुणाष्टकाविर्भाव-सर्वप्रकारवि-
शिष्टपरब्रह्मानुभव-तज्जनिमानवधिकातिशयभीतिकारितवहुविधकैर्द्वय-
रूपेति इमं ज्ञास्तु स्पष्टं प्रतिपाद्यन्त इत्युपपादितम् । अथेदानीमस्मिन्न-
धिकारे कतिपयोपनिषद्गतानि प्रपञ्चनिषेधकानीवापाततो भासमानानि
कानिचिद्वाक्यानि न पराभिमतप्रपञ्चवाधादिकं प्रतिपादयितुं शक्नुव-
न्तीत्ययमंशः प्रतिपाद्यते ।

तत्रयमाशङ्का 'यस्मिन्सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः । तत्र को
मोहः कश्चोक्त एकत्वमनुपश्यतः ॥' इतीशावास्ये श्रूयते । यस्मिन्काले
आत्मनि वा, सर्वाणि भूतानि - आत्मैकत्वं विशुद्धं गगनोपमं पश्यत
आत्मैव संवृत्तः । तस्मिन्काले आत्मनि वा - कश्चोक्तः को मोह इति
तदर्थः ! अत्रात्मैकत्वज्ञानस्य शोकमोहनिवृत्तिहेतुत्वमुच्यते । सर्वभूत-
प्रतिभासोऽज्ञानकार्य इति च प्रतीयते । तथा कठोपनिषदि, 'यदेवेह
तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह । मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ मन-
सैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किञ्चन । मृत्योस्स मृत्युं गच्छति य इह नानेव
पश्यती' ति श्रूयते । यदेवेह संसारधर्मवदवभासमानमविवेकिनां,
तदेव - स्वात्मस्थममुत्र नित्यविज्ञानघनस्वभावं सर्वसंसारधर्मवर्जितं
ब्रह्म । यच्चामुत्राऽस्मिन्नात्मनि स्थितं, तदन्विह - तदेवेह नामरूपका-
र्यकारणोपाधिप्रनुभाव्यमानं नान्यत् । एवं सति योऽविद्यया मोहित-
स्सन् इह ब्रह्मण्यनानाभूते परस्मादन्योहं मत्तोऽन्यत्परं ब्रह्मेति नानेव
भिन्नमिव पश्यति, स मरणान्मरणं - पुनः पुनर्जन्ममरणभावमाप्नोतीति
प्रथममन्तार्थः । आचार्यागमसंस्कृतेन मनसैवेदं ब्रह्म एकरसमाप्तव्यम् ।
आत्मैव नान्यदस्तीति । आत्मे चाविद्याया निवृत्तत्वादिह ब्रह्मणि नाना
नास्ति । किञ्चन - अणुमात्रमपि । यस्त्वविद्यातिमिरदृष्टिं न मुञ्चति,
इह ब्रह्मणि नानेव पश्यति, स मृत्योर्मृत्युं गच्छत्येव स्वल्पमपि भेद-
व्यारोपयन्निति द्वितीयमन्तार्थः । अत्रापि जीवपरैक्यं ब्रह्मव्यतिरिक्त-

मिथ्यात्वश्च प्रतीयते । तथा बृहदारण्यके 'यत्र हि द्वैतमिव भवति, तदितर
 इतरं जिघ्रति, तदितर इतरं पश्यति.... यत्र वा अस्य सर्वमारमैवाभूत् तात्केन कं
 जिघ्रे' दित्यादि श्रूयते । यत्र — अविद्याकल्पिते विशेषात्मनि सति,
 हि-यस्मान्, परमार्थतोऽद्वैते ब्रह्मणि, द्वैतमिव — भिन्नमिव वस्त्वन्तर-
 मात्मन उपलक्ष्यते । तस्मात् तत् — तस्मिन्सति इतर इतरं जिघ्रति
 यत्र वाऽस्य ब्रह्मविदस्सर्वमात्मन्येव प्रविलापितमात्मैव संवृष्टं, तत् तत्र
 केन करणेन कं घ्रातव्यं को जिघ्रेदिति तदर्थः । अत्रापि ब्रह्मव्य-
 तिरिक्तवस्त्वभावस्स्फुटं प्रतिपाद्यते । तथोत्तरत्र 'मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह ना-
 नास्ति किञ्चन । मृत्योस्त मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती' ति । मनसैव
 द्रष्टव्यम् — केवलं मनो ब्रह्माविषयीकुर्वदपि श्रवणादिसंस्कृतं तदाकारं
 जायते । तेन द्रष्टव्यं तदुच्यत इति । अत्रापि प्रपञ्चानिषेधस्स्फुटः ।
 तथा छान्दोग्ये 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो'
 इति । इदं सर्वं ऐतदात्म्यं — एतत् — सत् आत्मा यस्य सर्वस्य, तदे-
 तदात्म । तस्य भाव ऐतदात्म्यम् । एतेन सदाख्येनात्मनात्मवत्सर्वमिदं
 जगत् । नान्योस्त्यस्यात्मा संसारी । तदेव सदाख्यं कारणं सत्यं पर-
 मार्थसत् । अतस्स एवात्मा जगतः प्रत्यक्सवरूपं याथात्म्यम् । आत्मश-
 ब्दो निरूपपदः प्रत्यगात्मनि निरुद्धः । अतः हे श्वेतकेतो, तत् सत् त्व-
 मसीति तदर्थः । अत्रापि जीवपरैक्यं प्रस्फुटम् । सुबालोपनिषदि 'न त-
 स्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समश्लीयन्ते, ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येती' ति । अत्र विदु-
 पश्चरीरादुत्क्रान्तिनिषेधाज्जीवन्मुक्तिरुक्ता भवति । ब्रह्मभाव एव मु-
 क्तिरिति च प्रतीयते । एवञ्जातीयकानि ब्रह्मव्यतिरिक्तसर्वप्रपञ्चनि-
 षेध-जीवैक्यं — जीवन्मुक्त्यादिप्रतिपादकानि वाक्यान्तराण्यपि बहूनि
 द्रष्टव्यानि । ततश्च पूर्वोक्तरीत्या प्रमेयनिष्कर्षेऽनन्यथासिद्धानामेतेषां
 वाक्यानां सर्वात्मनाऽप्रापाण्यप्रसङ्गेन तदनुरोधेन तेषामेवान्यपरत्वमाश्रय-
 णीयम् । इत्थञ्च तत्तत्प्रकरणस्वारस्याद्यानुगुण्येन केपाञ्चिदध्यारोपाप-
 वादन्यायेन निषेधार्थं प्रपञ्चानुवादकत्वं, केपाञ्चिदवाचीनतत्तत्फल-

सिद्धय आरोपितगुणविशिष्टावरब्रह्मोपासनविधिपरत्वञ्च युक्तमाश्रयितुम् । निषेधवाक्यानां वलीयस्त्वात्तदान्यपर्यं न शङ्कितुमपि शक्यम् । तस्माद्ब्रह्मव्यतिरिक्तसर्वमिथ्यात्वादिकमेवोपासनादान्यथासिद्धवाक्यानुगुणमिति प्रमाणशरणैरुररीकार्यमिति ॥

अत्रोच्यते । उक्तवाक्यानां पराभिमतार्थपरत्वं न सम्भवति । यद्व्याख्यानमात्मैकत्वपरतया 'यस्मिन्सर्वाणि' त्यादेः, तदसङ्गतम् । प्रत्यक्षेण बाधगन्धविधुरतया प्रतीयमानस्याचेतनप्रपञ्चस्य सामानाधिकरण्येन बाधकल्पनाऽयोगात् । सामानाधिकरण्येन बाधासिद्धेश्च । तेन प्रपञ्चरूपत्वमेव ब्रह्मणस्सिद्धयेत् । तद्बाधितमिति चेत्, तर्क्षबाधितोऽर्थ आश्रीयताम् ॥ भूतपदं भूतत्वप्रकारकभ्रमविशेष्ये लाक्षणिकं । यत् तादृशभ्रमविशेष्यं, तत् आत्मैवेत्यर्थ इति चेत्-लक्षणैव दोषः ॥ न भूतानि, अपित्वात्मैवेत्यर्थोप्यध्याहारदूषितः । ततश्च यस्मिन्प्रणिधानसमये स्वतन्त्रपरगन्तवस्तुभेदं शास्त्रेण विविच्य जानतः परमात्मा सर्वशरीरकः प्रतीतोऽभूत् । तत्र तदा स्वतन्त्रात्मभ्रमादिरूपो मोहः, सर्वस्य परमात्मविभूतित्वज्ञानेन तस्मिन्निर्ममत्वसिद्ध्या पुत्रमरणादिनिमित्तशोकश्च न भवत इत्यर्थ एव सर्वप्रमाणानुगुण आस्थेयः । अन्तर्यामित्वेन सर्वव्याप्तिरेव परमात्मनस्सर्वसामानाधिकरण्यनिबन्धनमित्येतत् 'स भूमिं विश्वतो गृत्वा.... पुरुष एवेदं सर्वं', 'तदेवानुप्राविशत्.... सच्चिदाबभूवत्', 'सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः', 'सर्वगत्यादनन्तस्य स एवाहमवस्थितः' इत्यादिभ्रुतिस्मृतिभिरिव 'सर्वभूतस्यमात्मानं', 'तदन्तरस्य सर्वस्ये'त्यादीशावास्यवाक्यैरेव सिद्धम् । किञ्च 'ईशावास्यमिदं सर्वं' मिति उपक्रम एव सादरं परमात्मात्मकत्वनोक्तस्य सर्वस्य बाधो न वक्तुं शक्यः । मिथ्यात्वे विवाक्षिते किं परमात्मव्याप्तत्वोक्त्येति । न चावस्तु व्याप्यं स्यात् । न हि मरीचिकाजलं स्नानायालोढ्यते । 'एकत्वमनुपश्यत' इत्यत्रैकत्वमपि विशिष्टैक्यमेव; नैकव्यतिरिक्ताभावरूपम् । आत्मन इवान्येषामपि प्रमाणसिद्धत्वाविशेषात् । वस्तुतस्तु 'राममुप्री-

वयोरैव 'मित्यादाविव सम्बन्धविशेषरूपमेव तत् । तस्यैव सामानाधिकरण्यानिर्वाहायापेक्षितत्वादिति ।

यच्च यदेवेत्यादेर्जीवपरैक्यविश्वमिथ्यात्वपरतया व्याख्यानं, तदप्यसङ्गतम् । 'नित्यो नित्यानां', 'झाझौ द्वावजावीशनीशौ', 'प्रधानक्षेत्र-
ज्ञपतिः', 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया', 'इतस्तन्व्यां प्रकृतिं विद्धि मे परां ।
जीवभूतां', 'जीवात्मनात्सुष्टिस्तत्त्वेष वैव परात्मना', 'एकत्वान्यत्वनानात्वं ये
विदुर्यन्ति ते परम्', 'अन्यक्तपुरुषाभ्यान्तु यस्यादन्यन्महत्तरम् ! तं विशेष-
मवेक्षेत विशेषेण विचक्षणः', 'आत्माऽसौ वर्तते भिन्नातत्र तत्र समन्वितः ।
परमात्मा तथैवैको देहोऽस्मिन्निति वै श्रुतिः', 'रजस्तत्त्वे तथा सक्तं सत्त्वं सक्तं
तथात्मनि । सक्तमात्मानमीशे च देवे नारायणे तथा ॥' इत्यादिश्रुतिस्मृति-
शतैस्स्वाभाविकजीवपरभेदमतिपादनेनास्य तद्विरुद्धार्थपरत्वाश्रयणायो-
गात् । मोक्षधर्मे अध्यायः ३१३. सर्वोपि जीवपरभेदादिमति-
पादकोऽत्र पाठ्यः । नक्षेत्रेषु भेदस्योपाधिकत्वं लोक्षतोपि प्रतीयते ।
किञ्च पररीत्या इहामुत्रेति सप्तमीचतुष्टयमनन्वितम् । यद्वेदं तददः,
यददः तदन्विदमित्येव वक्तव्यत्वात् । यत्संसारधर्मविशिष्टं भासते ।
तद्वस्तुतस्तद्रहितं ब्रह्म । यत्तादृशं ब्रह्म, तत्संसारधर्मविशिष्टमेव ; न पर-
स्परभेदोऽस्तीति खल्वत्र विवक्षितम् । 'स्वात्मस्थं — अस्मिन्नात्मनि
स्थित' मिति विवरणमप्यसङ्गतम् । एकस्य तन्निरूपिताधाराधेयभा-
वानुपपत्तेः । अनन्यनिष्ठत्वविवक्षा तु नात्र संभवति । मूले स्फोरक-
पदाभावात् । प्रकृतानुपयुक्तेश्च । 'य इह नानेव पश्यती' त्यंशोपि तत्प-
क्षेऽसङ्गतः । इहेति सप्तम्यनन्वयात् । ब्रह्मणोऽहमन्यः, मत्तो ब्रह्मान्व-
दिति ब्रह्माणि भिन्नापि यः पश्यतीति हि व्याख्यातम् । तदा इदमिति
द्वितीयया भाव्यमित्येवंरूपेण स्वस्माद्भिन्नं ब्रह्म यः पश्यतीति हि युज्यते ।
ततश्च प्रमाणान्तरानुगुण्यात्सप्तम्यादिस्वारस्याच्चैवमेवार्थो वर्ण-
नीयः । पूर्वत्र जीवसामान्याग्निसूर्यादीन्मति परमात्मन आत्मत्वमुक्तम् ।
तत्रेयं शङ्का भवति । अहंपदार्थः खल्वात्मा; स च अहमिहैवास्मीति

देशान्तरव्यावृत्ततयाऽनुसन्धीयते । तस्य सर्वदेशकालवर्तिसर्वपदार्थान्प्र-
त्यात्मत्वं कथमिति । तत्राह—पदेवेहेति । यदेव परमात्मतत्त्वं इहात्र लोके
अहंपदार्थभूतं तदेव लोकान्तरेऽप्यहंपदार्थभूतमित्यादिः पदार्थः । सर्व-
व्यापी परमात्मैवाहंपदमुख्यार्थः । इहैवास्मीति व्यपदेशस्तद्विशेषणी-
भूतपरिच्छिन्नजीवमात्राभिप्राय इत्याशयः । नानापदं भेदपरम् । इह
परमात्मन्यन्तर्यामिणि भेदमिव यः पश्यति, एतन्नोक्तस्थानामन्तर्या-
म्यन्यः, देवादीनामन्तर्याम्यन्य इति भेदं योऽनुसन्धत्ते, स संसारं प्रा-
प्नोतीति । यद्वा यदेव ब्रह्म इह लोके नियन्तृतया वर्तते, तदेवागुत्रापी-
त्यादि । अत्र पक्षे परमात्मैश्वर्यस्यासंकोचेन सर्वविषयत्वमुक्तं स्यात् ।
ततश्च नियाम्यभेदेनानेकेश्वरपक्षः प्रतिक्षिप्तो भवति । यद्वा 'इहामुत्रे'
त्येतत्कालपरम् । ततश्च प्रवाद्येश्वरपक्षः प्रतिक्षिप्तो भवति । 'नाने'
त्यस्य तत्तदानुगुण्येनार्थ उक्तः । अथवा यज्जीवात्मतत्त्वं इह मनुष्या-
दिदेहे वर्तते, तदेव देवादिदेहेपीति जीवात्मनां परम्परं स्वतो भिन्नत्वेऽपि
ज्ञानत्वानन्दत्वादिना परमात्मनियाम्यत्वादिना चात्यन्तसाम्यादेव च-
मभिप्रत्योच्यते । ततश्च जीवैश्वर्यस्य केषुचित्प्रमाणेषु प्रतिपन्नत्वान्कथं
आत्मबहुत्वमभ्युपगम्य 'एतदे तदि' त्यसकृदुच्यत इति ब्रह्मायामेक्य-
वादोपपत्तिं दर्शयतीदमिति । इदमात्मस्वरूपं विमुद्धमनसैव ब्राह्मं, अ-
स्मिन्परमात्मनि कियानपि भेदो नास्ति । भेदं पश्यन्संसारमाप्नोतीति
मनसैवेत्यादेरर्थः । अत्र नानाशब्दस्तत्तत्प्रमाणैर्भगवति निषिद्धाशनाया-
पिपासादिवहुविधहेयधर्मरूपभेदपरः । कियानपि हेयसम्बन्धस्तस्य
नास्तीत्यर्थः । सर्वान्तर्यामित्यस्य पूर्वमुक्ततया तत्तद्वस्तुमन्वयनिबन्ध-
नदोषाशङ्काऽत्र निवर्त्यते । 'म तेऽन्तर्याम्यमृत' इतिवत् । यद्वा ब्रह्मणि
नानात्वं नास्ति, समाभ्यधिकरहितमेकमेव ब्रह्मेति । अथवा -- सर्वा-
धारत्वेन प्रमाणप्रतिपक्षे ब्रह्मणि विद्यमानं किञ्चन -- किमपि वस्तु ना-
नाभूतं -- पृथग्भूतं अपृथक्सिद्धप्रकारतारहितं नास्तीति । एतेन पृथ-
क्स्थितयोरेव घटजलोः कदाचिदाधारापेयभाव इव न ब्रह्मजगतो-

राधाराधेयभावः, अपितु पृथिवीगन्धादेरिव स इत्युच्यते । एवमनया दिशाऽस्य वाक्पश्यैतत्सजातीयवाक्यान्तराणाञ्च सर्वप्रमाणाविरुद्धस्तदनुगुणञ्च कश्चिदर्थ एव समर्थनीयः ।

किञ्च नेह नानेत्येतन्नैव परपक्षानुकूलम् । अत्र इहेति ब्रह्मपरं; जगत्परं वा; नानेति च भावप्रधानं सन् भेदपरं, उत भिन्नपरं; ब्रह्मपरत्वे तस्मिन्भेदनिषेधे ब्रह्मैक्यमेव सिद्धयेदिति पूर्वमेवोक्तम् । तद्विषय-भूतिनिषेधकया तथासति दूरनिरस्ता । अथ ब्रह्माणि नानाभूतं किञ्चन वस्तु नास्तीति योज्येत; तथापि न स्वरूपतो जगन्निषेधसंभवः । ब्रह्माणि निषिद्धापक्षयविनाशादिन्यायात्कुत्रचिद्ब्रह्मव्यतिरिक्त आधारे निराधारतया वा तत्सत्त्वोपपत्तेः । अथ प्रपञ्चे नानात्वं नानाभूतं वा नास्तीत्यर्थ उच्येत, तदापि इहपदार्थस्य प्रपञ्चस्याधारस्यानिषिद्धत्वात्तत्सत्त्वं दुर्वारम् । प्रपञ्चस्यैकरूपत्वमेकरूपवत्त्वाधारत्व-यत्किञ्चिद्वस्त्वनाधारत्वेतदन्यतरञ्च हि तदा सिद्धयेत् । किञ्चात्र इहेत्यस्य प्रपञ्चपरत्वे स प्रपञ्चः नानापदार्थादिभिन्नो भिन्नो वा । आद्यं-आधाराधेयभावानुपपत्तिः । द्वितीये प्रपञ्चाबाध उक्त एव । अपिचेह ब्रह्माणि प्रपञ्चो नास्तीत्युक्तिर्ब्रह्माणि प्रपञ्चप्रत्ययाभावे नोपपद्यत इति तत्प्रत्ययकारणेऽन्विष्यमाणे शास्त्रमेव तदवशिष्यते । प्रत्यक्षानुमानयोर्जगतो ब्रह्मनिष्ठत्वे प्रवृत्त्ययोगात् । ततश्च शास्त्रेणैव जगत्सत्त्वनिष्ठत्वप्रत्ययावसाये शास्त्रेणैव तन्निषेधोऽनुपपन्न एव । तथासति ब्रह्माणि जगद्भूतं, ब्रह्माणि जगन्नास्तीति परस्परविरुद्धोक्तेरुन्मत्तप्रलपिततौल्यापातात् । ननु तत्रतत्र ब्रह्माणो जगदाधारत्वं श्रूयते । 'नेह नानास्ती' ति ब्रह्मण्येव जगन्निषिध्यते । इत्थञ्च परस्परविरोधपरिहाराय वस्तुतो नास्ति, भ्रान्तिपरिकल्पितं तदस्तीत्येव विधिनिषेधयोस्तात्पर्यस्य वर्णनीयतया जगतो मिथ्यात्वं सिद्धयतीति चेत्, न; तथासति अधिकरणोक्तेर्वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नेदं किञ्चनास्तीत्येतावत् एव पर्याप्तत्वात् । अपिच जगन्मिथ्यात्वे विवक्षिते सर्व मिथ्येत्येकोक्त्यैव विवक्षितसिद्धौ बहुविधा-

कथं प्रमाणान्तराप्रतिपक्षबहुप्रकारविशिष्टत्वेन प्रथमं जगतः प्रतिपादनं,
 पुनश्च ब्रह्माणि तन्नास्तीति निषेध इत्येतावतः प्रयासस्य वैयर्थ्यं दुर्वा-
 रम् । किञ्च 'तदैक्षत बह्वृत् स्यां प्रजापेयः', 'सम्भूत्यासोम्येमासर्वाः प्रजास्त-
 दायतनास्तप्रतिष्ठा ऐतदात्म्यमिदं सर्वं', 'यस्य पृथिवीं शरीरं यस्यात्मा शरीरं',
 'भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृति-
 रष्टधा ॥ अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे परां । जीवभूतां', 'विष्णोस्तकाशा-
 दुद्भूतं जगत्तत्रैव च स्थितं', 'तानि सर्वाणि तद्बभूवुः', 'इन्द्रियाणि मनो बुद्धि-
 स्सत्त्वं तेजो बलं धृतिः । वासुदेवात्मकान्बाहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च', 'कृष्णस्य
 हि कृते सर्वमिदं स्थावरजङ्गम' मित्याद्यनेक भ्रुतिस्मृतिभिश्च तन्नाचेतनात्म-
 कप्रपञ्चस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तराप्ताप्तानां ब्रह्मात्मकत्वं तत्कार्यत्वं तत्प्र-
 तिष्ठितत्वं तच्छरीरत्वं तच्छेषत्वानां बहुशः प्रतिपादनेन तादृशाकाराणां
 तदाश्रयप्रपञ्चस्य वास्तवरूपत्वेनैव शास्त्रतात्पर्यविषयताया न्याय-
 विद्भिराश्रयणीयतया शास्त्रेणैव तन्निषेधस्सर्वात्मना न घटते । विहि-
 तव्यतिरिक्तविषयो निषेध इति हि नीतिविदः । न हि 'न हिंसा' दि-
 ति वचनमस्तीति कृत्वा अग्नीषोमीयान्निवृत्त्यते शुष्माभिः । लोकेपि
 विद्वान्ब्राह्मण आनेतव्यः, ब्राह्मणा नानेतव्या इत्यादौ सर्वानुभवसिद्ध-
 मिदम् । अन्यथा विधिवाक्यस्य सर्वात्मनाऽप्रामाण्यप्रसङ्गात् । एवं निर्गु-
 णवाक्यविषयेऽप्ययमेव न्यायः । 'एष सर्वज्ञ एष सर्वेश्वरः', 'पराऽस्य शक्तिर्वि-
 विधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे'त्यादिभिस्सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वा-
 दीनां प्रमाणान्तराप्ताप्तानां विहितत्वेन तन्निषेधायोगेन हेयगुणनिषेध-
 परत्वस्यावश्याश्रयणीयत्वात् । एवं शरीरविषयेऽपि व्यवस्थाऽऽस्थेया ।
 'यदात्मको भगवान् तदामिका व्यक्तिः, ज्ञानानन्दात्मको भगवान् तदामिका व्य-
 क्तिः', 'भुजैश्चतुर्भिस्समुपेतमेतद्रूपं विशिष्टं दिवि संस्थितञ्च' त्यादिवचनैर-
 प्राकृतशरीरविधानेनाशरीरभ्रुतेः प्राकृतशरीरनिषेधविषयत्वस्यैवाङ्गीका-
 र्यत्वात् । अपिच प्रतियोगिविधाने विशेषनिषेधे च सति सामान्यनिषे-
 धस्य विशेषनिषेधे पर्यवसानमेव न्याय्यम् । अन्यथा विधेरप्रामाण्य-

प्रसङ्गात् । यथा - पञ्चपत्रे भुज्जीथ, पलाशपत्रे भुज्जीथ, तत्र न भुज्जीथ, स्थलपत्रपत्रे वल्लीपलाशपत्रे न भुज्जीथेति । अत्र स्थल-
पत्रपत्र — वल्लीपलाशपत्रनिषेध एव धर्मशास्त्रकारैः स्थापितः ।
एवमत्र प्रपञ्चस्य गुणानां शरीरस्य च विशेषनिषेधदर्शनेन
तत्सामान्यनिषेधस्य तत्रैव पर्यवसानमावश्यकम् । तत्र प्रतियोगि-
विधानस्य सामान्यरूपत्वे निषिद्धविशेषणतिरिक्तविषयत्वम् । विशे-
परूपत्वे तु यथाश्रुतार्थपरत्वमेवेति विशेषः । एतच्चित्तविषयेऽपि प्रति-
योगिविधानं दर्शितम् । प्रपञ्चविषये 'न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं
चराचर' मिति श्रीगीतावचनं विशेषनिषेधरूपं भवति । मया — आत्म-
तयाऽवस्थितेन विना यत्स्यात् न तदस्तीति तदर्थान् । मदन्तर्यामि-
कत्वरहितं चराचरं नास्तीति फलितोऽर्थः । अत्र जगतः परमात्मना-
ऽविनाभावः — 'अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थित' इत्युपक्रमानुरोधेन
तदन्तर्यामिकत्वरूप एव विवक्षणीयः । अत्र मद्वतिरिक्तं यत् तच्चा-
स्तीति नोक्तम्, किन्तु मया विनाभूतं यत् तच्चास्तीत्युक्तम् । ततश्चो-
क्तपदार्थ एष्टव्यः । विशेषस्मृत्या सामान्यश्रुतेस्सङ्कोचो न्यायवित्संमत-
एव । गुणविषये विशेषनिषेधरूपं वचनं 'अपहतपाप्मा विजरो विमृत्यु-
विशोको विजिघ्रिस्तोऽपिपास' इत्यादिकम् । शरीरविषये तत् 'न तस्य
प्राकृता मूर्तिमांसमेदोऽस्थिसंभवे' त्यादिकम् । इत्थञ्च प्रपञ्चगुणशरीरनि-
षेधकानां स्वनिष्ठप्रपञ्च — हेयगुण — प्राकृतशरीरनिषेधपरत्वमिति
स्थितम् । अत्रेदमनुसन्धेयम् —

निषेधस्य विशेषत्वे विधेस्सङ्कोचनं मतम् ।

विधानस्य विशेषत्वे निषेधस्य तदाश्रितम् ॥

नात्र मानान्तरापेक्षा न्यायेनैवेष्टसिद्धितः ।

न सामान्यमसङ्कोच्यविशेषमवतिष्ठते ॥

तस्यारम्भवलादेव सामर्थ्यामिदमाश्रितम् ।

येन नाप्राप्त इति च शब्दशास्त्रविदो विदुः ॥

तत्रत्यविधिशब्दो हि निषेधस्यापि बोधकः ।
यथा दर्शादिकं शुद्धिकाले कर्तव्यमिष्यते ॥
यथा वा वारुणं स्नानमरोगिविषयं मतम् ।
यथा यागविशेषे च पञ्चालम्भनमिष्यते ॥
तथा जगन्निषेधस्य स्वतन्त्रपरता स्थिता ।
तथा निर्गुणवाक्यस्य हेयांशपरता स्थिता ॥
तथैवादेहवचनं हेयदेहनिषेधकम् ।
लोकेपीदृशविषये व्यवस्थाऽऽश्रीयते जनैः ॥ इति ।

परेषामपि निषेधसङ्कोचस्तत्रतत्राभिमत उपलभ्यते । 'आत्मा वा
इदमेक एवाग्र आसीत्, नान्यत्किञ्चन मिव' दित्यत्र दीपिकायां 'अन्यत्—
प्रकृतादात्मनो विलक्षणं, किञ्चन — किञ्चिदपि वस्तु, न मिवत् — धातुनाम-
नेकार्थवाङ्मासीदित्यर्थः । मायाद्वयशक्तेः सत्त्वेपि नात्मव्यतिरिक्तनिषेधानुपपत्तिः !
तस्याऽशक्तित्वेनावस्तुत्वेन च पृथग्गणनानर्हत्वा' दिति ह्युक्तम् । अत्र नान्य-
दिति निषेधः नात्मव्यतिरिक्तसर्वविषयः; अपितु तद्व्यतिरिक्तशक्ति-
मिन्नस्वतन्त्रवस्तुविषय इत्याश्रितमिति प्रतीयते । तेषामस्माकञ्चेया-
नेव भेदः — मिथ्याभूतायाः मायाया अनन्यथासिद्धेन केनचित्प्रमाणे-
नाऽसिद्धत्वेऽपि तद्व्यतिरिक्तविषयत्वं निषेधस्याश्रीयते तैः । अस्माभि-
स्तु — प्रपञ्चस्यानन्यथासिद्धपरस्सहस्रप्रमाणैः परमान्मशरीरत्वादेस्सि-
द्धतया तादृशप्रपञ्चविपरीतस्वानिष्टप्रपञ्चविषयत्वं निषेधस्याश्रीयत इति ।
ततश्च नेह नानास्तीत्यादिवाक्यापेक्षयापि स्पष्टार्थकस्य प्रपञ्चादिनिषेध-
कस्य वाक्यस्योपलम्भेऽप्येवमेव बहुप्रमाणाविरोधाय तदर्थः कश्चिद्वर्ण-
नीय इति । एतत्सर्वमभिप्रेत्यैव विदितसर्ववेदितव्यैर्न्यायविदग्रेसरै-
रस्मत्पूर्वाचार्यैरनुगृहीतम् —

'यद्ब्रह्मणो गुणशरीरविकारजन्मकर्मादिगोचरविधिप्रतिषेधवाचः ।

अन्योन्यमिन्नविषया न विरोधगन्धमर्हन्ति तत्र विषयः प्रतिषेधवाक्याः ॥' इति,

'रूपस्थानायुधादयाजनिलयविभृतिव्यापृतीच्छागुणादेः

विश्वाधारे निषेधो विधिरपि विषयद्वैतशाम्यद्विरोधौ ।

इत्थंभूते निषेधः कचिदपि न विधिं बाधते सावकाशः

कस्याणैरस्य योगस्तदितरविरहोऽप्येकवाक्यश्रुतौ च ॥ ' इति च ।

अत्रोभयत्र आदिशब्देन प्रपञ्चो गृह्यते । अपिचावाधितप्रत्यक्षसिद्धं प्रपञ्चं निषेद्धं न शास्त्रमपि शक्नोति, यूपಾದित्यवाक्यादिवत् । तस्मा-
न्निषेधवाक्यं विध्यविरोधेनैव नेतव्यमिति स्थितम् । एतेन ' यत्र हि हि-
तमिव भवती ' त्यादिकं बृहदारण्यकवाक्यमपि निर्व्यूढं वेदितव्यम् ;
कस्त्वतन्त्रो घ्राता केन स्वतन्त्रेण करणेन कं वा स्वतन्त्रं घ्रातव्यं त्रि-
घ्रेदित्याद्यर्थाभ्युपगमात् । तत्प्रत्ययैतदपि पृथक्सिद्धवस्तुपरम् । त-
स्याप्रामाणिकत्वमिवशब्दो द्योतयतीति । एवं तद्गतं ' नेह नानास्ती '
त्यादिकमपि । यत्तत्रोक्तं ' ब्रह्माविषयीकुर्वदपि श्रवणादिसंस्कृतं मनस्तदाकारं
जायत ' इत्यादि- तदसङ्गतम् । मनसस्संस्कारमात्रेण ब्रह्माकारत्वेन
जननायोगात् तादृशमेवस्य कुत्राप्यदर्शनाच्च । तथाच परिशुद्धेन मन-
सैव ब्रह्म साक्षात्कर्तव्यमित्येव ' मनसैव द्रष्टव्य ' मित्यस्यार्थ इति । ' ऐत-
दात्म्य ' मित्यादिछान्दोग्यवाक्यमपि न तदभिमतसाधकमिति पूर्वमेवा-
क्तम् । अथाप्यत्र किञ्चिदुच्यते । ' एतत् सत् आत्मा यस्य, तस्य भाव ' इति
विवरणमसङ्गतम् । ऐतदात्म्यपदस्य भावप्रत्ययान्तत्वे सर्वपदसामा-
नाधिकरण्यायोगात् । ' नान्योऽस्त्यस्यात्मा संसारी ' त्युक्तिरपि ' तयोरन्यः
पिप्पलं स्वादिति', ' कर्मात्मात्वरो योऽसौ मोक्षबन्धेस्स युज्यत ' इत्याद्यनेकप्रमा-
णविरुद्धा । ' निरुपपदमात्मपदं प्रत्यगात्मनि निरुद्ध ' मित्यप्यसङ्गतम् । अ-
सङ्कोचान्सर्वजगद्रूपशरीरप्रतिसम्बन्धित्वरूपमात्मत्वं परमात्मन्येव हि
मुख्यम् । सर्वव्यापित्वरूपमपि तत् तस्मिन्नेव विभौ, नाणुपरिमाणे जीवे
' तत्त्वमसी ' ति सामानाधिकरण्यमपि शरीरात्मभावनिबन्धनं, न स्व-
रूपैक्यनिबन्धनम् ; ' ज्ञात्री ' ' नित्यो नित्यानां', ' क्षेत्रज्ञपति ' रित्यादि-
स्वाभाविकभेदप्रतिपादकबहुप्रमाणविरोधात् । एवमचिद्ब्रह्मणोऽस्मा-
मानाधिकरण्यमपि नेयम् । सामानाधिकरण्यस्य बाधार्थत्वं न सम्भव-

ति; लक्षणादिदोषप्रसङ्गात्, सामानाधिकरण्येन बाधासिद्धे प्रपञ्च-
स्याकाण्डे बाधाभ्युपगमायोगात्, तत्रतत्र परमात्मान्तर्यामिकत्वतत्कार्य-
त्वयोस्सामानाधिकरण्यहेतुत्वेन निर्देशाच्चेति पूर्वमेवोक्तम् । न हि सामा-
नाधिकरण्यस्येदृशहेतुनिर्देशस्थले बाधार्थत्वशङ्कापि समुन्मिषति । न
हि लोके 'स्थाणोश्चोरसञ्जातः, तस्माच्चोरस्थाणु' रिति व्यवहारः कचि-
दुपलभ्यते । 'विष्णोरसकाशाद्ब्रूतं जगत्.... जगच्च स' इति स्मृतिरप्य-
त्रानुसन्धेयेति । 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ती' त्यादिकमपि न जीवन्मुक्ति-
साधकम् । 'तस्ये' त्यत्र तच्छब्दस्य शरीरपरत्वं, शरीरस्यैव प्राणो-
त्क्रान्त्यपादानत्वञ्चेत्यंशस्य 'शरीरात्पण्यो लोकेवा' मिति सूत्रकृतेन स-
मर्थितत्वात् । तच्छब्दस्य शरीरपरत्वे हि जीवन्मुक्तिसिद्धिः । शरीरा-
दुत्क्रान्तस्य त्रिदुषः धूयमाणगमनादिकार्यविशेषनिर्वाहाय प्राणा
अपि जीवेन सह गच्छन्तीति तच्चात्पर्यादिति ॥ निषेधार्थं प्रपञ्चानुवाद-
इत्यप्यसङ्गतम् । प्राप्तस्य स्वत्वानुवादः । न हि प्रत्यक्षादिना ब्रह्मात्म-
कत्वेन जगत्सिध्यति । अपितु स्वरूपत एव । ततश्च तेन रूपेणाप्रा-
प्तत्वादनुवादरूपत्वं ब्रह्मात्मकप्रपञ्चप्रतिपादकानामसम्भवि । महदादी-
नान्तु स्वरूपं ब्रह्मात्मकत्वञ्चेत्युभयमप्यनवगतम् । अर्वाचीनफलसाधन
सगुणब्रह्मोपासनार्थं गुणकथनमित्यप्यसङ्गतम् । निर्गुणब्रह्मणोऽद्या-
प्यसिद्धेः । तत्सिद्धावेवं कल्पनम् । एवं कल्पन एव तत्सिद्धिरित्यन्यो-
न्याश्रयात् । निर्गुणमित्यादि तु हेयगुणानिषेधपरमितीदानीमेवोक्तम् ।
सर्वात्मना प्रमाणान्तराप्राप्ताकारविशिष्टजगद्विधानाविरोधेनैव निषेधवा-
क्यानामर्थो वर्णनीय इत्यभिप्रायेणैवाभियुक्तः, 'तस्माद्ब्रह्मणः प्रशंसा-
र्थैरस्थायित्वेन प्रपञ्चस्यातत्त्वमुपचरद्भिरोपनिषदैर्वादेस्तदनुसारिभिश्चेतिहासपुराणै-
र्भगवन्तानां वाक्यतात्पर्यमजानानानां न्यायाभियोगशून्यानां प्रलापोऽयमद्वैतवाद-
इत्युपेक्षणीय' इत्युक्तम् । तस्मादेतदधिकारादौ निष्कृष्टमेव प्रमेयशरीरं, पक्षे
पतनमन्तरा परमात्मनो नारायण - वासुदेव - पुरुषोत्तम - भगवदादिना-
मानि दुहानं सर्वव्यापकत्वं सर्वाधारत्वं निरतिशयदीप्तियुक्तत्वं निखिल-

हेयप्रत्यनीक — कल्याणैकतानत्वादिकं स्वाभाविकमाकारजातमन्यत्र
पूर्वोक्तं सम्यक् परामृशतां न्यायविदां वाक्यस्वारस्यादिदत्तदृष्टीनां
समेषामपि विदुषामात्मसाक्षिकं मनसि प्रतिभायादित्यतोपि तदेव
वस्तुतत्त्वमित्यलम् ॥ २२ ॥

आद्यो वेदान्तभागोऽयं समाप्तिमगमत्कृतेः ।

श्रीमच्छुक्कपुराधीशमहिषीकरुणाबलात् ॥

रामानुजार्यव्यासार्थनिगमान्तार्थदेशिकान् ।

वेदान्तभाष्यकारं श्रीरङ्गरामानुजं मुनिम् ॥

यत्कृपालब्धसत्तोऽहं तमाचार्यञ्च मामकम् ।

नमामि भक्तिनम्रेण शिरसा विहिताञ्जलिः ॥

इति

भेदसां प्रो वेदान्तभागः प्रथमः ।

श्रीमते वेदान्तरामानुजमहादेशिकाय नमः

श्रीमते रङ्गरामानुजमहादेशिकाय नमः

श्रीमते निगमान्तमहागुरवे नमः

भगवते श्रीभाष्यकाराय नमः

श्रीपद्मावतीसमेतश्रीनिवासपरमहन्त्रे नमः

॥ शुभमस्तु ॥

एतद्ग्रन्थकर्तृभिः कृताः ग्रन्थाः ।

परपञ्चनिराकृतिः	....	....	२	०	०
उक्तिनिष्ठापरित्राणम्		....	०	१२	०
मधुविद्यामार्गदर्पणः		....	०	४	०
लघ्वाक्षिकम्, हेयोपादेयदर्पणः, आचार्यमङ्गलमालिकाच		०	६	०	
श्रीजयन्तीपारणाकालप्रकाशिका पारणासप्ततिश्च	....	०	३	०	
पूर्णत्वविचारः		....	०	४	०
समस्यमानसूक्तार्थनिष्कर्षः		....	०	२	०
हरतीशवैभवम्		....	०	२	०
भेदसाम्नायम्		....	१	८	०

एतद्व्याप्तिस्थानम् —

N. वरदाचार्यः,

Retd. Teacher,

तिरुचानूर. (तिरुपति वया)

